ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 27
OCTOMBRIE—DECEMBRIE
1976

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura direct sau prin poştă şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, cod 7000 Bucureşti, cod 71021, Calea Victoriei 125, sectorul 1.

Cititorii din străinătate se pot abona adresîndu-se la ILEXIM Departamentul Export-Import Presă, P.O. Box 136–137, telex: 11226, Bucureşti, str. 13 Decembrie nr. 3.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: str. I. C. Frimu, nr. 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 27 Nr. 4 octombrie—decembrie 1976

SUMAR

NOTE BIBLIOGRAFICE

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 27 | N° 4 | octobre—décembre 1976

SOMMAIRE

CÎRCEA, CEA MAI VECHE AŞEZARE NEOLITICĂ DE LA SUD DE CARPAŢI

DE

MARIN NICA

Începînd din anul 1960 săpăturile arheologice efectuate sub conducerea lui D. Berciu, în apropiere de Rm. Vîlcea, la Valea Răii [1], scoteau la iveală pentru prima dată în această parte a Olteniei o aşezare de tip Starčevo—Criş. Publicarea primelor materiale scoase din această aşezare [2] indicau deja bogăţia şi caracterul original al acestora. Descoperirea unui fragment ceramic de culoare roşie, ornamentat cu ,,buline" albe [3] a dovedit pentru prima oară existenţa celui mai vechi orizont neolitic din ţara noastră, asemănător cu cel descoperit mai tîrziu la Gura Baciului [4] (Cluj). Paralel cu descoperirile de la Gura Baciului tot în partea de est a Olteniei, dar de data aceasta pe Valea Jiului, la Cîrcea [5] (9 km sud-est de Craiova) cercetările noastre au scos la iveală una din cele mai vechi şi mai bogate aşezări neolitice de la sud de Carpaţi. Aşezarea de la viaductul Cîrcea (comuna Coşoveni) este situată la limita dintre terasa inferioară şi superioară a Jiului, în imediata apropiere a izvoarelor care alimentează pîrîul Cîrcii. Aşezarea neolitică se întinde pe ambele maluri, nu prea înalte ale pîrîului, fiind bine adăpostită în partea de nord de înălţimea terasei superioare. Poziţia ei se aseamănă cu a aşezărilor de acelaşi tip de pe Valea Răii şi Kremikovci (Bulgaria). Pentru a deosebi unele situaţii care s-au ivit în cursul cercetărilor de teren am împărţit aşezarea de la viaductul Cîrcea, ţinînd seama de vechimea lor, în două puncte : ,,La Hanuri" şi ,,Viaduct". Punctul ,,La Hanuri" este situat pe malul stîng al pîrîului reprezentînd cele mai vechi orizonturi neolitice de la Cîrcea. Aşezarea de la ,,Viaduct" situată pe malul din dreapta al aceluiaşi pîrîu reprezintă evoluţia finală a aşezării de pe malul opus (,,La Hanuri"). Tot aici a continuat evoluţia grupului cultural de la Cîrcea în neoliticul dezvoltat (Dudeşti—Vinča).

Din nefericire aşezarea din punctul ,,La Hanuri" a fost distrusă în cea mai mare parte cu ocazia lucrărilor de construire a căii ferate şi a şoselei Bucureşti—Craiova. Din această aşezare n-a mai rămas decît o suprafaţă de 30 × 30 m reprezentînd periferia celui mai vechi orizont neolitic al aşezării.

---

[1] D. Berciu, *Buridava*, 1972, p. 11—13, pl. I, IX.

[2] Gh. I. Petre — Govora, RevMuz, 6, 1969, 2, p. 155—156, fig. 1, 2.

[3] *Ibidem*, fig. 1/6.

[4] N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 7—28.

[5] Aşezarea ne-a fost adusă la cunoştinţă de către prof. Staicu Nicolae, din localitate, căruia îi mulţumim călduros şi pe această cale.

Săpăturile au început în anul 1971, continuîndu-se în fiecare an pînă în 1975. Studiul de față cuprinde numai rezultatele cercetărilor obținute în așezarea din punctul „La Hanuri". În cadrul celor 13 secțiuni ce reprezintă două treimi din suprafața care nu a fost distrusă au fost descoperite 9 complexe neolitice, gropi din epoca bronzului (Verbicioara III—IV) și mai multe morminte feudale.

Stratul neolitic, gros de 0,60 — 0,70 m, este suprapus de un strat din epoca bronzului ce atinge uneori grosimea de 1 m. Ambele straturi sînt străpunse la rîndul lor de gropile mormintelor feudale de la jumătatea secolului al XVI-lea. Complexele neolitice descoperite se prezintă sub formă de gropi sau sub forma unor aglomerări de cioburi, pietre și oase (locuințe) ce pot fi interpretate drept resturi ale unor colibe de suprafață. După materialul descoperit și cercetat, complexele aparțin primelor trei niveluri de locuire.

Primului nivel, şi cel mai vechi, îi aparțin materialele de pe fundul gropii nr. 1 şi din grupurile de cioburi surprinse în acest strat (locuința 1), iar nivelului al II-lea îi corespunde cea mai mare parte a materialelor din gropile 1, 2, 4 şi 6. Materialele din aglomerările de cioburi (locuințele 1 și 3) împreună cu cel descoperit în groapa nr. 3 se încadrează în nivelul al III-lea.

Nivelul I. Deasupra pămîntului viu a fost descoperit în poziție stratigrafică sigură un fragment dintr-un vas mic ornamentat cu puncte lunguiețe albe, pe fond roşu sîngeriu (fig. 1/1) şi care aparține primului nivel. Tot primului nivel, gros de 0,10 — 0,15 m, îi aparțin și fragmentele ornamentate cu „buline" care au fost descoperite, împreună cu un vas întreg ornamentat cu aceleași motive (fig. 1/2—4 ; 2 ; 3/1 ; 4), pe fundul gropii nr. 1. Groapa, de formă neregulată, cu diametrul de 8 m, avea umplutura în grosime de peste 1 m, depusă în straturi oblice, îngreuind astfel separarea materialelor primului nivel. De aceea, noi vom prezenta numai ceramica pictată asemănătoare cu cea descoperită în primul nivel de la Gura Baciului [6] şi Donja Branjevina [7]. Prin tehnica de modelare, forme și culoare, ceramica primului nivel de la Cîrcea se apropie mai mult de cea de tip Protosesklo din Thessalia [8] decît de ceramica primului nivel de la Gura Baciului. Pasta argiloasă, bine curățată de impurități, culorile ce variază între roşu sîngeriu și roşu brun, mai rar culoarea fildeşului, precum şi unele forme, sînt indicii care ne îndreptățesc să încadrăm ceramica primului nivel de la Cîrcea în perioada ceramicii Protosesklo din Thessalia [9]. Motivele în formă de romburi realizate din două zig-zaguri, împreună cu cel al punctelor lunguiețe de culoare albă sînt distribuite pe suprafața vasului de culoare roşu brun în metope şi într-o oarecare simetrie (fig. 2). Atunci cînd sînt folosite ca motive numai punctele sau liniile scurte, simetria este realizată prin combinarea acestora în formă de fagure (fig. 1/1—2 ; 3/1) sau șiruri paralele (fig. 1/3). Într-un singur caz bulinele albe ornamentează interiorul buzei unui vas de culoarea fildeşului (fig. 1/4), culoare

---

[6] N. Vlassa, *op. cit.*, fig. 25—27 s.

[7] S. Karmanski, *Slikana keramika sa lokalitela Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1968, pl. I—V ; S. Dimitrijević, Materijali, 10, 1974, pl. II.

[8] Milojčić-Zumbusch, *Otzaki-Magula*, I, Bonn, 1971, p. 121—141.

[9] *Ibidem.*

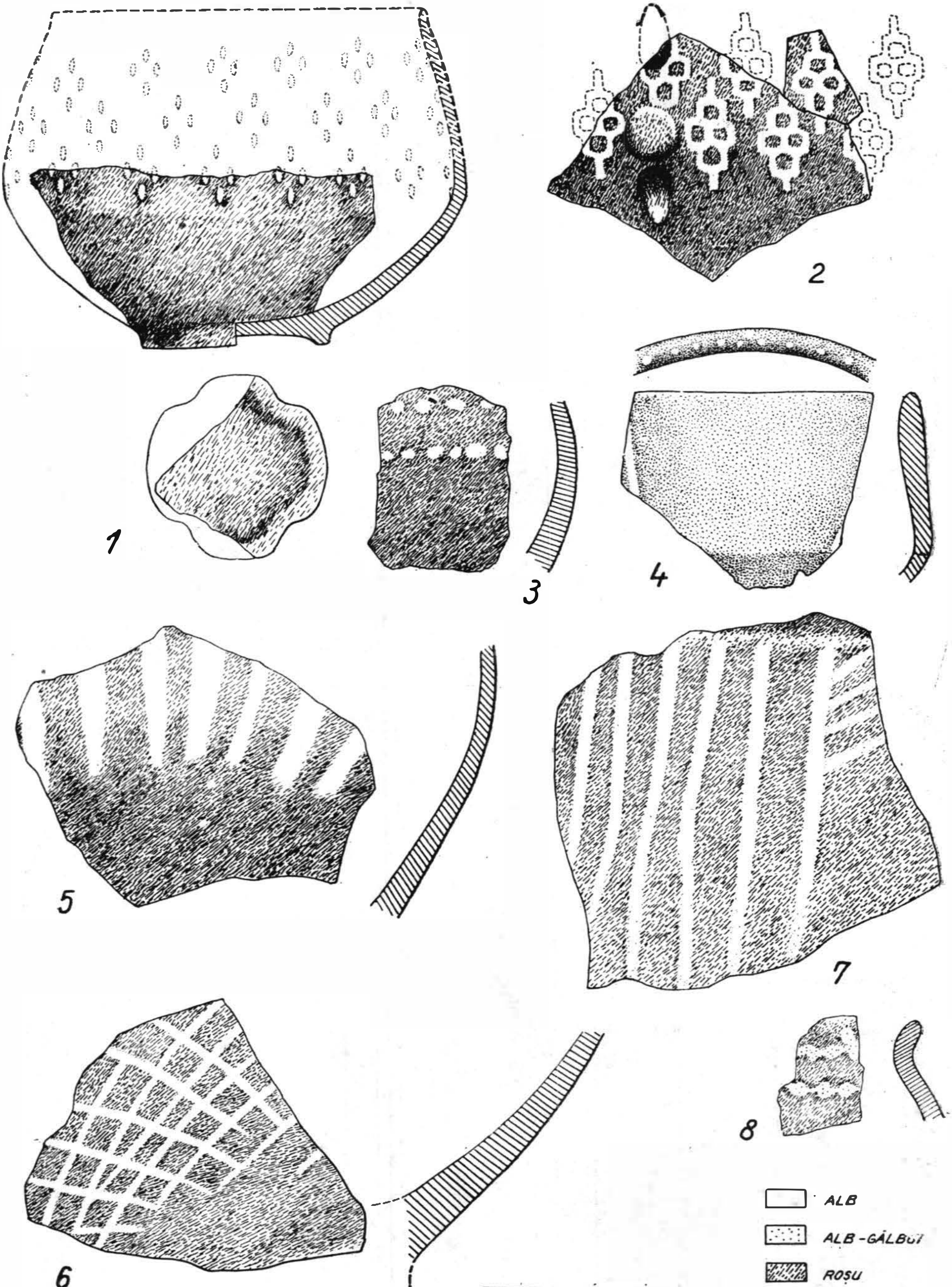

Fig. 1. Circea — „La Hanuri". Ceramică pictată din nivelul I: 1—5 (groapa 1); din nivelul II: 6 (groapa 1), 7, 8 (groapa 2).

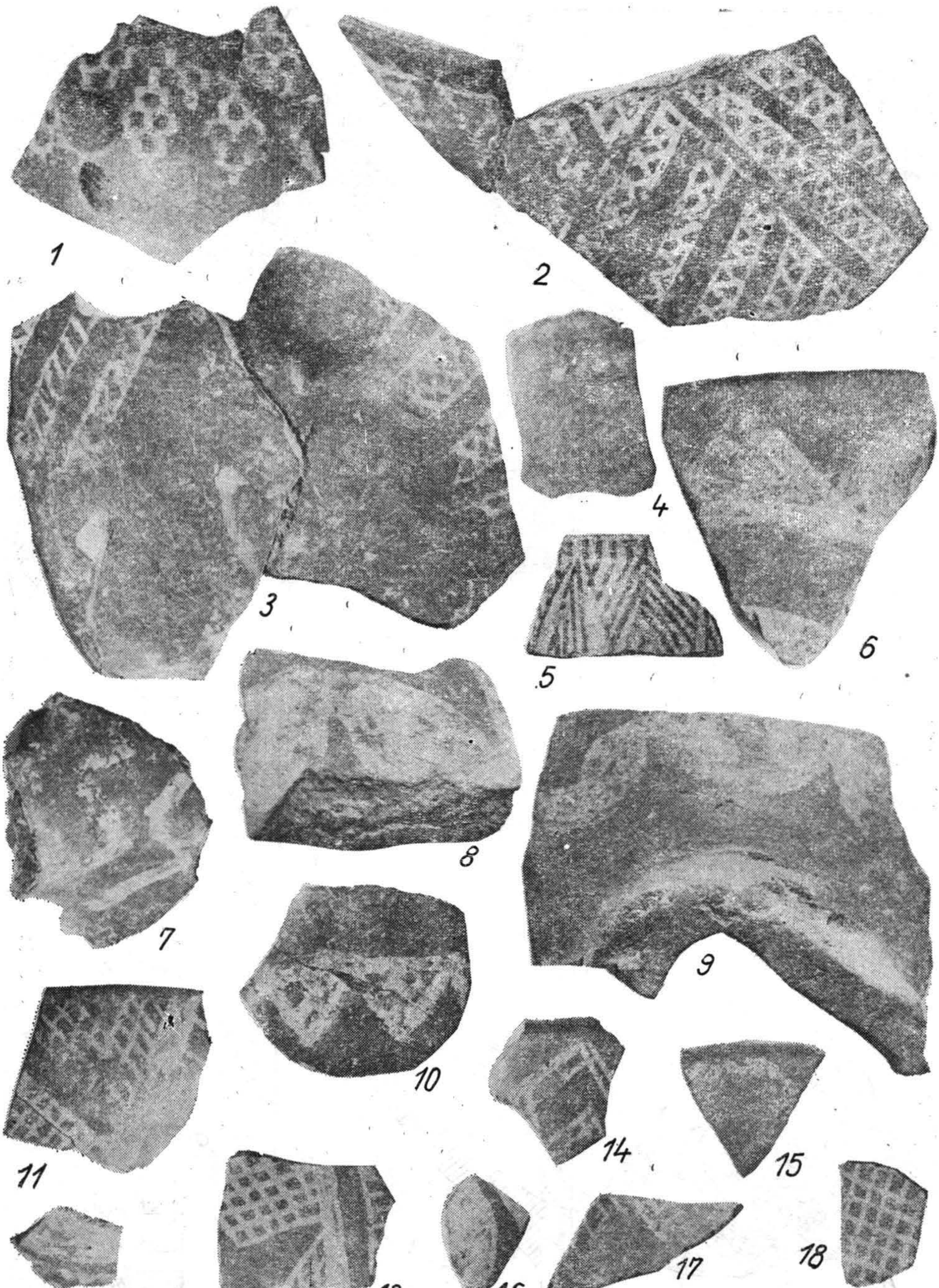

Fig. 2. Circea — „La Hanuri''. Ceramică pictată din nivelul I: 1,4 (groapa 1), 2,3 (locuința 2); din nivelul II: 5—9 (groapa 2), 11—18 (groapa 6).

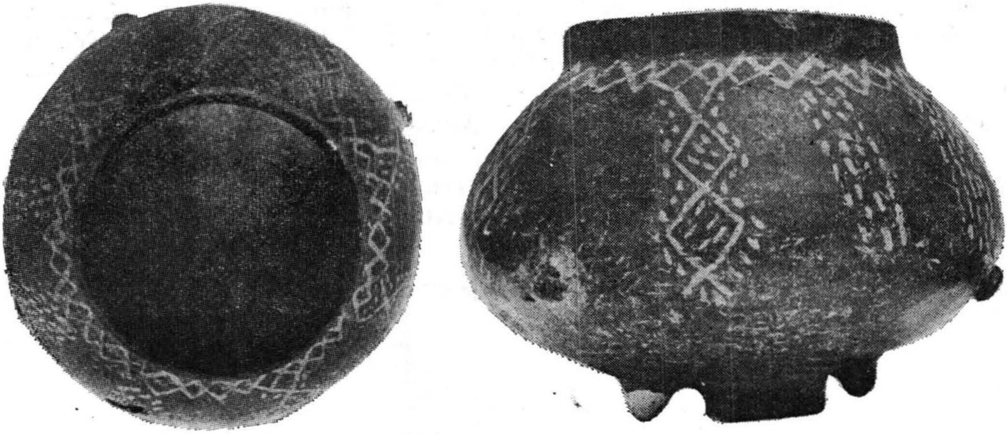

Fig. 3. Cîrcea — „La Hanuri”. Vas pictat din nivelul I (groapa 1).

caracteristică ceramicii timpurii de tip Protosesklo [10]. Aceluiași nivel îi aparțin și unele fragmente ornamentate cu motive liniare de culoare albă pe fond roșu puternic lustruit sau de culoare vișinie pe fond de culoare albă (fig. 1/5; 9/8).

Două fragmente dintr-un vas mai mare descoperit într-un grup de cioburi (locuința nr. 2) ne-au permis reconstituirea motivelor liniare albe, dispuse pe fond de culoare roșie sîngeriu în sistemul triunghiurilor (fig. 4)

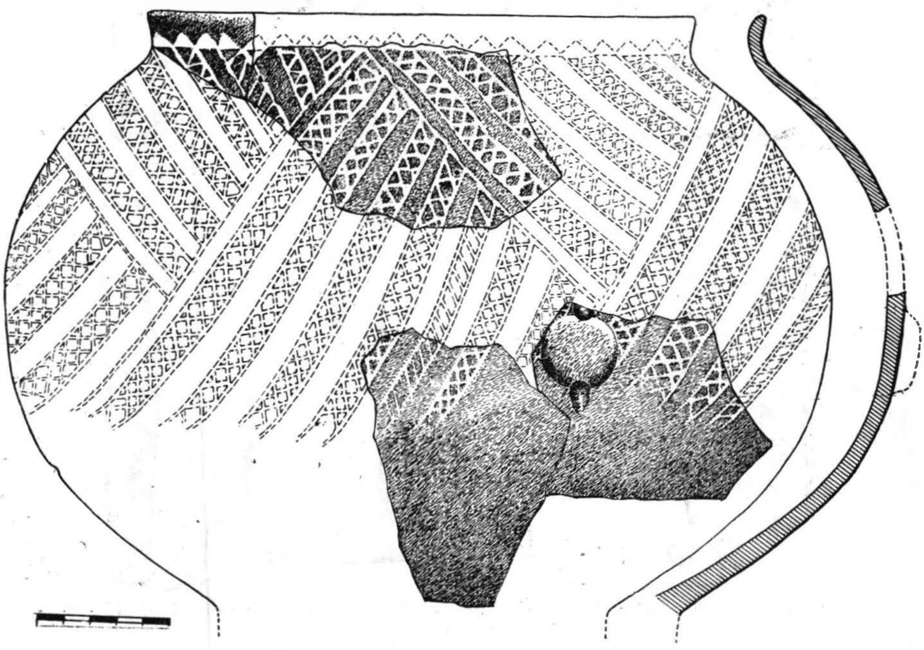

Fig. 4. Cîrcea — „La Hanuri”. Vas pictat din nivelul I (locuința 2).

[10] *Ibidem*, p. 125, 145; idem, *Otzaki-Magula*, II, Bonn, 1971, pl. III.

cît şi încadrarea acestui complex la sfîrşitul primului nivel. Pe ceramica primului nivel de la Gura Baciului [11] şi Donja Branjevina [12], paralel cu motive în forma ,,bulinelor'' se folosesc şi motivele curboliniare, acestea din urmă constituind primele elemente de manifestare ale grupurilor culturale din centrul şi nordul Balcanilor.

Nivelul al II-lea. Studiul materialelor descoperite în complexele nivelului al II-lea de la Cîrcea ne oferă cea mai bogată situaţie cunoscută pînă în prezent referitor la începuturile grupului cultural Cîrcea.

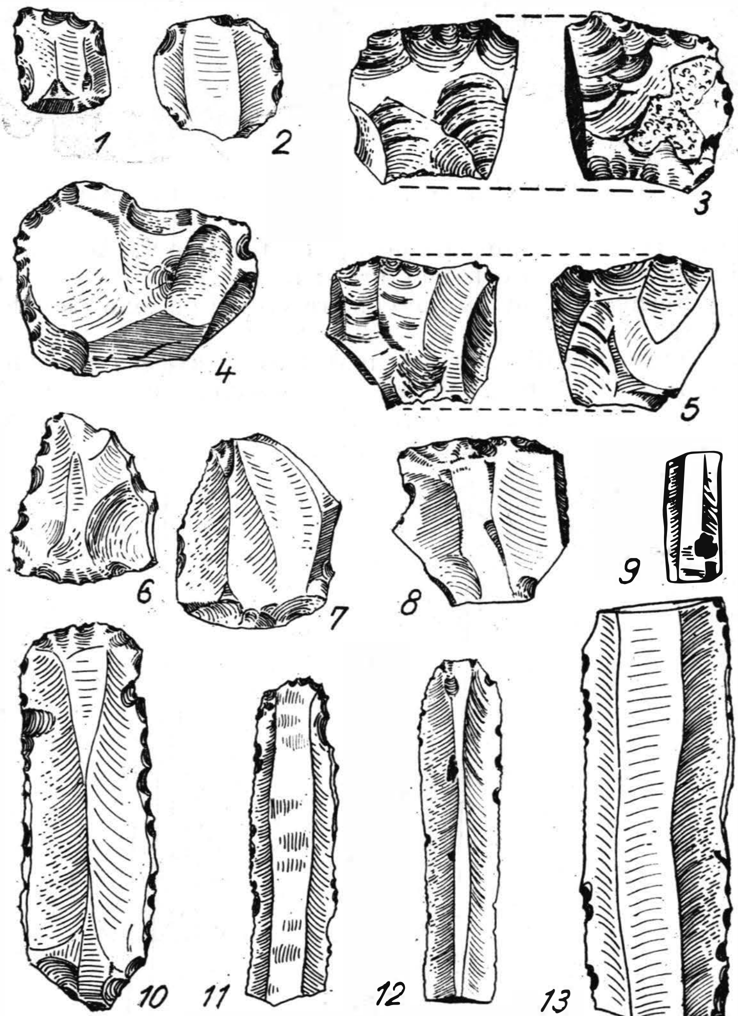

Fig. 5. Cîrcea — ,,La Hanuri''. Unelte de silex din nivelele I şi II (groapa 1).

[11] N. Vlassa, *op. cit.*, fig. 27/5—8.

[12] S. Karmanski, *op. cit.*, pl. II/9; III; IV/6, 9—14; S. Dimitrijević, *op. cit.*

Gropile nr. 1 şi 2 ale acestui nivel ne-au dat cel mai numeros material pe care-l descriem mai jos. Materialele gropii nr. 2 se situează prin caracteristicile lor la sfîrşitul nivelului al II-lea.

Uneltele de silex, piatră şi os nu prezintă caracteristici deosebite faţă de cele cunoscute în aria culturii Starčevo—Criş [13]. Din silexul de culoare maronie şi mai rar din obsidiană se confecţionează lame, gratoare şi mai puţin unelte microlitice (fig. 5). Dintre obiectele de os (fig. 6/3—11) remarcăm capătul unei spatule, stilizat în forma capului de cerb (fig. 8/3). Acesta este foarte apropiat ca realizare de un exemplar descoperit la

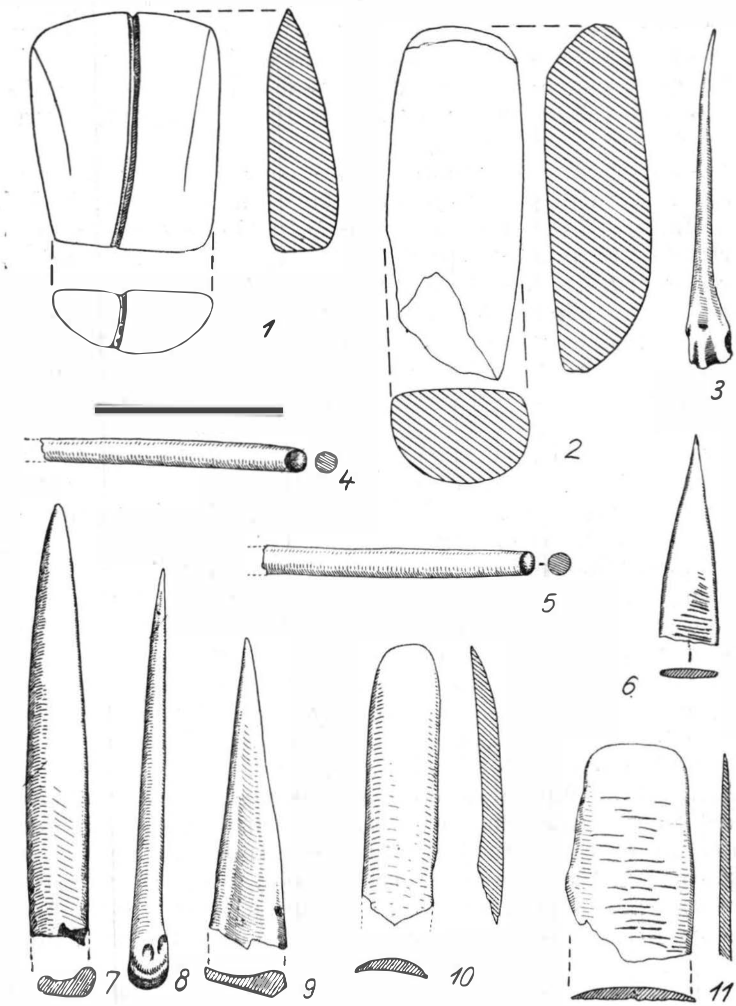

Fig. 6. Cîrcea — „La Hanuri". Unelte de piatră şi os din nivelele I şi II (groapa 1).

[13] D. Arandjelović-Garašanin, *Starčevačka Kultura*, Lyublyana, 1954, pl. I/1, 2; II; I. Kutziàn, *The Körös culture*, Budapest, 1944 şi 1947, pl. IX/1—12; XLVII/1—3.

Hacilar [14]. Toporașele de mînă confecționate din gresie de culoare cenușie au dimensiuni mici și mijlocii (fig. 6/1, 2). Pe fundurile celor două gropi au fost descoperite numeroase pietre de rîu, cu forme diferite (unele dintre acestea au fost folosite la rîșnit și lustruit vase), unelte de piatră și os. Printre resturile menajere descoperite în umplutura celor două complexe remarcăm numeroase oase de animale domestice (bovine, ovi-caprine și porcine) cochilii de scoici și melci și cîteva coarne de cerb și bou sălbatic. Prezența acestora din urmă constituie o dovadă peremptorie că pe lîngă domesticire și cultivarea plantelor, vînatul și pescuitul mai jucau un rol important în economia primelor comunități neolitice de la Cîrcea. Din coarne de cerb confecționau unelte așa cum dealtfel ne-o indică și urmele de prelucrare rămase pe unele resturi. Pe fundul gropii nr. 2, de forma unei boabe de fasole, s-a descoperit craniul unui cerb avînd coarnele retezate intenționat, cîteva coarne de taur și pietre de rîșnit. Toate aceste obiecte sînt legate de cele trei ocupații : creșterea animalelor, cultivarea cerealelor și vînatul.

Ceramica formează o categorie numeroasă cu ajutorul căreia putem explica mai amănunțit și mai detaliat conținutul nivelului al II-lea la Cîrcea („La Hanuri"). Pentru a marca de la început o oarecare diferențiere între materialele celor două complexe redăm mai jos statistica pe categorii a ceramicii descoperite în cele două gropi.

Groapa 1 : — ceramică monocromă roșie 41,25 %; — ceramică netezită 5,17%; — ceramică mnocromă cenușie 48,42%; ceramica ornamentală cu impresiuni și brîuri alveolate, 3,80 %; — ceramică pictată, 0,67 %; ceramică ornamentată cu incizii, 0,004 %; — măsuțe suport (altărașe) 0,41 %.

Groapa 2 : ceramica monocromă roșie 25,76 %; — ceramica monocromă cenușie 55,33 %; — ceramică netezită 12,98 %; — ceramică ornamentată cu impresiuni și brîuri alveolate 4,83 %; — ceramica pictată 1,05 %; — ceramica ornamentată cu incizii 0,05 %.

Statistica de mai sus ne precizează foarte clar caracterul timpuriu al ceramicii descoperite în groapa nr. 1. Ceramica monocromă lustruită, de culoare roșie și cenușie constituie un procent de peste 90 %, spre deosebire de ceramica de aceeași categorie din groapa nr. 2 unde întîlnim procentul de 70 %, în favoarea creșterii ceramicii netezite și cu impresiuni. Este de constatat lipsa ceramicii cu barbotină pentru ambele complexe dar care se întîlnește în schimb, la Anzabegovo [15] și Vršnik [16] chiar în nivelul I timpuriu. Procentajul foarte mic al celorlalte categorii ceramice față de cea monocromă lustruită (90 %) este o dovadă în plus că materialul din groapa nr. 1 este cel puțin paralel în timp cu faza Anzabegovo—Vršnik [17] I timpuriu și cu cel decoperit în stratul inferior și mijlociu al secțiunii a III-a de la Otzaki Magula [18]. Ceramica monocromă lustruită de la Cîrcea se aseamănă prin caracterul ei de lux cît și prin nuanțele culorilor (roșu sîngeriu, roșu maroniu, roșu brun, castaniu, portocaliu, cenușiu închis și deschis) cu

[14] J. Mellart, *Excavations at Hacilar*, Edinburgh, 1970, p. 177, fig. CXXII/C, pl. 462, fig. 180/3.

[15] M. Garašanin, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Beograd, 1971, p. 77.

[16] *Ibidem.*

[17] *Ibidem*, p. 81.

[18] Milojčić-Zumbusch, *Otzaki Magula*, I. pl. 145—146

ceramica de aceeaşi categorie descoperită în aşezările neoliticului timpuriu din Macedonia [19] şi Thessalia [20]. De remarcat că în cadrul ceramicii monocrome de culoare roşie şi cenuşie devine din ce în ce mai frecventă cea lustruită cu pete sau cu mai multe culori (rainbow). Această ultimă categorie ceramică (rainbow) ne indică un anume moment cronologic în cadrul neoliticului timpuriu din Balcani. Caracterul timpuriu al materialelor descoperite în complexele acestui nivel mai este argumentat de formele vaselor şi motivelor ornamentale folosite. Formele vaselor sînt foarte apropiate de cele cunoscute în aria culturii Starčevo-Criş—Kremikovci [21]: globulare cu gura mai mult sau mai puţin strînsă, străchini şi cupe semisferice sau în formă de calotă şi bolurile de diferite mărimi (fig. 7).

În cadrul ceramicii lustruite de culoare roşie predomină formele evazate (cupele) cu pereţii puţin curbaţi care se sprijină mai întotdeauna pe funduri inelare joase sau înalte (fig. 7/7). Un număr foarte mic de vase au fundurile treflate (fig. 8/15). Buzele cupelor sînt modelate simplu (fig. 7/3, 4, 7, 8, 12). Pe lîngă acestea mai întîlnim şi unele buze, puţine la număr, marcate printr-o uşoară şănţuire sau printr-o îngroşare rotunjită scurt în afară (fig. 7/5; 8/19—29), după tradiţia sudică de tip Protosesklo [22]. O mai mare varietate de modelare a buzelor o întîlnim la vasele cu pereţii bombaţi de culoare roşie sau cenuşie. Majoritatea formelor de buză sînt de tradiţie sudică iar unele dintre ele, ca şi fundurile inelare, sînt tipice Protosesklo. În afară de forma de buză de tip I de la Otzaki Magula [23], care este şi cea mai veche, toate celelalte forme de la tipul al II-lea la tipul al VI-lea le întîlnim şi la Cîrcea (fig. 7).

Majoritatea vaselor lustruite sau netezite, de culoare cenuşie, au forme bombate şi se sprijină mai totdeauna pe funduri proeminente în formă de disc (fig. 7/2, 10, 13) şi mai puţine (mai ales cupele) pe funduri inelare (fig. 7/11). Fundurile inelare şi cele în formă de disc cît şi proeminenţele de pe pereţii vaselor, dintre care unele găurite vertical, sînt de asemenea de tip Protosesklo [24] (fig. 7—8/11, 16). De acelaşi tip sînt şi motivele pictate pe suprafaţa interioară şi exterioară a vaselor lustruite de culoare roşie şi castanie. Ca şi pe vasele de tip Protosesklo din Thessalia [25] şi Macedonia [26], la Cîrcea se pictează aceleaşi motive, în acelaşi „stil plin" (fig. 3/6, 10; 9/1—4, 14, 19). În această manieră se pictează

---

[19] R. Rodden, PPS, 28, 1962, p. 283—284; idem, Balkans Studies, 5, 1964, p. 115; M. Gimbutas, Archeology, 25, 1972, 2, p. 118; M. Garašanin, *op. cit.*, p. 77.

[20] Milojčić-Zumbusch, *op. cit.*, p. 111—112, 124—134, 141, 146; Gh. H. Hurmuziadis, Efemeris, 1971, p. 176.

[21] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, fig. 1—10; D. Srejović, Fundamenta, A, 3, 1971, pl. 8—10; I. Kutzián, *op. cit.*; I. H. Gaul, *The neolitic period in Bulgaria*, Bul. of American School of Prehist. Research, 16, 1948, pl. III, VIII, IX.

[22] Milojčić-Zumbusch, *Otzaki-Magula*, II, pl. G—K.

[23] *Ibidem* pl. 3—13.

[24] *Ibidem*, pl. D/1—7; 13—15.

[25] *Ibidem*, pl. E, F, III/13—20; Vl. Milojčić, AA, III/IV, 1956, fig. 16; idem, JahrRGZM, 6, 1959, p. 36, pl. 6; D. Theocharis, *Neolitic Greece*, 1973, p. 283, pl. IV; V. S. Titov, *Neolit Greţii*, Moscova, 1969, p. 108, fig. 46.

[26] R. Rodden, PPS, 28, 1962, fig. 10; M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 113; Musée Nationale, *Les civilisations préhistoriques de la Macédoine*, Štip, 1971, p. 63. fig. 2, 4.

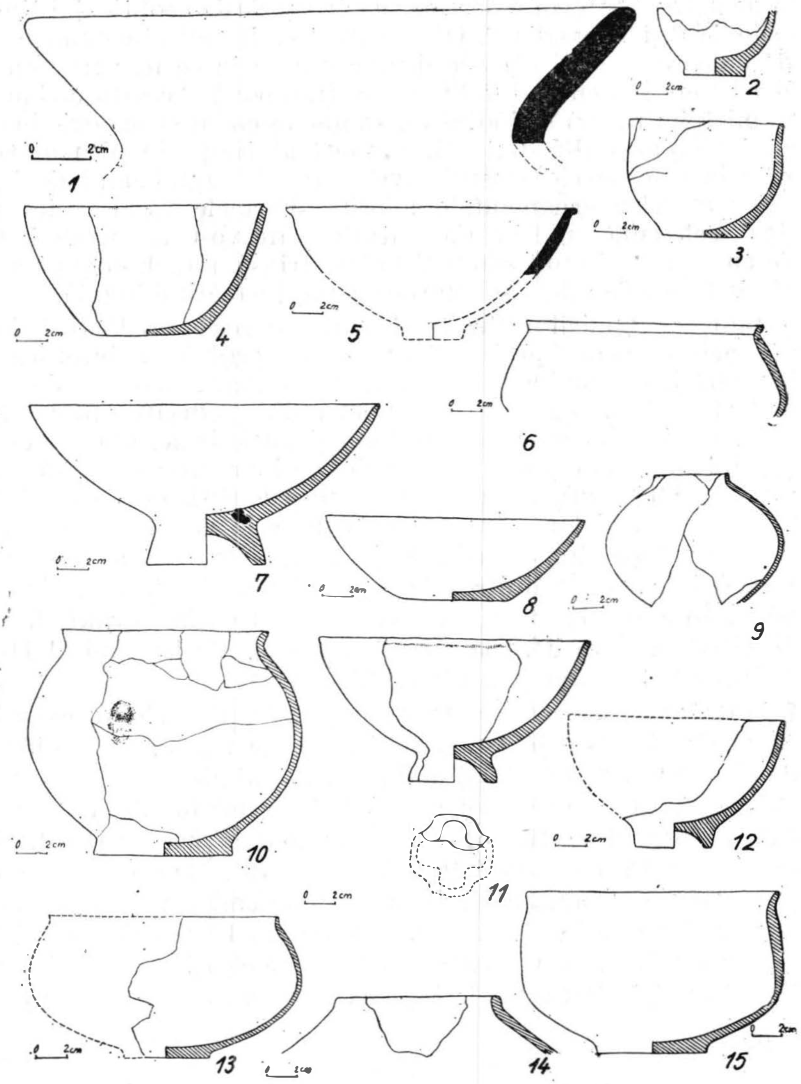

Fig. 7. Cîrcea — ,,La Hanuri''. Ceramică din nivelul I : 1,5 (groapa 1) ; din nivelul II : 2—4, 6—8 (groapa 1), 9 (groapa 4) ; 10—15 (groapa 2).

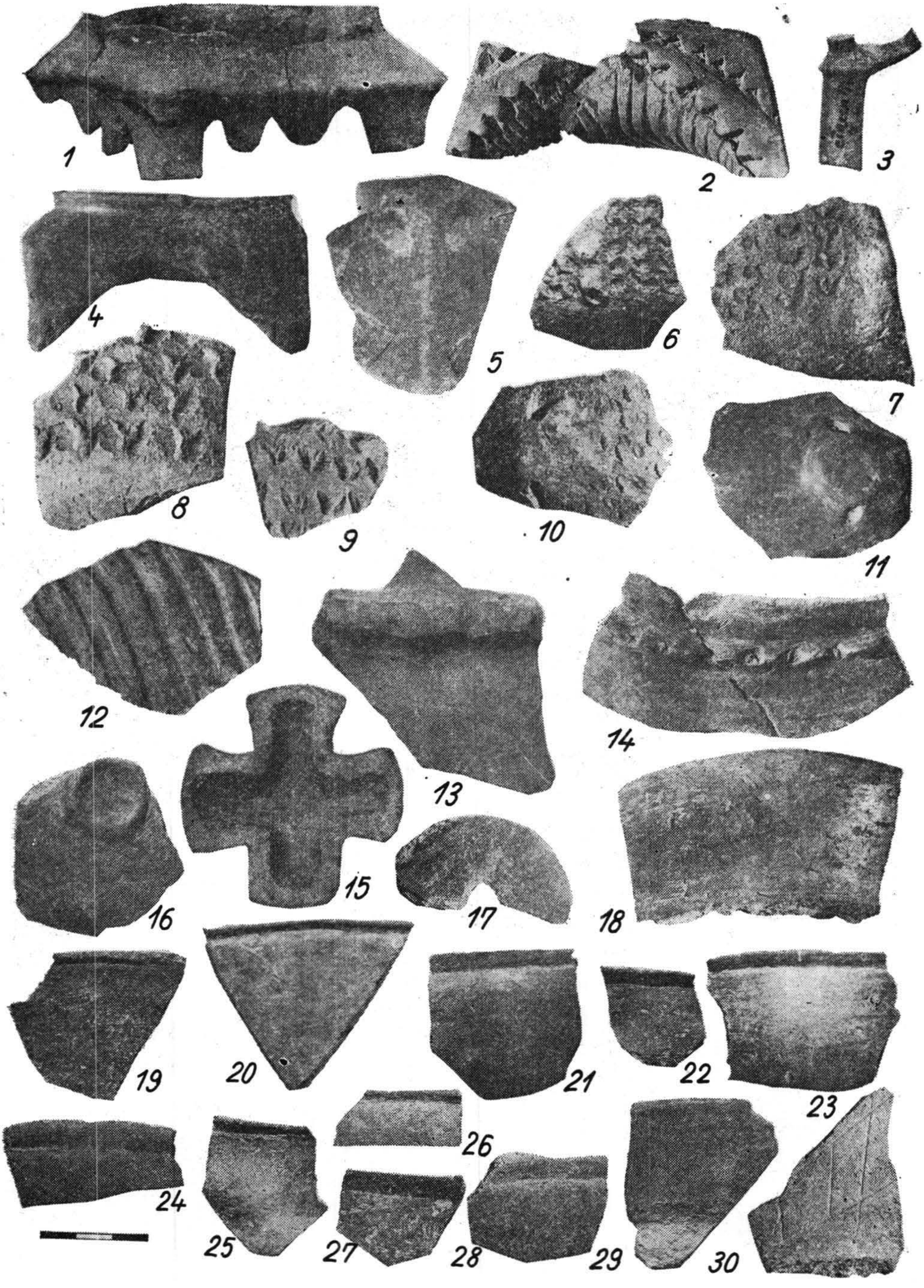

Fig. 8. Circea — „La Hanuri". Ceramică şi cap de spatulă din nivelul I: 1—3,9 (groapa 1), 4 (locuința 2); din nivelul II: 5—11, 30 (groapa 2), 12—29 (groapa 1).

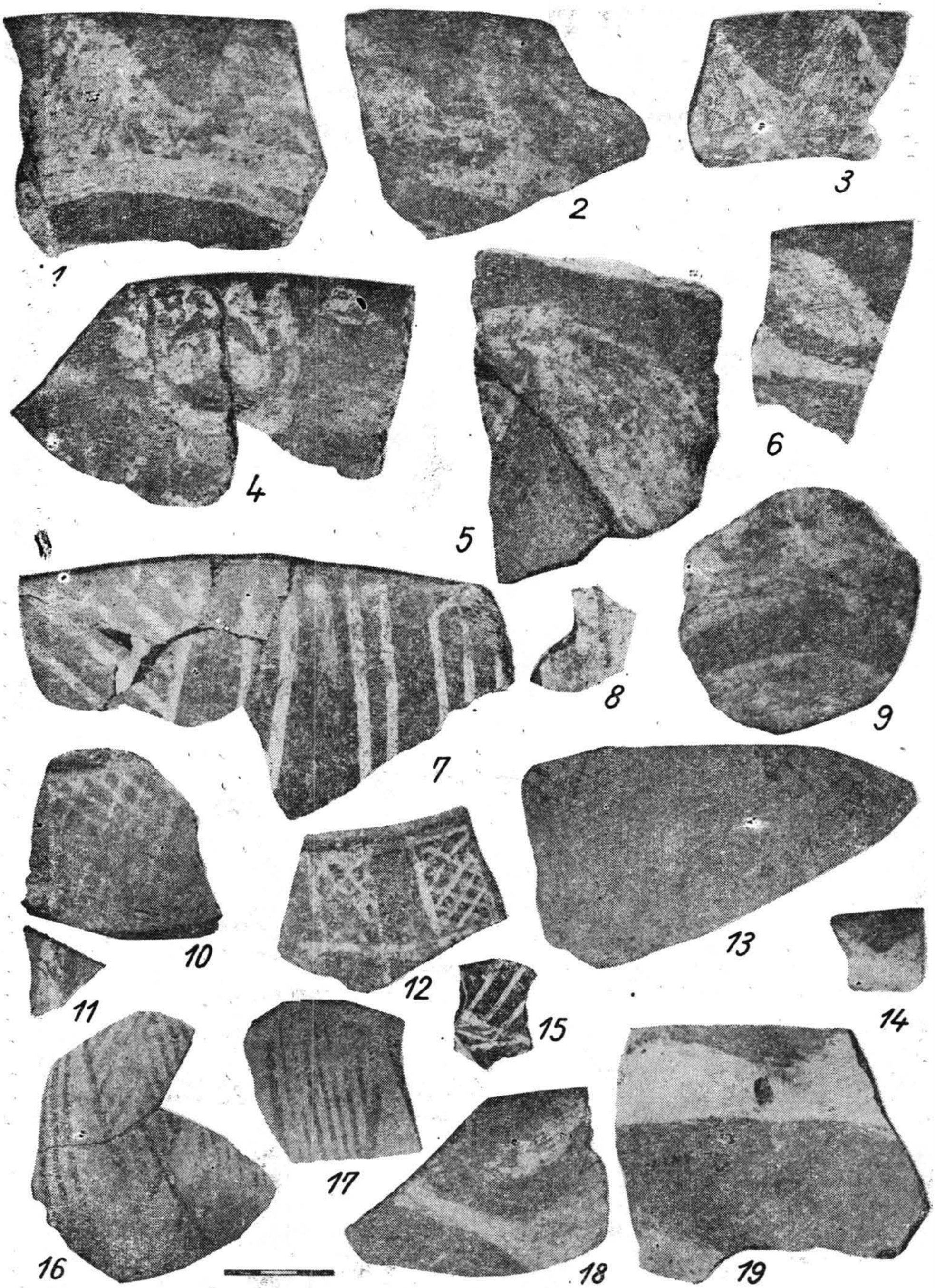

Fig. 9. Circea — „La Hanuri”. Ceramică pictată din nivelul II : 1—7, 9—18 (groapa 1), 19 (groapa 4) ; din nivelul I : 8 (groapa 1).

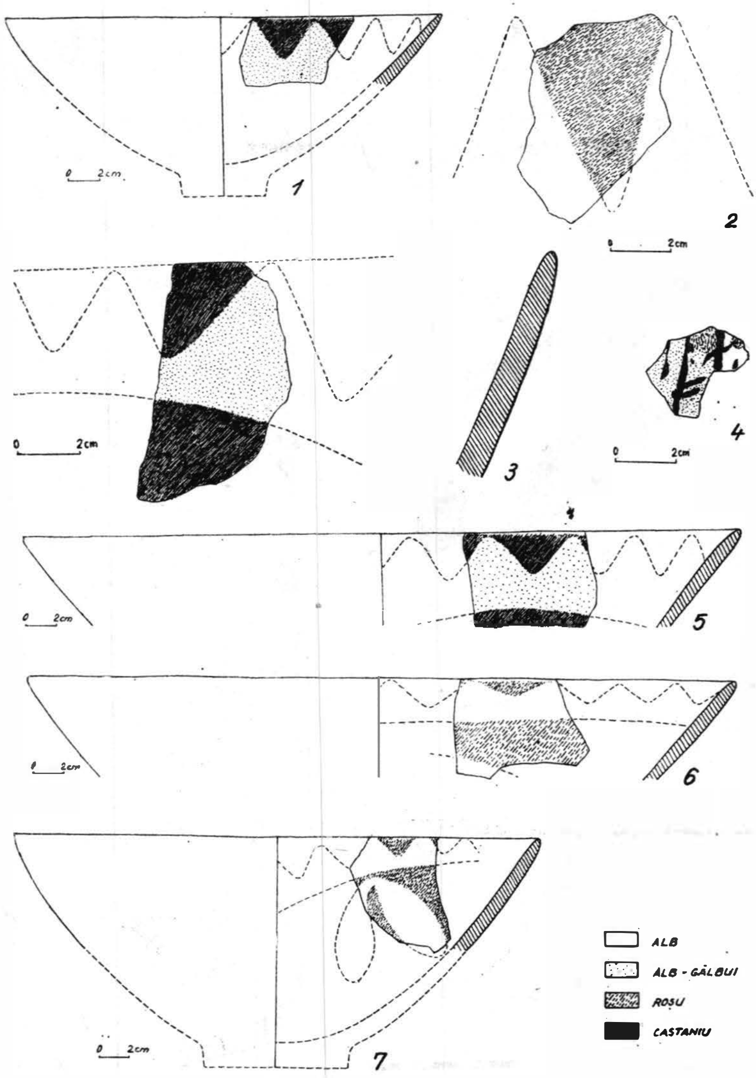

Fig. 10. Cîrcea — „La Hanuri". Ceramică pictată din nivelul II : 1—3, 5, 7 (groapa 1), 6 (groapa 4) ; din nivelul I : 4 (groapa 1).

șiruri de triunghiuri albe pe fond de culoare roșie și castanie dispuse sub buza vasului, sau în trepte (fig. 10/1—3, 5, 7 ; 12/1 ; 14/5) întocmai ca la ceramica de la Anzabegovo [27] (fig. 15/2, 6) și Nea Nikomedeia[28] din Macedonia. Uneori, monotonia șirului de triunghiuri este întreruptă de motive curbo-liniare (fig. 11/1—3). Tot în stil plin se pictează, sub șirul de triunghiuri pline, benzi late, care încing pereții interiori ai cupelor (fig. 9.9 ;

[27] *Ibidem*.
[28] R. Rodden, *op. cit.*, p. 283, fig. 10/19, 22, 37.

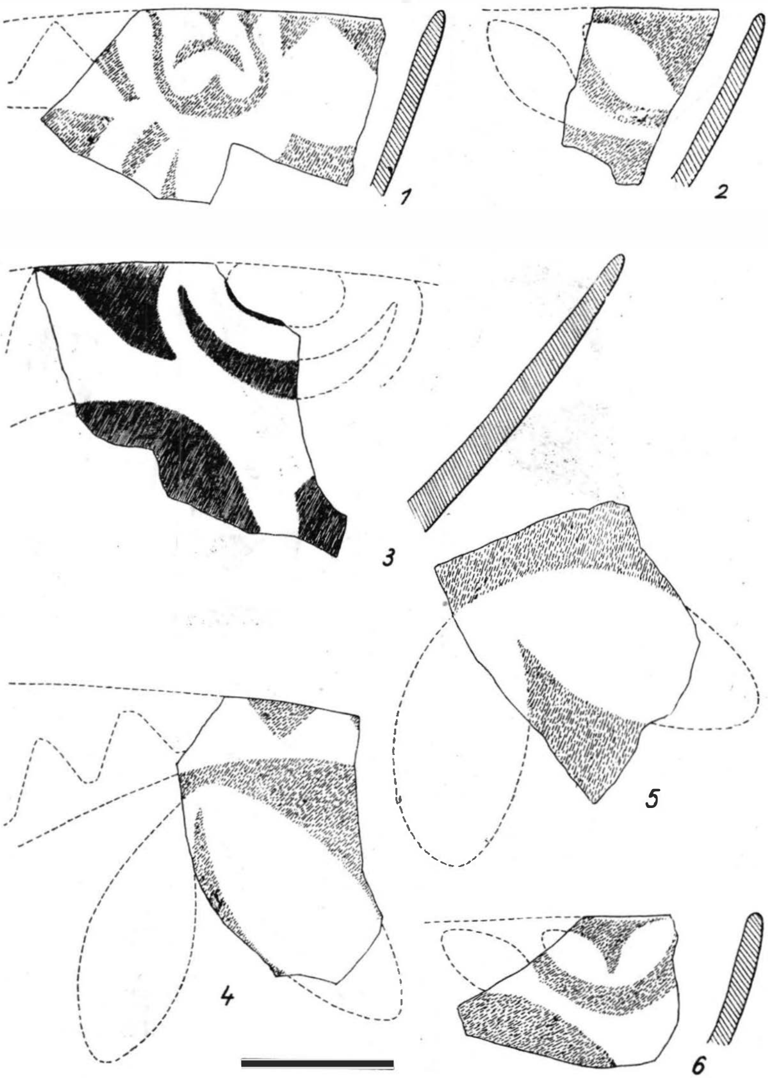

Fig. 11. Cîrcea — „La Hanuri". Ceramică pictată din nivelul II: 1—6 (groapa 1).

13/3). În spaţiul dintre motivele de Protosesklo descrise mai sus este introdus, ca o inovaţie, motivul în formă de ciucure (fig. 3/8 ; 9/5 ; 10/7 ; 11/4,5). Pe un vas descoperit în primul nivel de la Anzabegovo [29] acelaşi motiv este combinat în formă de stea (fig. 15/1). Este vorba de o bandă curbă cu capetele mai îngroşate, care la început are o poziţie singulară în rîndul celorlalte motive. Puţin mai tîrziu aceluiaşi motiv în formă de

[29] Musée Nationale, Štip, *op. cit.*, p. 63, fig. 4.

ciucure i se va da sens de spirală așa cum se poate observa pe fragmentele unei cupe descoperite în groapa nr. 2 (fig. 3/9 ; 12/1). Uneori, același motiv este conturat sub formă de ochi plin unit prin linii curbe cu altul de aceeași formă (fig. 9/6 ; 11/2,6). Mai tîrziu și acestui motiv i se va da sens de spirală, motiv caracteristic culturilor neolitice din centrul și nordul Peninsulei

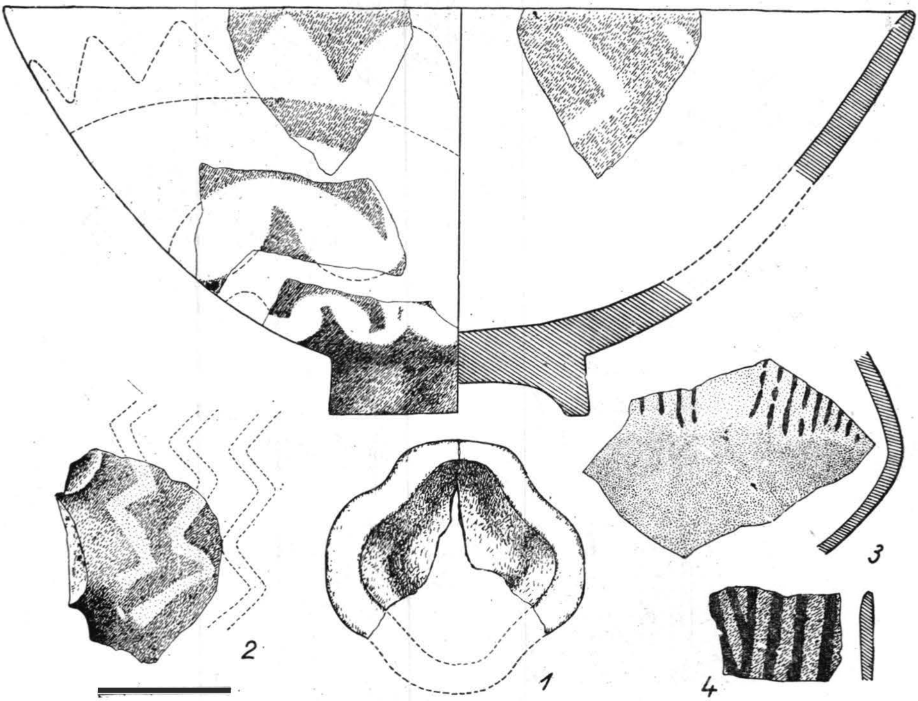

Fig. 12. Cîrcea — „La Hanuri". Ceramică pictată din nivelul II : 1—4 (groapa 2).

Balcanice [30]. Tot ca o caracteristică comună a grupurilor culturale din această zonă sînt și motivele liniare combinate în diferite sisteme : triunghiuri, zig-zaguri, rețea, meandre și în șah (fig. 1/6, 7 ; 3/7, 11/13, 14, 17, 18 ; 9/7, 10—13, 15—17 ; 13/1, 2, 4, 5 ; 14/4, 2, 3a). Originea motivelor liniare este tot sudică iar combinarea lor atît de variată constituie o creație artistică a comunităților neolitice din cadrul grupurilor culturale cunoscute : Anzabegovo—Vršnik [31], Karanovo I [32], Starčevo [33], Kremikovci [34], Čevdar [35], Gradeșnița [36] și Cîrcea. În groapa nr. 1 de la Cîrcea predomină

[30] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, pl. XII, XIV/2 ; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, II, *Jungsteinzeit*, München, 1968, pl. 142 ;M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 118 ; I. H. Gaul, *op. cit.*, pl. XIII ; N. Petcov, ArheologijaSofia, 4, 1962, 3—4, p. 45—48, fig. 2—5 ; P. Detev, Godišnik, 1968, 6, p. 21, fig. 13 ; B. Nikolov, ArheologijaSofia, 17, 1975, 1, p. 30, fig. 5—6 ; D. Berciu, Buridava, 1972, p. 25, pl. IX.

[31] Musée Nationale, Štip, *op. cit.*, fig. 1, 3, 5, 19.

[32] G. I. Georgiev, *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, pl. 5.

[33] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, pl. XV/3, 4, 6 ; XIII ; XVI.

[34] I. H. Haul, *op. cit.*, pl. III/3 ; N. Petcov, *op. cit.*

[35] G. I. Georgiev, *Actes du IIe Congrès internationale d'études du sud-est européen*, II, Athena, 1972, pl. III.

[36] B. Nikolov, *op. cit.*, p. 28, 30, fig. 4/a, 5/a ; idem, *Gradeșnița*, Sofia, 1974, fig. 3.

motivele liniare de culoare albă pe roşu, spre deosebire de groapa 2 unde aceleaşi motive, dar de culoare vişinie sau brună, pe fond portocaliu, încep să se generalizeze (fig. 3/5 ; 12/3, 4). Şi această deosebire, împreună cu

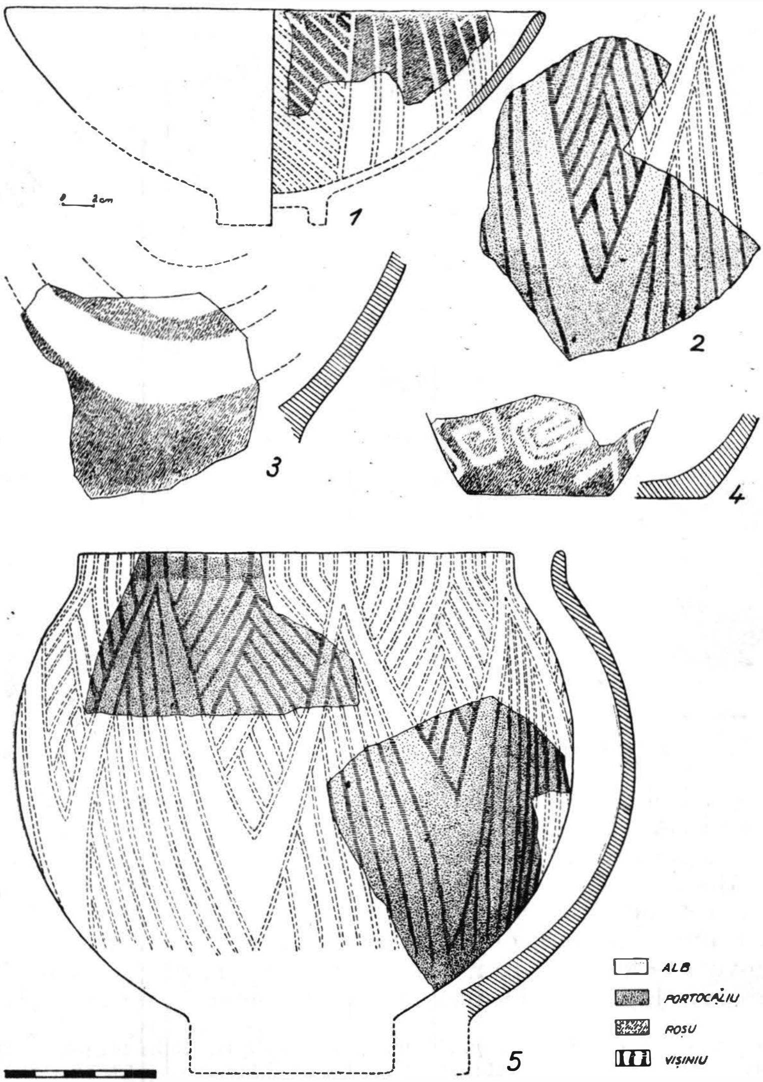

Fig. 13. Circea — „La Hanuri". Ceramică pictată din nivelul II : 1—4 (groapa 1), 5 (groapa 2).

ceramica lustruită cu mai multe culori (rainbow) diferenţiază cronologic gropile nr. 2 şi 6 de groapa nr. 1 în sensul că aceasta din urmă este mai veche. Cioburi ornamentate cu şiruri de „buline" albe unite printr-o linie (fig. 1/8, 14/4), descoperite în groapa nr. 2 şi 6 asemănătoare cu cele descoperite în

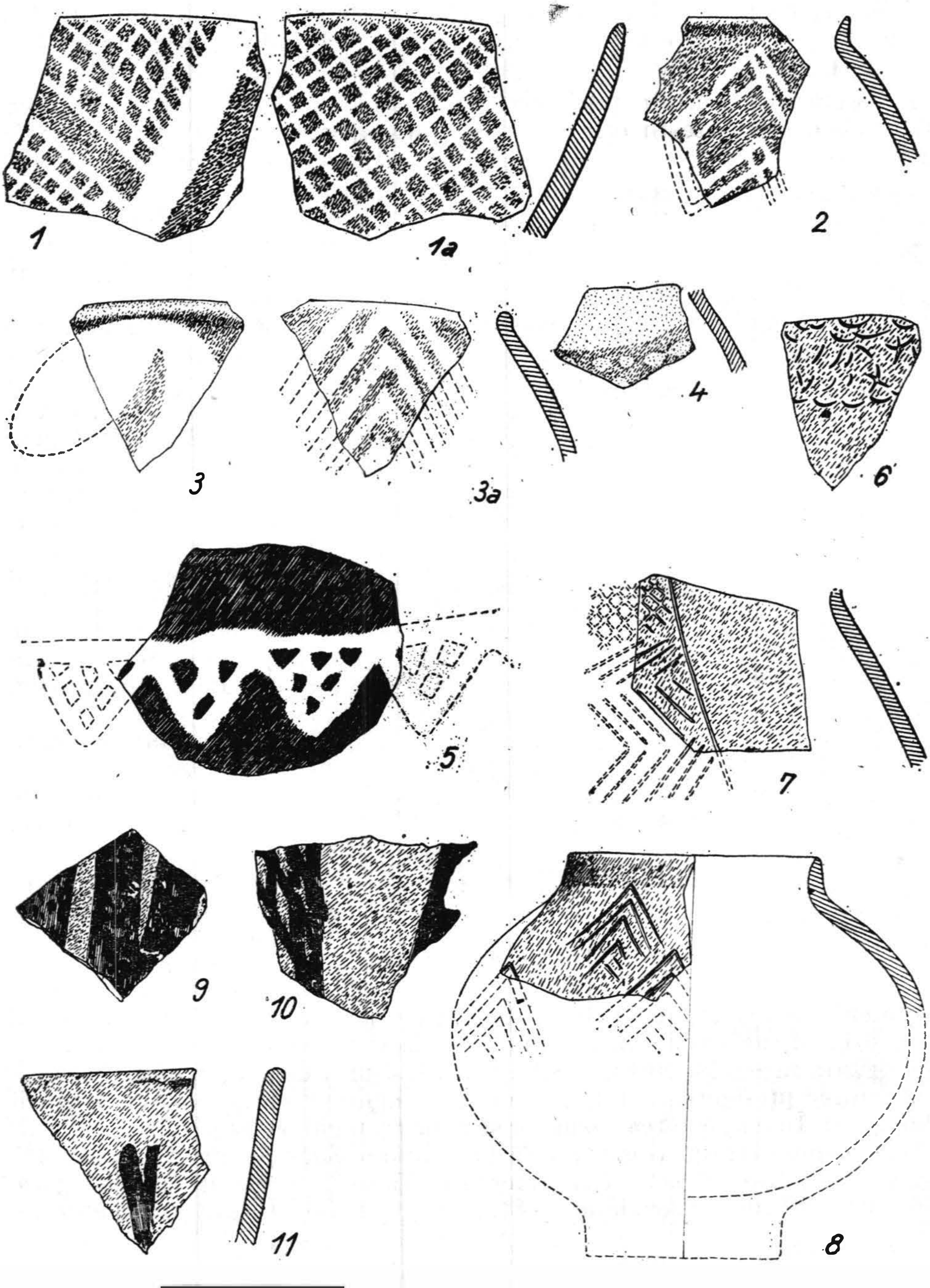

Fig. 14. Cîrcea — ,,La Hanuri''. Ceramică pictată şi incizată din nivelul II: 1—5 (groapa 6), 6—8 (groapa 2); din nivelul III: 9—11 (groapa 3).

nivelul II de la Anzabegovo [37] (fig. 15/6) constituie o dovadă în plus că respectivele complexe se pot situa cronologic, cel puţin, la sfîrşitul nivelului al II-lea.

Ceramica ornamentată cu impresiuni, brîuri alveolare şi motive incizate descoperite în cele două complexe (fig. 8/2—10) constituie de asemenea o categorie însemnată în stabilirea cronologiei nivelului al II-lea de la Cîrcea. Şirurile de alveole de tip Criş sînt realizate cu unghia atît pe ceramica lustruită cît şi pe cea netezită (fig. 8/6—10; 14/6). Deosebirea constă în aceea că în groapa nr. 2 motivele obţinute prin impresiuni împodobesc mai mult suprafeţele superioare, netezite ale vaselor, decît pe cele lustruite. Acelaşi lucru este de constatat şi pentru motivul brîurilor alveolare. În majoritatea cazurilor brîurile alveolare însoţesc motivele realizate prin impresiuni întocmai ca la ceramica de tip Criş [38] (fig. 8/6, 7).

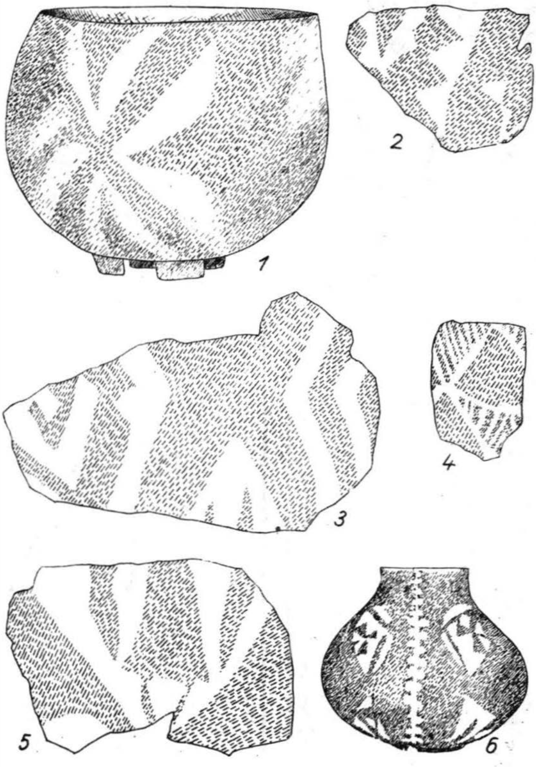

Fig. 15. Anzabegovo. Ceramică pictată din nivelul I.

Ceramica ornamentată cu motive incizate reprezintă un procent foarte mic. Pe două fragmente ceramice, lustruite, de culoare roşie, prin liniile incizate se realizează motive triunghiulare aşezate în trepte şi zig-zaguri (fig. 14/7, 8). Ca şi pe ceramica de la Otzaki-Magula [39] şănţuiri paralele şi lustruite, un fel de caneluri adînci, ornamentează umărul vasului (fig. 8/12). În aceeaşi tehnică a şănţuirilor largi cît şi a crestării se ornamentează „altăraşele" suport (fig. 8/3). Uneori, şirurile de triunghiuri mici, crestate adînc prefigurează tehnica de ornamentare caracteristică culturii Vădastra. În majoritatea cazurilor şirul de triunghiuri este excizat superficial şi dispus în trepte (fig. 8/4,5) ca o imitaţie a celor pictate de tip Protosesklo. „Altăraşele" suport ornamentate în acest stil constituie o categorie comună tuturor aşezărilor de tip Starčevo [40]—Criş [41]. Cîteva fragmente de

[37] Musée Nationale, Štip, *op. cit.*, fig. 17.
[38] I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXI/3—5.
[39] Milojčić-Zumbusch, *op. cit.*, pl. L/4—6.
[40] Gh. Lazarovici, ActaMN, 6, 1969, fig. 8/1—5.
[41] I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXV.

,,altăraşe" descoperite în groapa nr. 2 prezintă în plus ornamente plastice în formă de ochi (fig. 8/5). Motivele plastice în formă de ochi, împreună cu cele lustruite, realizate pe cîteva fragmente (fig. 8/30), diferenţiazăcronologic, de asemenea, groapa nr. 2 de primul complex. Pe fundul primului complex (groapa 1) s-a descoperit un ,,altăraş" neornamentat (fig. 8/1), apropiat ca formă de cele descoperite la Donja Branjevina [42] şi Lepenski—Vir [43].

Nivelul al III-lea din aceeaşi aşezare (La Hanuri) este dovedit prin materialul descoperit în groapa nr. 3 şi în locuinţele nr. 1 şi 3. Statistica ceramicii descoperite în groapa nr. 3 ne-a oferit următoarea situaţie : — ceramică monocromă roşie 26,98%; — ceramică monocromă cenuşie 52,87%; — ceramică netezită şi ornamentată cu brîuri 15,95%; —ceramică ornamentată cu impresiuni (ciupituri) 2,50%; —ceramică ornamentată cu barbotină 1,46%; — ceramică cu motive incizate 0,43%; — ceramică pictată 0,15%.

După cum se vede în statistica de mai sus şi în nivelul al III-lea ceramica monocromă lustruită rămîne mai departe neschimbată şi tot atît de numeroasă (79,85%), se observă doar o creştere uşoară a ceramicii netezite şi ornamentate cu brîuri alveolate (15,95%) cît şi apariţia într-un procent foarte mic (1,46%) a ceramicii ornamentate cu barbotină. De remarcat de asemenea o scădere uşoară a ceramicii ornamentate cu impresiuni (ciupituri), scădere care continuă şi în faza următoare a ceramicii policrome. Caracteristica principală a ceramicii nivelului al III-lea o constituie ornamentele curbo-liniare şi spiraloide pictate numai cu culoare închisă pe fond roşu (fig. 14/9—11). Aceste motive constituie o evoluţie normală a celor din nivelul al II-lea şi corespunde cronologic motivelor pictate cu aceeaşi culoare pe ceramica descoperită în aşezările de tip Starčevo II B [44]. Spre sfîrşitul nivelului al II-lea de la ,,Hanuri" calitatea ceramicii monocrome de culoare roşie scade. În locuinţa nr. 1 de la sfîrşitul aceluiaşi nivel, tot ,,La Hanuri", a fost descoperit şi singurul fragment ceramic decorat cu motive de culoare închisă pe fond crem-gălbui, ornamentul caracteristic ultimei faze a culturii Starčevo [45]. Cantitatea cea mai mare de ceramică pictată policrom, care corespunde după Draga Garašanin fazei Starčevo III (IV Milojčić) a fost descoperită la Cîrcea, pe terasa opusă aceluiaşi pîrîu, în punctul ,,Viaduct".

Stratul neolitic din acest punct este gros de 0,90 — 1 m şi aparţine mai multor nivele corespunzătoare fazelor Starčevo III—IV, Dudeşti—Vinča (A, B, C) şi Gumelniţa. Statistica ceramicii fazei policrome (Cîrcea IV) descoperite în groape nr. 18 din S XII ne-a oferit următoarea situaţie : ceramica netezită şi cu barbotină 47,02%; ceramica lustruită 43,47%; ceramica pictată policrom 6,21%; ceramica cu impresiuni 1,98%; ceramica cu incizii 0,12%; ceramica cu brîuri 0,99%. După cum reiese din această statistică, în faza Cîrcea IV ceramica netezită şi cu barbotină este predominantă, dar şi cea lustruită este destul de frecventă.

---

[42] S. Karmanski, *Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1975, fig. 3/1 ; S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. II/1.

[43] D. Srejović, *op. cit.*, pl. 13/10, 11.

[44] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, p. 134—136 ; M. Garašanin, *Les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique*, Belgrad, 1968, p. 303—305.

[45] S. Dimitrijević, *Starčevačka Kultura*, Vukovar, 1969, p. 38.

Este pentru prima dată cînd ceramica pictată este mai numeroasă. Procentul celorlalte categorii ceramice continuă să rămînă scăzut.

Am inclus ceramica cu barbotină împreună cu cea netezită deoarece barbotina este așa de superficial realizată încît se apropie mai mult de cea netezită cu ușoare neregularități. Toate categoriile ceramice sînt modelate din pastă nisipoasă, după noua modă a calcoliticului anatolian. Majoritatea vaselor lustruite și pictate sînt bitronconice, uneori prevăzute cu mici cornițe sau toarte asemănătoare vaselor din cultura Vinča timpurie. Și totuși, nu putem vorbi de prezența culturii Vinča la „Viaduct", ci mai degrabă de noua modă a calcoliticului anatolian, care cuprinde tot teritoriul balcanic și care e adoptată de fiecare grupă culturală în mod original.

Astfel, în timp ce la Vršnik faza II [46] întîlnim numeroase elemente Karanovo II, printre care și motivul canelurii, la „Viaduct" aceste motive nu apar nici în ultima fază a policromiei. Poziția periferică a așezării de la Cîrcea a ferit-o de contaminări rapide. Această situație a dat posibilitatea dezvoltării grupului cultural Cîrcea într-un mod original. Motivele primare cum ar fi spirala sau șirurile de triunghiuri pline și hașurate sînt realizate acum în tehnica picturii policrome de tip Dimini. Pe fond de culoare crem, uneori gălbui, luminos, se pictează spirale, șiruri de triunghiuri pline sau hașurate, meandre, toate de culoare cafeniu închis spre negru. Spațiul dintre motive este hașurat cu linii de culoare maronie sau roșie, urmărindu-se astfel efectul de policromie al motivelor (fig. 16, 17). Tehnica picturii și uneori motivele sînt identice cu cele din cultura Dimini [47].

Ceramică asemănătoare fazei policrome de la Cîrcea a mai fost descoperită pe teritoriul Olteniei la Șimnicul de Jos [48] și Valea Răii [49], iar pe teritoriul Bulgariei de nord în mai toate așezările de tip Kremikova [50] și Gradeșnița [51]. Analogii apropiate se mai pot face cu ceramica descoperită la Anzabegovo [52] și Vršnik faza IV [53], iar în mediul culturii Starčevo la Zelenikovo [54], Crnokalačka bara [55], Vincovci [56] ș. a.

Cît despre o analiză mai amănunțită a materialelor cu analogiile respective vom reveni într-un alt studiu.

★

[46] M. Garašanin, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Beograd, 1971, p. 80.

[47] Ch. Tsuntas, *Ai proistorikai akropoleis Diminiou kai Sesklou*, Atena, 1908, pl. 6, 8; Vl. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, pl. 8; idem, AA, III/IV, 1956, pl. 5, 6; idem, *Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und Vorderen Orient*, Berlin, 1959, pl. 3, 4; idem, JRGZM, 6, 1959, pl. 13—17; H. Hauptmann — Vl. Milojčić, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien*, Bonn, 1969, p. 60, pl. A, IV, VII—X; Ch. Zervos, *Naissance de la civilisation en Grèce*, II, Paris, 1962, fig. 389, 390, 415, 418, 421; V. S. Titov, *op. cit.*, p. 126—132, pl. 14.

[48] Săpături efectuate de Doina Galbenu.

[49] D. Berciu, *op. cit.*

[50] N. Petcov, Godișnik, 1928—1929, p. 191, fig. 18, p. 195, fig. 19; idem, Archeologija-Sofia, 4, 1962, 3, p. 45, fig. 2.

[51] B. Nikolov, ArcheologijaSofia, 17, 1975, 1, p. 35, fig. 12; idem, *Gradeșnița*, Sofia, 1974.

[52] M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 118—119.

[53] M. Garašanin, *op. cit.*

[54] R. Galović, Zbornik Narodnog muzeja, 5, 1967, pl. II—IV.

[55] N. Tasić—E. Tomić, *Crnokalačka bara, Kruševac*, Belgrad, 1969, fig. 16; S. Dimitrijević, Materijali, 10, 1974, pl. VIII, IX.

[56] S. Dimitrijević, *Starčevačka Kultura*, 1969, p. 13—15, 18—24, 34—40, pl. 4—17; idem, Materijali, 10, 1974, pl. XIV—XX.

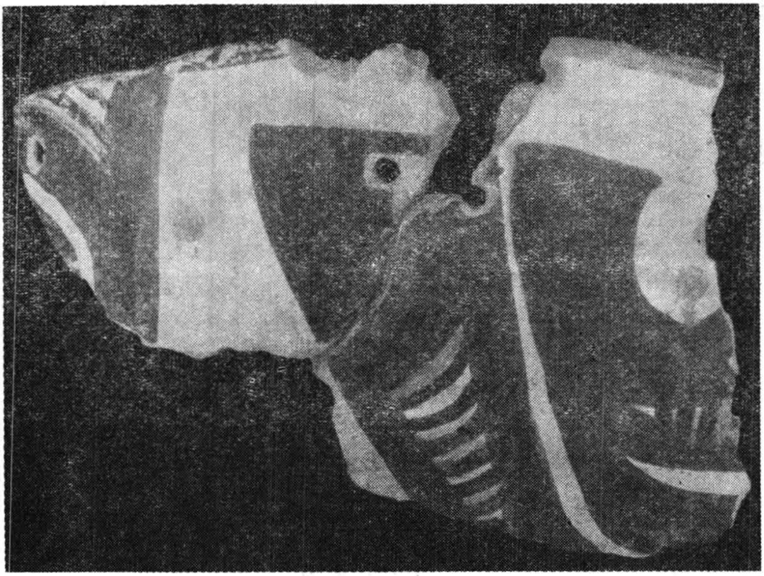

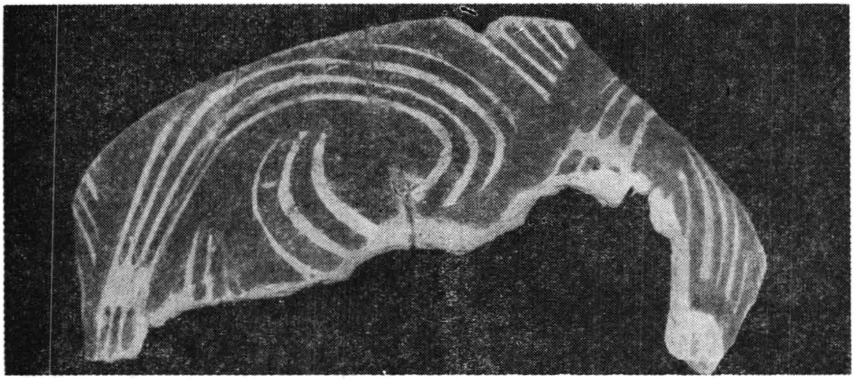

Fig. 16. Circea — „Viaduct". Ceramică pictată policrom.

Prezentarea succintă a materialului arheologic descoperit în cele trei niveluri de la Cîrcea (La Hanuri) ne oferă numeroase elemente pentru stabilirea relaţiilor genetice şi cronologice ale neoliticului timpuriu din Cîmpia Română cu fenomenele culturale din sudul Balcanilor, mai precis cu neoliticul timpuriu din Thessalia şi Macedonia. Din nefericire, suprafaţa aşezării rămasă nedistrusă reprezintă tocmai periferia nivelului I şi astfel săpăturile nu ne-au putut oferi un material suficient pentru acest nivel şi, deci, nici posibilitatea de a face analogii mai amănunţite cu materialul asemănător descoperit în nivelul I de la Gura Baciului şi Donja Branjevina. Şi totuşi, cele cîteva fragmente descoperite pe fundul gropii nr. 1 împreună cu un vas întreg ornamentat cu puncte lunguieţe, tipic pentru acest nivel, considerăm că sînt satisfăcătoare pentru a susţine că şi la Cîrcea a existat un orizont foarte timpuriu de tip Gura Baciului. Elementele tipice, Protosesklo, descoperite la Cîrcea vor avea un rol hotărîtor în geneza neoliticului

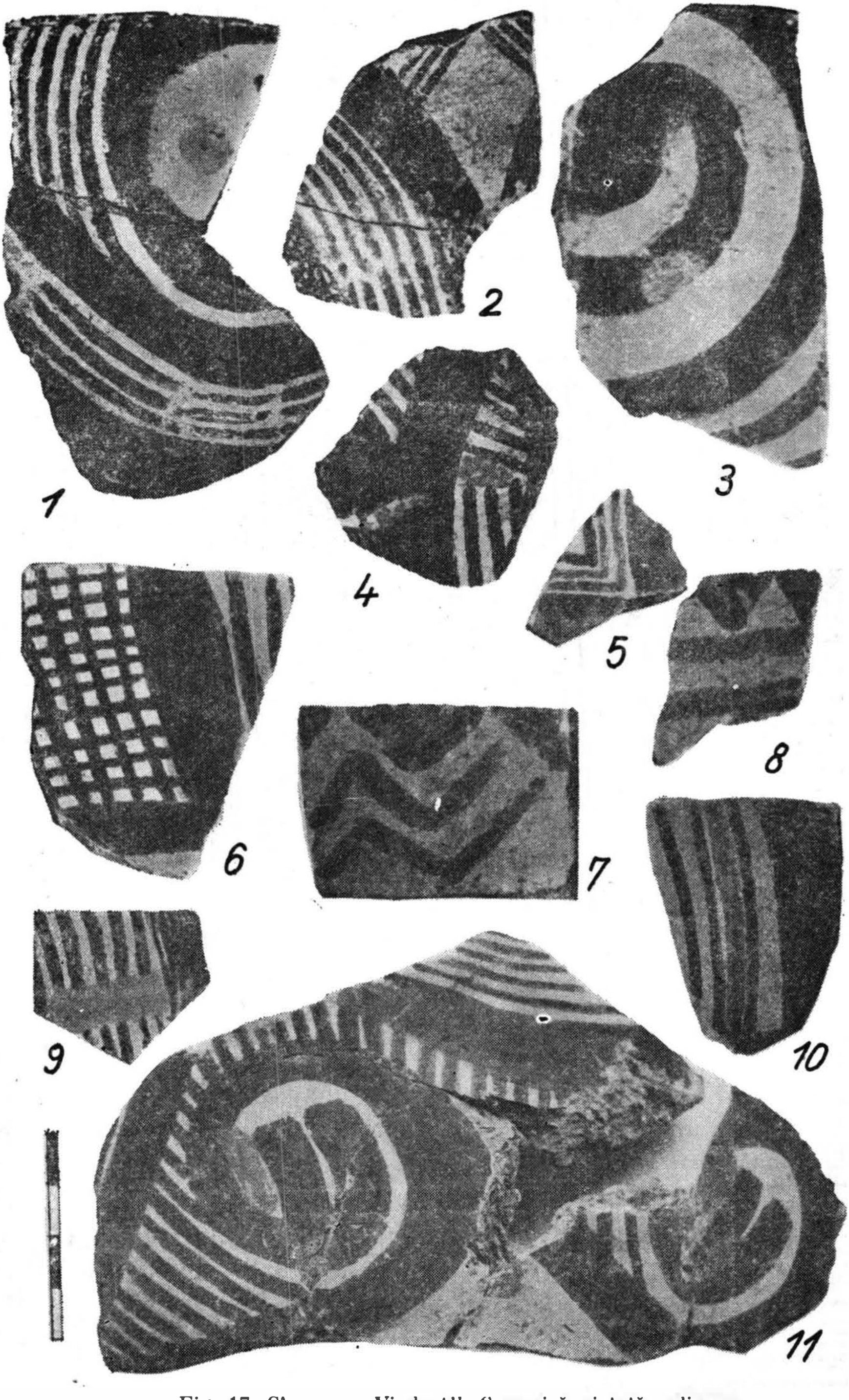

Fig. 17. Cîrcea — „Viaduct". Ceramică pictată policrom.

timpuriu în Cîmpia Română şi în acest fapt stă importanţa cercetărilor din această aşezare. Odată cu explicarea acestora se crează posibilitatea stabilirii cronologiei relative pentru întreg neoliticul timpuriu de la nord de Balcani. Aşa cum dealtfel am arătat, prin tehnica de modelare a vaselor, ceramica primului nivel de la Cîrcea se apropie mai mult de cea de tip Protosesklo decît de cea de la Gura Baciului. Pasta ceramicii are ca degresant nisipul foarte fin aidoma celui de tip Protosesklo din Thessalia [57], spre deosebire de cea de la Gura Baciului unde pleava folosită ca degresant este după N. Vlassa [58] un indiciu de mare vechime al acesteia. Socotim că poziţia geografică periferică şi izolată a aşezării de la Gura Baciului ar fi cauza principală a tehnicii rudimentare a ceramicii de aci în a cărei pastă se foloseşte pleava. Aceeaşi cauză a permis o conservare mai îndelungată elementelor locale, respectiv formele vaselor şi motivul ,,bulinelor", motiv specific pentru ornamentarea ceramicii neoliticului timpuriu din centrul şi nordul Balcanilor [59].

Existenţa motivului ,,bulinelor" pe o arie geografică destul de întinsă, începînd din Macedonia (Anzabegovo)[60] pînă în Transilvania (Cluj-Napoca)[61], iar spre vest pînă la Bačka (Donja Branjevina)[62], ne indică o arie culturală largă, care s-a format probabil pe un fond comun. Aceasta se caracterizează la început printr-o ceramică monocromă, roşie-fină de tip tesalic pe care este pictat la orizont de Protosesklo A [63] şi ca o manifestare locală, originală, motivul ,,bulinelor" sau al punctelor lunguieţe de culoare albă împreună cu primele motive curbo-liniare [64]. În stadiul cercetărilor de pînă acum nu se poate preciza zona în care au apărut prima dată aceste inovaţii. Se ştie doar că aceste motive specifice zonei geografice despre care vorbim au existat mai îndelungat în grupul cultural Čavdar [65] şi Gradeşniţa [66] din nordul Bulgariei.

Probabil că zona dunăreană a constituit centrul de formare a acestei zone (arii) culturale. Aceeaşi zonă va fi receptivă la noile impulsuri sudice sau vestice. Noile elemente Presesklo şi Körös se vor contopi cu fondul local de tradiţie Protosesklo dînd naştere aşa-numitului fenomen de ,,starčevizare"[67] avînd drept rezultat formarea grupurilor culturale cunoscute : Anzabegovo—Vršnik, Starčevo—Criş, Kremikovici, Gradeşniţa, Čavdar şi Cîrcea. Descoperirea pe fundul gropii nr. 1 de ,,La Hanuri" a ceramicii nivelului I, ornamentate cu puncte lunguieţe, suprapusă de ceramica nivelului al II-lea cu numeroase elemente de tip Protosesklo şi pe care le-am descris împreună cu noile elemente specifice grupului

---

57 Milojčić-Zumbusch, *Otzaki-Magula*, I, p. 141 ; Gh. Hurmuziadis, *op. cit.*

58 N. Vlassa, *op. cit.*, p. 8.

59 M. Gimbutas, *op. cit.*, 118; Musée Nationale, Štip, *op. cit.*, fig. 17; G. I. Georgiev, *op. cit.*, pl. III/2 a; idem, Bulletin d'archéologie sud-est européenne, 3, 1975, p. 33, fig. 3; N. Vlassa, *op. cit.*, fig. 25—27; B. Nikolov, ArheologijaSofia, 17, 1975, 1, p. 30, fig. 5/a; S. Karmanski, *op. cit.*, pl. VI.

60 M. Gimbutas, *op. cit.*

61 N. Vlassa, *op. cit.*

62 S. Karmanski, *op. cit.*

63 N. Vlassa, *op. cit.*, p. 24.

64 *Ibidem*, fig. 27/5—7; S. Karmanski, *op. cit.*, pl. V.

65 G. I. Georgiev, *op. cit.*

66 B. Nikolov, *op. cit.*

67 N. Vlassa, *op. cit.*, p. 24—26.

cultural Cîrcea, sînt argumente puternice pentru susţinerea concluziilor pe care le-am expus. Situaţia de la Cîrcea este similară celei de la Anzabegovo I [68] unde elementele noi împreună cu motivele realizate în stil Protosesklo se îmbină cu cele ale fondului local, dînd naştere unui nou grup cultural cunoscut sub numele de Anzabegovo—Vršnik [69] (fig. 15), foarte asemănător cu cel de la Cîrcea. În ambele grupuri culturale motivul şirului de triunghiuri pictat în stil Protosesklo este realizat pe suprafaţa vaselor sub formă de trepte [70] prefigurîndu-se astfel ornamentica caracteristică ceramicii culturii Sesklo [71] din Thessalia.

Apariţia noilor grupuri culturale din zona dunăreană coincide cu perioada Presesklo din Thessalia, unde „invazia nordică" a ceramicii cu impresiuni întrerupe în unele aşezări evoluţia ceramicii pictate de tip Protosesklo, iar iniţiativa continuării evoluţiei acesteia din urmă este luată din acest moment de comunităţile noilor grupuri culturale amintite mai sus. Paralel cu folosirea motivelor de tip Protosesklo (triunghiuri pline) grupurile dunărene dezvoltă stilul liniar într-un mod original, folosind în continuare sistemul triunghiurilor haşurate acum, cu linii paralele sau în reţea [72]. Motivele curbo-liniare şi meandrul sînt folosite divers [73]. Tot ca o creaţie a grupurilor culturale dunărene, motivul spiralei de culoare albă îl întîlnim pictat în prima sa formă pe ceramica nivelului al II-lea de la Cîrcea (groapa 2).

Pe ceramica lustruită sau parţial netezită a aceluiaşi nivel, ca o manifestare originală a aceloraşi grupuri culturale dunărene, este realizat prin impresiuni sau ciupituri motivul alveolar. Acest motiv, împreună cu brîul alveolar, îşi au originea, probabil, tot în zona dunăreană, poate mai spre vest, respectiv în aria culturii Criş. Motivele realizate cu impresiuni şi ceramica lustruită multicolor (rainbow) şi cu pete de la sfîrşitul nivelului al II-lea (groapa nr. 2) din aşezarea de „La Hanuri", împreună cu celelalte elemente descrise mai sus sînt de cea mai mare importanţă în stabilirea relaţiilor cronologice atît ale grupului cultural Cîrcea, cît şi ale celorlalte grupuri culturale dunărene cu fenomenele culturale din Thessalia şi Macedonia. Din acest punct de vedere cele mai multe asemănări se pot stabili cu materialele de la Anzabegovo [74], Nea Nikomedeia [75] (Macedonia), Prodromu [76] şi Otzaki—Magula [77] (Thessalia). În toate aceste aşezări, pe lîngă ceramica de tip Protosesklo apare la un moment dat cea ornamentată cu impresiuni şi ciupituri [78]. Spre deosebire de aşezările de la Anzabegovo [79]

[68] M. Garašanin, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Beograd, 1971, p. 77.

[69] *Ibidem*.

[70] Musée Nationale, Štip, *op. cit.*, fig. 2.

[71] Vl. Milojčić, AA, 69, 1955, p. 42, fig. 12/1, 2, 7, 10; V. S. Titov, *op. cit.*, p. 121, fig. 55/1, 2, 7, 10, 11.

[72] S. Karmanski, *op. cit.*, pl. V; D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, pl. XIII/2; XV/4; I. H. Gaul, *op. cit.*, pl. III/3; B. Nikolov, *op. cit.*, p. 28, fig. 4/a; N. Petcov, *op. cit.*, p. 45—48, fig. 2—6.

[73] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, pl. XII, XIII, XV/1, 2; S. Karmanski, *op. cit.*, pl. V/3; VI/36; B. Nikolov, *op. cit.*

[74] M. Garašanin, *op. cit.*

[75] R. Rodden, *op. cit.*, p. 281—282, pl. XL.

[76] Gh. H. Hurmuziadis, *op. cit.*, fig. 4, 5, 6, 8.

[77] Milojčić-Zumbusch, *Otzaki-Magula*. II, pl. M—O.

[78] *Ibidem*.

[79] M. Garašanin, *op. cit.*

şi Vršnik [80] unde ceramica cu barbotină apare încă din primul nivel, la Cîrcea şi în aşezările din Thessalia această categorie ceramică lipseşte. Probabil că în Macedonia ca şi în Serbia (Starčevo) „şocul" ceramicii ornamentate cu barbotină şi impresiuni de tip Criş a fost mai puternic.

Ceramica nivelului al II-lea de la Cîrcea (La Hamuri) în special cea descoperită în gropile nr. 2 şi 6 se situează din punct de vedere cronologic la nivelul stratului mijlociu al secţiunii a III-a de la Otzaki-Magula [81] (perioada 2), mai precis în Presesklo. Excepţie face însă materialul din groapa nr. 1 unde ceramica lustruită multicolor (rainbow) lipseşte, iar elementele Protosesklo sînt mai numeroase. Din aceste motive, noi putem încadra ceramica din respectivul complex alături de nivelul de trecere de la stratul inferior la cel mijlociu de la Otzaki-Magula [82] (perioada 3), adică la sfîrşitul fazei Protosesklo.

Avînd asigurată cronologia nivelului al II-lea de „La Hanuri"pe baza elementelor de tip Presesklo discutate mai înainte, materialele din nivelul I de la Cîrcea împreună cu cele descoperite în acelaşi nivel de la Gura Baciului [83] aparţin cu siguranţă orizontului Protosesklo. S-ar putea ca ceramica ornamentată cu „buline" de la Cîrcea, descoperită pe fundul gropii nr. 1, să aparţină fazei Protosesklo B. Această situaţie ne permite şi o periodizare internă a descoperirilor de la Cîrcea în strînsă legătură cu periodizarea neoliticului din Thessalia făcută de V. Milojčić [84] pe baze stratigrafice sigure şi cu periodizarea neoliticului din Macedonia făcută de M. Garašanin [85].

Sistemul cronologic al descoperirilor de la Cîrcea se poate rezuma în felul următor :

Cîrcea I — Protosesklo — Anzabegovo I (timpuriu)
Cîrcea II — Presesklo — Anzabegovo — Vršnik I
Cîrcea III — Sesklo — Anzabegovo — Vršnik II — III
Cîrcea IV — Dimini — Anzabegovo — Vršnik IV

În această situaţie vechile sisteme cronologice ale culturii Starčevo stabilite de Vl. Milojčic [86] şi D. Garašanin [87] pot fi îmbunătăţite sau corectate, iar cel alcătuit mai recent de S. Dimitrijević [88] nu credem că poate fi acceptat. Mai întîi, descoperirile de la Donja Branjevina, Gura Baciului şi Cîrcea au dovedit în mod cert pînă în prezent că cea mai veche ceramică descoperită în această zonă este cea de tip Protosesklo ornamentată cu „buline" sau cu primele motive curbo-liniare de tip Starčevo.

Ceramica descoperită la Dubanovci, Lepenski Vir III-a Padina şi Donja Branjevina (groapa 2), pe care S. Dimitrijević [89] o socoteşte ca aparţinînd orizontului monocrom, anterioară ceramicii pictate de la

[80] *Ibidem*; idem, *Les régions centrales des Balkans a l'époque néolithique*, Belgrad, 1968, p. 306.

[81] Milojčić-Zumbusch, *Otzaki-Magula*, I, p. 14, 146—148.

[82] *Ibidem*, p. 14, 145.

[83] N. Vlassa, *op. cit.*

[84] Milojčić-Zumbusch, *op. cit.*, p. 124, 152; Vl. Milojčić, JDAI, 65/66, p. 1 şi urm.

[85] M. Garašanin, *op. cit.*, p. 306—307; idem, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Beograd, 1971, p. 77—78, 81.

[86] Vl. Milojčić, Reinecke Festschrift, 1950, p. 108 şi urm.

[87] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, p. 134—136.

[88] S. Dimitrijević, *Starčevačka Kultura*, Vukovar, 1969, p. 37—40; idem, Materijali, 10, Belgrad, 1974, p. 69—103.

[89] *Ibidem*, p. 69, 101—103, pl. I.

Gura Baciului şi paralelă cu ,,Frühkeramik''-ul lui Milojčić din Thessalia [90], aparţine în realitate, aşa cum dealtfel susţine şi Gh. Lazarovici [91], unei faze mai tîrzii a culturii Starčevo—Criş. Astfel, în cîteva complexe ale nivelului al III-lea de ,,La Hamuri'' ce aparţin fazei Starčevo II ceramica monocromă lustruită este numeroasă, iar cea pictată se răreşte sau lipseşte. Aceeaşi situaţie şi în aşezarea de la Basarabi (Calafat)[92], unde ceramica pictată este absentă, iar unele forme din faza Starčevo II sînt identice cu cele pe care S. Dimitrijević le încadrează în faza ceramicii monocrome lipsite de pictură, — pe care Vl. Milojčić şi Draga Garašanin o socoteau ca prima fază a culturii Starčevo [93] — nu există în realitate. Acest lucru îl demonstrează clar descoperirile de la Cîrcea, unde prin descrierea materialului din gropile nr. 1 şi 2 am putut urmări evoluţia directă a ceramicii de tip Protosesklo ornamentată cu ,,buline'' albe într-o ceramică de tip Presesklo, în care pe lîngă elementele de tradiţie Protosesklo apar şi cele de tip Starčevo—Criş. În aceasta constă şi importanţa descoperirilor de la Cîrcea, prin aceea că am reuşit să explicăm momentul şi formarea elementelor grupului cultural Cîrcea, foarte înrudite cu cele ale culturii Starčevo—Criş—Kremikovci. Acest moment reprezintă tocmai prima fază a culturii Starčevo—Criş—Kremikovci, cînd elementele caracteristice ale acestuia sînt constituite, elemente pe care Vl. Mijlojčić [94] le încadrase în faza Starčevo II, iar Draga Garašanin [95] în faza Starčevo II A. Tot în aşezarea de la Cîrcea (,,La Hanuri'' şi ,,Viaduct'') se poate urmări evoluţia grupului cultural Cîrcea pe parcursul a încă două faze : Cîrcea III — caracteristică prin ceramica ornamentată cu motive spiraloide şi liniare de culoare închisă pe fond roşu şi Cîrcea IV cu motive de culoare închisă pe fondul vaselor bitronconice de culoare crem (policromie).

În această situaţie ceramica ornamentată cu ,,buline'' din primul nivel de ,,La Hanuri'', împreună cu cea descoperită în acelaşi nivel de la Gura Baciului şi Donja Branjevina (stratul al II-lea) aparţin unei faze anterioare constituirii elementelor Starčevo—Criş, fapt pentru care o putem numi Protostarčevo. Pentru grupurile culturale în discuţie se poate stabili următoarea schemă cronologică :

Cîrcea I — Protostarčevo (I Milojčić) — Karanovo I (timpuriu)
Cîrcea II — Starčevo I (II Milojčić) — Karanovo I
Cîrcea III — Starčevo II (III Milojčić) — Karanovo II
Cîrcea IV — Starčevo III (IV Milojčić) — Karanovo III (Vinča A).

Descoperirea elementelor de tip Criş în nivelul I şi mai cu seamă în nivelul al II-lea de la Cîrcea sînt argumente sigure în a socoti cronologic grupul Criş paralel cu fazele Protosesklo şi Presesklo, aşa cum dealtfel încearcă s-o dovedească în ultimul timp cercetătorii maghiari [96].

---

[90] Vl. Milojčić, Germania, 39, 1961, p. 434, 452 ; S. Dimitrijević, *op. cit.*, p. 71 (tabelul).
[91] Gh. Lazarovici, Banatica, 3, 1975, p. 9.
[92] M. Nica, SCIV, 21, 1971, 4, p. 550, fig. 3.
[93] Vl. Milojčić, Reinecke Festschrift, 1950, p. 109—150 ; D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*, p. 134—136.
[94] Vl. Milojčić, *op. cit.*
[95] D. Arandjelović-Garašanin, *op. cit.*
[96] C. Trogmayer, EvkSzeged, 1968, p. 11—19 ; J. Makkay, ActArchSz, 8, 1965, p. 7—10 ; idem, ActArchHung, 26, 1974, p. 131—155. (Acelaşi arheolog ne-a informat recent că săpăturile efectuate în localitatea Szarvaş au dat la iveală ceramică fină, pictată cu ,,buline'' şi linii în reţea, dispuse în triunghiuri.)

Spațiul oferit nu ne-a permis o prezentare mai amănunțită a situațiilor stratigrafice și nici a materialelor descoperite în complexe închise din toate nivelurile, urmînd ca un studiu mai larg să redea o imagine mai completă a așezării neoliticului timpuriu și dezvoltat de la Cîrcea.

CÎRCEA, LE PLUS ANCIEN ÉTABLISSEMENT NÉOLITHIQUE AU SUD DES CARPATES

RÉSUMÉ

Les récentes découvertes à Cîrcea, Șimnic et Valea Răii, en Olténie, ont mis en évidence un nouveau groupe culturel du néolithique ancien au sud des Carpates. La présente étude est consacrée à l'établissement de Cîrcea, situé à proximité du viaduc de Cîrcea (9 km sud-est de Craiova), sur les deux rives du ruisseau du même nom, affluent du Jiu. Les fouilles ont commencé en 1971 en deux points : aux lieux-dits « La Hanuri » et « Viaduct ». Seuls les résultats des recherches faites au point « La Hanuri » sont examinés ici. La couche néolithique y est épaisse de 0,60—0,70 m et elle est recouverte d'une couche de l'âge du bronze qui atteint par endroits 1 m d'épaisseur. L'une et l'autre sont transpercées par les fosses de tombes datant du milieu du XVIe siècle.

Le premier niveau, le plus ancien, est représenté par les matériaux découverts au fond de la fosse n° 1 et dans l'habitation n° 2 (fig. 1/1—5 ; 2 ; 3/1 ; 4), le second, par la plus grande partie des matériaux découverts dans les fosses 1, 2, 4 et 6 (fig. 5—14/1—5).

La pâte argileuse ne renfermant que peu d'impuretés, le polissage intense auquel ont été soumises les parois rouge sang, marron ou plus rarement ivoire, ainsi que certaines formes : autant de caractéristiques qui rapprochent la céramique du premier niveau de Cîrcea de celle de Protosesklo, en Thessalie. Les motifs de pois, de points allongés et les motifs linéaires blancs sur fond rouge fortement poli (fig. 1/1—5 ; 2 ; 3/1, 4) ressemblent à ceux peints sur la céramique découverte dans le premier niveau de Gura Baciului (Cluj-Napoca) et à Donja Branjevina (couche II). Deux fragments d'un même vase mis au jour dans l'habitation n° 2 (fin du premier niveau), décorés de motifs linéaires blancs formant un système de triangles sur fond rouge sang (fig. 4), marquent du point de vue typologique le passage du niveau I au niveau II. Les matériaux découverts dans les ensembles du niveau II de Cîrcea (fosses n°s 1, 2 et 6) offrent la situation la plus complète connue jusqu'à ce jour en ce qui concerne les commencements du groupe culturel Cîrcea.

Les matériaux des fosses n°s 2 et 6 appartiennent par leurs caractéristiques au niveau II final (fig. 7/10—15 ; 12 ; 12/5 ; 14/15).

Les outils en silex, pierre et os (fig. 5—6) ne diffèrent pas comme caractéristiques de ceux attestés dans l'aire de la culture de Starčevo-Criș. Parmi les objets en os on remarque un bout de spatule en forme de tête de cerf stylisée (fig. 8/3), qui se rapproche comme facture d'un exemplaire découvert à Hacilar. Le grand nombre d'ossements d'animaux domestiques (bovins, ovins, caprins, porcins), à côté de coquillages et de coquilles d'escargots, ainsi que quelques bois de cerf et cornes de bœuf sauvage, montrent que, parallèlement à l'élevage et à la culture des plantes, la

chasse et la pêche jouaient encore un rôle important dans l'économie des premières communautés néolithiques de Cîrcea.

La statistique des catégories céramiques découvertes dans les fosses nos 1 et 2 établit nettement le caractère ancien des matériaux du niveau II de Cîrcea — « La Hanuri ». La céramique ornée à la barbotine manque aussi dans le niveau II. Le très faible pourcentage (10 %) des autres catégories céramiques par rapport à celle monochrome polie (90 %) constitue une preuve en plus que le matériel découvert dans la fosse n° 1 est pour le moins synchrone avec la phase Anzabegovo-Vršnik I et avec la période 3 d'Otzaki-Magula. La céramique monochrome polie de Cîrcea ressemble tant par son caractère raffiné que par ses nuances (rouge sang, rouge marron, rouge brun, marron, orange, jaune, gris foncé et clair) à celle de la même catégorie découverte dans les sites néolithiques anciens de Macédoine et de Thessalie. Dans la fosse n° 2, la céramique polie multicolore (« rainbow ») devient de plus en plus fréquente, marquant par là un moment chronologique (Presesklo). Les formes des vases (fig. 7) sont très proches de celles attestées dans l'aire de la culture de Starčevo-Criş-Kremikovć. Les lèvres des vases sont modelées suivant la tradition méridionale ; certaines d'entre elles, ainsi que les bases annulaires (fig. 7 ; 8/19—29), sont typiques pour la céramique Protosesklo. Il en est de même pour les motifs peints sur la surface tant intérieure qu'extérieure des vases polis de couleur rouge ou marron (fig. 10, 12). Dans le même style sont peints des triangles blancs de type Protosesklo, disposés sous la lèvre des vases, en rangée ou en degrés (fig. 10, 12), exactement comme dans la céramique peinte d'Anzabegovo et de Nea Nikomedia. A côté des motifs de type Protosesklo apparaissent, comme une création des groupes culturels danubiens, des motifs en forme de frange, de cercle plein, curvilignes, réticulés, en zigzag, en méandres, en échiquier, en guirlande et spiraux (fig. 3, 8—14).

La céramique ornée d'impressions, de cordons alvéolaires et de motifs incisés (fig. 8/2—10) constitue une catégorie peu abondante, mais de très grande importance pour la détermination chronologique du niveau II.

Le niveau III de l'établissement « La Hanuri » est identifié par le matériel découvert dans la fosse n° 3 et dans les habitations nos 1 et 3. La céramique monochrome polie reste à peu près la même (79,85 %). La principale caractéristique du niveau III consiste dans l'apparition de la céramique décorée à la barbotine et de celle à motifs curvilignes et spiraux peints en couleur foncée sur fond rouge (fig. 14/9—11). La céramique de ce niveau, ainsi que la céramique peinte polychrome mise au jour sur l'autre rive de la Cîrcea, au lieudit « Viaduct », (fig. 16, 17) feront l'objet d'une étude prochaine.

Les découvertes faites à Cîrcea ont permis de démontrer pour la première fois l'évolution directe de la céramique de type Protosesklo ornée de pois en une céramique de type Presesklo où, en dehors des éléments de tradition Protosesklo, apparaissent aussi ceux du type Starčevo-Criş. On a pu établir ainsi le moment et le mode de formation des éléments du groupe culturel Cîrcea, qui sont très proches de ceux de la culture Starčevo-Criş-Kremikovć. Ce moment représente justement la première phase de la culture Starčevo-Criş-Kremikovć, lorsque les éléments caractéristiques pour cette phase — éléments que Vl. Milojčić avait situés dans la

phase Starčevo II et Draga Garašanin dans la phase Starčevo II A — apparaissent comme pleinement constitués.

Dans le même établissement de Cîrcea (« La Hanuri » et »Viaduct ») l'évolution du groupe culturel Cîrcea peut être suivie au long de deux autres phases : Cîrcea III, caractérisée par une céramique à motifs spiralés et linéaires de couleur foncée sur fond rouge, et Cîrcea IV, à motifs de couleur foncée sur fond crème, les vases étant de forme bitronconique (fig. 16, 17). Dans cette situation, la céramique à pois du premier niveau de « La Hanuri », tout comme celle mise au jour dans le même niveau des établissements de Gura Baciului et de Donja Branjevina (couche II), appartient à une phase antérieure à la constitution des éléments spécifiques Starčevo-Criş, ce qui nous permet de lui donner le nom de Protostarčevo. On arrive ainsi, pour les groupes culturels en question, au schéma chronologique suivant :

Cîrcea I — Protosesklo — Vršnik I Protostarčevo (I Milojčić) — Karanovo I (ancien)

Cîrcea II-Presesklo — Vršnik I — Starčevo I (II Milojčić) — Karanovo I

Cîrcea III — Sesklo-Vršnik — II — III — Starčevo II (III Milojčić) — Karanovo II

Cîrcea IV — Dimini — Vršnik IV — Starčevo III (IV Milojčić) — Karanovo III (Vinča A).

Dans ce cas, le système chronologique établi par S. Dimitrijević ne peut plus être admis et le groupe culturel Körös (Criş) peut être considéré comme synchrone avec toutes les phases du schéma chronologique ci-dessus.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Cîrcea — « La Hanuri » Céramique peinte du niveau I : 1—5 (fosse 1) ; du niveau I: 6 (fosse 1), 7, 8 (fosse 2).

Fig. 2. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte du niveau I :1—4 (fosse1), 2, 3 (habitation 2) ; du niveau II : 5—9 (fosse 2), 11—18 (fosse 6).

Fig. 3. Cîrcea — « La Hanuri ». Vase peint du niveau I (fosse 1).

Fig. 4. Cîrcea — « La Hanuri ». Vase peint du niveau I (habitation 2).

Fig. 5. Cîrcea — « La Hanuri ». Outils en silex des niveaux I et II (fosse 1).

Fig. 6. Cîrcea — « La Hanuri ». Outils en pierre et en os du niveau II (fosse 1).

Fig. 7. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique du niveau I : 1,5 (fosse 1) ; du niveau II : 2—4, 6—8 (fosse 1), 9 (fosse 4), 10—15 (fosse 2).

Fig. 8. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique et bout de spatule du niveau I : 1—3, 9 (fosse 1), 4 (habitation 2) ; du niveau II : 5—11, 30 (fosse 2), 12—29 (fosse1).

Fig. 9. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte du niveau II : 1—7, 9—18 (fosse1), 19 (fosse 4) ; du niveau I : 8 (fosse 1).

Fig. 10. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte du niveau II : 1—3,5 7 (fosse 1), 6 (fosse 4) ; du niveau I: 4 (fosse 1).

Fig. 11. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte du niveau II : 1—6 (fosse1).

Fig. 12. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte du niveau II : 1—4 (fosse 2).

Fig. 13. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte du niveau II: 1—4 (fosse 1), 5 (fosse 2).

Fig. 14. Cîrcea — « La Hanuri ». Céramique peinte et incisée du niveau II : 1—5 (fosse 6), 6—8 (fosse 2) ; du niveau III : 9—11 (fosse 3).

Fig. 15. Anzabegovo. Céramique peinte du niveau I.

Fig. 16. Cîrcea — « Viaduct ». Céramique peinte polichrome.

Fig. 17. Cîrcea — « Viaduct ». Céramique peinte polichrome.

PE MARGINEA ANALIZEI ARHEOOSTEOLOGICE A MATERIALULUI DE LA CÎRCEA—DOLJ

DE

ALEXANDRA BOLOMEY

Descoperirea acum circa un deceniu la Cluj—Gura Baciului a unui nivel cu ceramică cu pictură albă pe fond roșu [1], întărită de descoperiri similare mai recente la Cîrcea—Dolj [2], îi determină pe specialiști să recunoască în neoliticul de pe teritoriul României existența unei faze mai timpurii decît s-a crezut, de tipul Protosesklo din neoliticul Tesaliei [3]. Paralelizarea s-a făcut exclusiv pe criterii de tipologie a ceramicii și picturii sale, așa încît din punct de vedere cronologic nu știm încă dacă descoperirile de la nord de Dunăre se situează tot în prima jumătate a mileniului al 6-lea, ca în regiunile tesalice [4], sau nu. De asemenea, tot pentru viitor mai rămîn de precizat raporturile dintre aceste niveluri „Protosesklo" și cele mai timpurii manifestări de tip Starčevo-Criș.

MATERIALUL OSTEOLOGIC ÎN TEREN

Se poate spune că materialul osteologic animal găsit într-o așezare rezultă din două categorii principale de acțiuni ale locuitorilor ei, fiecare categorie cu mai multe variante :

1) *depozitare intenționată* : a) în gropi de deșeuri, împreună cu resturile de cultură materială deteriorate, cenușă, cărbuni, semințe carbonizate etc. ; b) îngropate, probabil în scopuri rituale ; c) folosite pentru ornamentare fie în interiorul locuințelor [5], fie în afara lor [6] ;

2) *acumulare întîmplătoare* în locuințe și în toată zona așezării : a) din lipsă de spirit gospodăresc ; b) din antrenarea oaselor odată cu pămîntul prin circulația oamenilor și animalelor pe toată suprafața nivelului de călcare.

Mai cu seamă în situația așezărilor pluristratificate, de teama unor eventuale amestecuri, se preferă să se adune materialele osteologice din gropile de deșeuri, considerate complexe închise, datate prin resturile de cultură materială. Este adevărat că materialele osteologice nu se diferențiază tipologic ; dar, dacă în așezare există un unic eșantion bine datat, el este luat ca etalon și eventualele oase mai vechi sau mai noi se recunosc și

[1] N. Vlassa, ActaMN, 4, 1967, p. 407—408 ; idem, ActaMN, 9, 1972, p. 7—28.

[2] M. Nica, SCIVA, 27, 1976, 4, p.

[3] Pentru discuții în această problemă v. și Silvia Marinescu-Bîlcu, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 490—491 și 501.

[4] Cf. date C^{14} cu T 1/2 = 5 568 ani în D. R. Theocharis, *Neolithic Greece*, 1973, p. 119 datările inserate în listă cu nr. crt. 7, 8, 13, 26. Vezi și comentariile.

[5] De ex. J. Melaart, *Çatal Hüyük, Stadt aus der Steinzeit*, 1967.

[6] De exemplu în aria culturii Cucuteni, v. S. Bibikov, *VII-è Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnographiques, Moscou 3—10 âout 1964*, V, 1970, p. 205.

se deosebesc ușor după tipul de fosilizare. Pe de altă parte, dacă între eșantioanele „gropi”, „nivel de călcare” și „locuințe” (sau numai în unele locuințe în contrast cu restul) discrepanțele sînt prea mari, osteologul însuși va elimina ceea ce pare neclar, sau va discuta diferențiat rezultatele.

În fond, resturile osteologice animale dintr-o așezare înlesnesc reconstituirea a ceea ce mîncau locuitorii așezării, deci un aspect al economiei alimentare. Numai cînd lotul osteologic recuperat este satisfăcător de mare (depășind 1 000 piese) se poate încerca reconstituirea economiei animale pentru o așezare (sau pentru o perioadă, atunci cînd s-au studiat loturi semnificative din mai multe așezări aproximativ contemporane). Analizînd numai oasele din gropile de deșeuri restrîngem cercul în loc să-l lărgim, căci aflăm doar ce adunau pentru a arunca locuitorii așezării și din datele de pe teren rezultă că nu adunau tot ce aruncau.

Pe de altă parte, din spațiile dintre locuințe și/sau gropi, sau în situațiile în care limitele acestora nu sînt sesizabile, este de dorit ca materialul să fie adunat pe adîncimi din maximum 15 în 15 cm și nu ținînd seama exclusiv de nivelele culturale, deoarece modificările în economia animală pot surveni în timpul unui episod cultural, deci independent de schimbări în cultura materială, și să rămînă neschimbată în mai multe etape culturale succesive [7].

Am făcut aceste precizări deoarece este firesc ca orice descoperire arheologică să fie astăzi valorificată de pe o poziție multilaterală, folosind cît mai mult analizele științelor exacte printre care se numără și ramurile biologiei. Din păcate însă și analizele biologice dau rezultate limitate dacă materialul de analiză este limitat sau dacă nu a fost colectat cu exigențele de rigoare.

MATERIALUL OSTEOLOGIC DE LA CÎRCEA

Conform precizărilor lui M. Nica, conducătorul săpăturilor de la Cîrcea [8], oasele de animale provin din două gropi descoperite în punctul „La Hanuri” : groapa nr. 1, S.I/1971 cu diametrul de circa 8 m și groapa nr. 2, S. IV/1972 cu diametrele de circa 2 × 3 m. Distanța dintre cele două gropi era aproximativ de 25 cm.

Tabel nr. 1

Cîrcea: Numărul de piese osoase de animale recuperate din gropile nr. 1 și 2

	Gr. 1/1971	Gr. 2/1972
Bovinae	153	9
Cervus elaphus	33	17
Ovicaprinae	8	4
Suidae	4	3
Capreolus	1	—
Vulpes vulpes	3	—
Unio pictorum	2	15
Helix pomatia	—	2
Total	204	50

Din așezare s-au păstrat și s-au săpat doar 30 m².

După cum rezultă din tabelele 1 și 2 conținutul calitativ și cantitativ al celor două gropi se deosebește sensibil : a) în groapa nr. 1 resturile de bovine constituie circa 75 % din totalul materialului animal ; în groapa nr. 2 nu numai că resturile de bovine sînt puține, dar sînt extrem de disparate din punct de vedere al părților scheletice pe care

[7] S. Payne in *Papers in Economic Prehistory* (ed. E. S. Higgs), Cambridge, 1972, p. 65—82.

[8] Pentru încredințarea materialului osteologic spre studiu îi exprimăm colegului M. Nica, de la Muzeul Olteniei, călduroasele noastre mulțumiri.

le reprezintă ; b) deşi în groapa nr. 2 oasele de cerb domină, pe segmente scheletice ele oferă aceeaşi repartiţie neuniformă ca şi cele, mult mai puţine, de bovine ; c) groapa nr. 2 conţine mai multe valve de scoici ; d) în groapa nr. 2 numărul speciilor de mamifere este mai mic (lipsesc căpriorul şi vulpea).

Tabe nr. 2

Repartiţia oaselor de mamifere pe segmente scheletice

Gr. 1/1971 Gr. 2/1972

	Bovinae (n)	Cervus	Ovis/Capra	Sus scrofa	Capreolus	Vulpes	Bovinae (n)	Cervus	Ovis/Capra	Suidae
Coarne *)	3	1(+4)	—	—	—	—	—	(2)	—	—
Neurocraniu	2	—	—	—	—	—	—	2	1	—
Maxilar superior	3	2	1	1	—	—	—	—	—	—
Dent. sup. izolată	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mandibulă	12	—	2	1	—	2	—	—	2	—
Dent. inf. izolată	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Scapula	10	2	1	1	—	—	1	1	—	—
Humerus	23	4	2	—	—	—	—	1	—	—
Radius	10	6	—	—	—	—	—	4	—	—
Ulna	3	—	—	1	—	—	3	—	—	—
Carp	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Metacarp	10	1	1	—	—	—	—	1	—	—
Pelvis	16	2	—	—	—	1	1	1	—	—
Femur	11	7	—	—	—	—	1	1	—	1
Patella	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tibia	6	1	—	—	—	—	—	1	1	—
Astragal	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Calcaneu	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Centrotars	4	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Metatars	5	1	—	—	1	—	2	3	—	—
Phalanx I	11	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Phalanx II	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Phalanx III	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vert. cervicale	2	3	1	—	—	—	—	—	—	—
Vert. dorsale	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Vert. lombare	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Vert. sacrale	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Total	153	33	8	4	1	3	9	17	4	3

*) Cifrele puse în paranteză reprezintă pereţi sau vîrfuri de raze secundare şi nu au fost înglobate în totalul numărului de piese.

Cantitatea foarte restrînsă de resturi de animale ca şi lipsa de unitate a celor reprezentate în groapa a 2-a îndreptăţesc concluzia că cele două gropi nu au îndeplinit aceleaşi funcţii în cadrul aşezării, mai precis că groapa a 2-a a fost probabil o groapă de locuinţă, în podeaua căreia s-au rătăcit şi acumulat cele 50 resturi faunistice [9]. Este interesant de notat că în groapa nr. 2 s-au găsit o calotă craniană completă de cerb mascul cu baza

[9] Deşi se referă la o perioadă cronologică mai tîrzie, studiul Edithei Ionescu, Cercetări arheologice, 2, 1976, singurul din literatura de specialitate românească în care materialul osteologic este analizat pe locuinţe, este foarte semnificativ în a exemplifica acumularea resturilor osoase în interiorul locuinţelor.

coarnelor pînă de-asupra razei a doua [10], precum și, după informațiile și determinările lui M. Nica, o pereche de coarne de bour [11]. În ipoteza că groapa nr. 2 reprezintă o locuință, asemenea piese nu pot fi privite ca material rătăcit, ci erau foarte probabil păstrate ca trofee ornamentale.

După culoarea și tipul de fosilizare al materialului osteologic cele două gropi ar putea fi contemporane în sensul relativ al cuvîntului. Dată fiind însă foarte mica distanță dintre ele este puțin probabil ca ele să fi fost folosite în același moment. Pornind, așadar, de la ipoteza unui oarecare decalaj în timp, sîntem îndreptățiți să calculăm numărul minim de indivizi per specie independent pentru fiecare unitate funcțională (tabel 3). Însumarea datelor și exprimarea procentuală (v. și fig. 3) s-au făcut cu titlu informativ, deși ne îndoim că rezultatele obținute sînt suficiente pentru a exemplifica cu adevărat economia etapei celei mai timpurii de locuire de la Cîrcea.

Tabel nr. 3

Cîrcea: Numărul minim de indivizi (NMI) și criteriile folosite pentru aprecierea lor

	Gr. 1/1971		Gr. 2/1972		Total
	NMI/%	Criterii	NMI/%	Criterii	
Bovinae	12/54.5	3 coxale dr. sub 7–10 luni; 8 humerus distal stg. + 1 humerus dist. dr. către 12–18 luni	3/33.3	după ulne: 1 de foet/infans + 1 proporții moderate + 1 proporții Bos primigenius	15
Cervus	4/18.1	4 radius distal drept	3/33.3	2 radius distal dr. + 1 radius dist. stg. proporții f. mari	7
Ovicaprinae	2/9.0	mandibule stîngi (matur + individ 21–24 luni)	2/22.2	mandibule drepte	4
Sus scrofa	1/4.5		1/11.1		2
Capreolus	1/4.5		—		1
Vulpes	2/9.0	mandibule drepte	—		2
	22		9		

Din totalul materialului osteologic cel mai interesant prin problemele pe care le ridică este cel de bovine, bineînțeles mai cu seamă cel din groapa 1, care este ceva mai numeros și deci se pretează întrucîtva mai bine pentru studiu. Prima constatare este că minimum 18–24% din resturile scheletice și minimum 20–33% din indivizii de bovine reprezintă bourul. Termenul de „minimum" se referă la faptul că în acest procentaj s-au cuprins numai piesele foarte mari, vădit de bouri. S-a făcut mai demult pe bună dreptate observația că osteologii au tendința de a atribui bourului

[10] Din păcate, piesa are foarte multe deteriorări recente, așa încît nu se poate stabili cu precizie dacă, de pildă, razele secundare, acum sparte, au fost păstrate pe exemplar în vechime sau nu. Masivul facial și fața bazilară par a fi fost îndepărtate inițial de la nivelul supraorbitar, așa cum se prezintă astăzi.

[11] Deoarece noi nu am văzut aceste piese, nici nu le-am inclus în tabelele întocmite.

exclusiv aceste piese excesiv de mari, care provin de fapt doar de la masculi, ceea ce a creat o imagine deformată asupra taliei populaţiilor de bouri din perioadele de după apariţia bovinelor domestice. Acolo unde studiile asupra materialelor osteologice din aceste perioade au fost intense, permiţînd acumularea de date suficiente, s-a încercat, adesea în mod satisfăcător de documentat şi de convingător, fixarea limitelor dimensionale inferioare ale fiecărui parametru scheletic de *Bos primigenius* în parte. Valorile acestor limite inferioare variază însă foarte mult de la un autor la altul [12] (fig. 1), poate şi sub influenţa concepţiei fiecăruia, dar avînd în

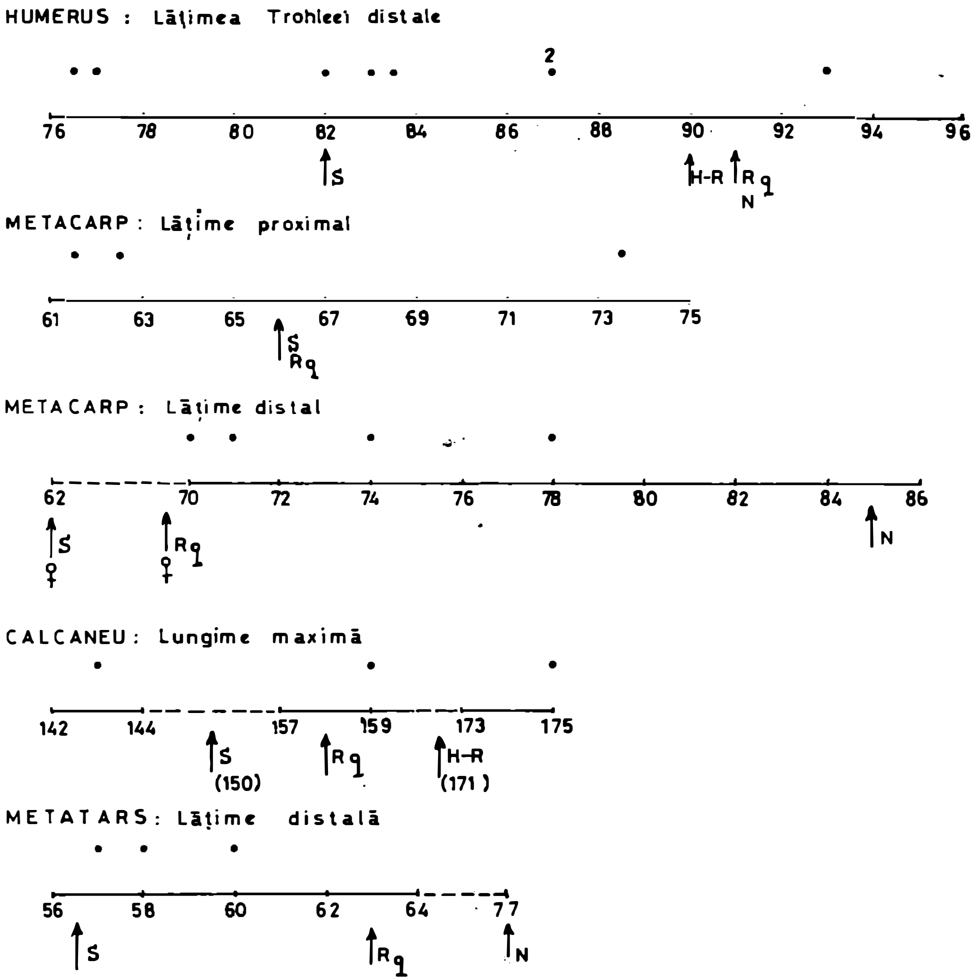

Fig. 1. Cîrcea. Bovine : valorile cîtorva parametri. Săgeţile indică limitele bour/bou admise de diferiţi autori citaţi la nota 12 şi menţionaţi pe grafic prin iniţialele lor.

[12] De ex. S. Bökönyi, ActaArchHung, 14, 1962, p. 175—214; K. Hescheler u. J. Rueger, Vierteljahrsschriften Natforschung Gesellschaft Zürich, 84, 1939, p. 307—330; O. Necrasov şi M. Bulai-Stirbu, SCA, 1, 1965, 2, fig. 3—4 şi 9—12; H. Requate, Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiol., 70, 1957, 4, p. 297—338; H. R. Stampfli, Acta Bernensia, 2, 1963, 3, p. 159—171.

mod cert şi o justificare obiectivă, în sensul că talia oricărei populaţii depinde de fondul genetic ancestral, de condiţiile mediului de viaţă [13] etc. De aceea, preluarea mecanică a valorilor-limită stabilite pe alte populaţii, îndepărtate geografic şi care au avut de suportat o presiune selectivă naturală şi/sau artificială diferită şi aplicarea lor la populaţia analizată riscă să ducă la greşeli.

În cazul materialului de la Cîrcea, luînd ca exemplu groapa 1, depistarea resturilor de bour este şi mai dificilă prin faptul că din totalul celor 12 indivizi de bovine, cel puţin cinci nu au depăşit vîrsta de doi ani (fig. 2)[14].

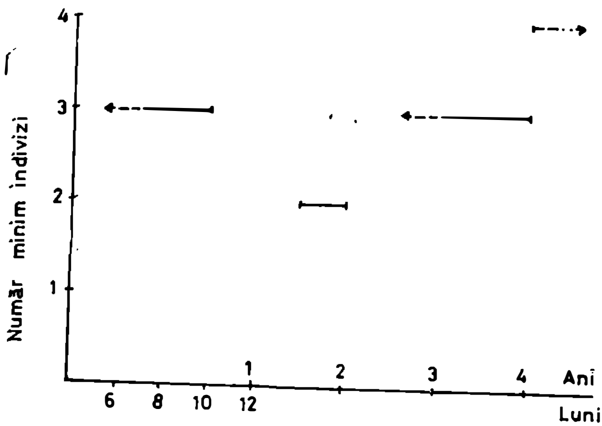

Fig. 2. Cîrcea. Vîrsta de sacrificiu a bovinelor din gr. 1/1971. Linia continuă = intervalul de vîrstă maximă (posibilă); linia punctată şi direcţia săgeţii = vîrsta posibilă.

Or, pentru bovinele domestice actuale s-a constatat că ritmul de creştere este foarte rapid pînă la vîrsta de trei ani, după care continuă, dar încetinit [15]. Cu alte cuvinte, atunci cînd există indicii osteologice precise de prezenţă a unei populaţii mixte bour-bou, pe oasele animalelor sacrificate în primii doi-trei ani de viaţă, înainte de a atinge o talie apropiată de a adulţilor, distincţia este cel puţin riscantă, dacă nu imposibilă.

Cu toate aceste limitări impuse şi de tehnica de prelucrare, dar şi de un volum insuficient de date referitoare la ţara noastră, se poate spune că comunitatea umană de la Cîrcea „La Hanuri" exploata o populaţie de bovine de talie mare, din care nu lipseau nici indivizii de talia bourului (fig. 1), iar minimum o treime din animalele sacrificate erau subadulţi.

Este demn de reţinut că observaţia referitoare la alte complexe neolitice timpurii din România privind absenţa oaselor de cîine [16] se confirmă prin rezultatele analizei de la Cîrcea, unde se constată şi absenţa porcului, proporţiile oaselor de porcine găsite, ca şi un fragment de defensă, înscriindu-se în categoria dimensională admisă pentru mistreţ. Cît priveşte

---

[13] Discuţii interesante pe această temă vezi de ex. M. R. Jarman, PPS, 35, 1970, 11, p. 236—266; Caroline Grigson, in *The domestication and exploitation of plants and animals* (eds. P. J. Ucko and G. W. Dimbleby), London, 1969, p. 278—291.

[14] Aprecierea vîrstei indivizilor nu s-a făcut după o singură piesă scheletică ci, după cum reiese şi din fig. 2, după toate piesele susceptibile de a da indicii, folosind mai cu seamă I. A. Silver, in *Science in Archaeology* (eds. D. Brothwell and E. S. Higgs), 1963, p. 282—302.

[15] Caroline Grigson, JAS, 1, 1974, p. 367 şi 374 şi bibliografia citată.

[16] O. Necrasov, ASUIaşi, s.n., secţ. II, a, 10, 1964, 1, p. 172.

absența oaselor de cîine, ea este cu atît mai surprinzătoare în comparație cu apariția lui timpurie în așezările de tip Schela Cladovei și cu abundența lor în așezările Starčevo—Criș de pe ambele maluri ale Dunării în regiunea Porților de Fier [17].

În legătură cu ovicaprinele, pe materialul din groapa 1 există indicii de prezență numai a genului *Ovis*. Piesele din groapa a 2-a nu înlesnesc stabilirea genului. Este locul să spunem aici că după părerea noastră oaia (poate și capra) au fost importate în regiunile țării noastre într-un stadiu destul de avansat de domesticire. De aceea, nu trebuie să surprindă faptul că, cu rare excepții, ovicaprinele dețin proporții scăzute în neoliticul românesc, deoarece în lipsa unei populații sălbatice care să servească drept sursă de aprovizionare continuă, lotul inițial domestic trebuia menajat pentru a-i asigura menținerea. Admițînd că nu se urmărea mărirea lui, rămînea disponibil doar excedentul provenit din sporul natural. Materialul de la Cîrcea este atît de puțin încît nu îngăduie nici măcar comentarii. Totuși, din cei patru indivizi identificați în gropile 1 și 2, doi sînt maturi, sacrificați probabil după ce au depășit vîrsta reproducerii.

VÎNĂTOAREA ŞI „CREŞTEREA ANIMALELOR"

Pornind de la ipoteza că economia perioadelor paleolitice cunoștea exclusiv vînătoarea, pescuitul și culesul era de așteptat ca ea să rămînă dominantă în aceleași forme și în etapele timpurii ale economiei producției de bunuri, adică după apariția speciilor europene domestice moderne [18]. Dar, cu rare excepții, măcar în spațiul anatoliano-balcano-carpatic, realitatea descoperirilor arheologice pare să demonstreze că de la început, din momentul cunoașterii speciilor animale europene domestice moderne, exploatarea lor a procurat baza masei alimentației carnate [19], vînătoarea constituind o activitate suplimentară și complementară și nu neapărat tradițională. Astfel, este puțin probabil ca de obicei vînarea carnivorelor (urs, lup, vulpe etc.) să fi urmărit alt scop utilitar primordial decît eliminarea acțiunii lor predatoare asupra speciilor domestice protejate de om [20]. Că blana, eventual și carnea lor erau apoi utilizate, nu înseamnă altceva decît folosirea integrală a resurselor avute la dispoziție. Pe aceeași linie a reducerii acțiunii competitive, de data aceasta asupra culturilor de plante, se înscrie și exploatarea rumegătoarelor (cerb, mistreț, bour, căprior). Nu este mai puțin adevărat că masa de carne per individ procurată de primele trei o întrecea considerabil pe cea obținută de la speciile domestice

---

[17] Al. Bolomey, in *Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere* (edit. J. Matolcsi), Budapest, 1973, p. 200—202; idem, Dacia, N.S., 16, 1973, fig. 1 și 2 și p. 49—50; S. Bökönyi, ArchErt, 2, 1969, p. 160; idem, Archaeozoological Studies (edit. A. T. Clason), 1975, p. 167—177.

[18] Prin „specii domestice moderne" înțelegem acele specii de plante și animale care constituie astăzi principala sursă de hrană. Precizarea „europene" nu este de prisos, deoarece se acumulează tot mai multe date demonstrînd că în diverse puncte ale globului domesticirea s-a produs pe specii diferite.

[19] De ex. J. Boessneck, in *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, I, Bonn, 1962, p. 27—99; D. Perkins, Jr. Science, 164, aprilie 1969, 3876, p. 177—179; E. S. Higgs, PPS, 28, 1962, p. 267—288.

[20] În acest sens vezi și interpretarea dată „șanțurilor de apărare" din așezările neolitice mai tîrzii, cf. C. Mateescu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 29—37, interpretare căreia îi subscriem.

cunoscute. De aceea în România, unde populaţiile de cerb, mistreţ şi bour erau abundente, credem că exploatarea intensă a acestora în aşezările neolitice urmărea suplimentarea alimentaţiei carnate şi, totodată, ocrotirea lotului domestic existent. Mai cu seamă pentru că, cel puţin în Cîmpia Dunării, pînă în preajma eneoliticului (mai precis pînă în faza Boian-Spanţov, după datele de la Radovanu)[21] acest lot pare a nu fi constituit turme în accepţiunea actuală a cuvîntului, ci ciopoare restrînse numeric. Aşadar, termenul mai apropiat ar fi cel de gospodărire a animalelor domestice şi pentru faptul că noţiunea de „creştere a animalelor" implică o serie de intervenţii de selecţie artificială (în primul rînd încrucişare dirijată cu scopul ameliorării rasei), care nu par a fi fost intenţionat practicate, poate nici accesibile, comunităţilor din prima parte a neoliticului [22].

Interesaţi în primul rînd de mobilul urmărit de comunitatea unei aşezări — obţinerea cantităţii de carne necesară hrănirii ei — nu considerăm a fi totdeauna utilă separarea speciilor determinate în cele două categorii clasice „domestic" şi „sălbatic" şi calcularea raportului dintre ele. Dealtfel, din cele expuse mai sus referitor la bovine, o asemenea separare în cazul materialului de la Cîrcea ar fi cu totul artificială, căci „uneori era greu de hotărît chiar pe animalele vii dacă mai aparţineau formei sălbatice sau deja celei domestice"[23].

Este probabil însă că alimentaţia comunităţii de la Cîrcea cuprindea o componentă vegetală deloc neglijabilă [24] deoarece, după un calcul foarte aproximativ, animalele ale căror resturi au fost recuperate în groapa 1 au furnizat o cantitate de circa 2 750 kg carne. Or, în condiţiile unei alimentaţii aproape exclusiv carnate este necesară în medie (ţinînd cont de sex şi vîrste) cantitatea de 1,36 kg/persoană/zi pentru a menţine persoana într-o condiţie fizică medie[25]. Admiţînd *cu totul arbitrar* o comunitate de 10 familii, a trei persoane fiecare, înseamnă că cele 2 750 kg carne au acoperit necesităţile ei timp de numai 67,4 zile. Subliniem, că un asemenea calcul nu este îngăduit pe materialul de la Cîrcea nici de volumul săpăturilor, nici de condiţiile de recuperare ale oaselor de animale. El a fost făcut numai pentru a ne pune în faţa unor cifre, care adesea dau de gîndit mai mult decît frazele.

CÎRCEA ŞI GURA BACIULUI

Comparaţia este firească dat fiind caracterul lor recunoscut de cele mai vechi aşezări din neoliticul României şi probabila lor contemporaneitate relativă.

Pornind de la convingerea că o analiză economică a resturilor faunistice trebuie să se bazeze pe numărul minim de indivizi, oricît de imperfectă

---

[21] O. Necrasov et M. Bulai, *VII-è Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnographiques, Moscou 3—10 août 1964*, V, 1970, tabelele 2 şi 4 (p. 552 şi 554).

[22] Termenul de „gospodărire" (= „husbandry") a plantelor şi animalelor a fost sugerat de E. S. Higgs şi M. R. Jarman, in *Papers in Prehistoric Economy*, (ed. E. S. Higgs), Cambridge, 1972, p. 8. Vezi şi întreaga discuţie, *ibidem*, p. 3—13.

[23] S. Bökönyi, Cumania, I. Archaeologia, 1972, p. 32.

[24] Vezi în această privinţă şi observaţia lui N. Vlassa, ActaMN, 3, 1966, p. 47, referitoare la preocupările agrare ale comunităţilor Criş.

[25] Cifra se referă la carne de bizon, vezi J. B. Wheat, Memoirs of the Society for American Archaeology, 26, (1972), p. 109.

şi de criticabilă ar fi metoda aprecierii lor, s-au construit graficele din fig. 3 [26], care urmăresc a pune în evidenţă în primul rînd proporţia dintre cele patru grupe de animale cu rol important alimentar şi utilitar în economia comunităţilor neolitice din România : bovine (bour + domestice),

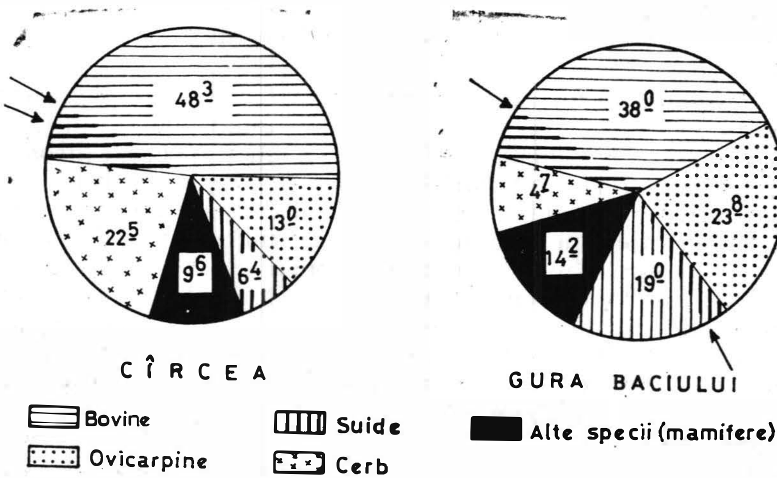

Fig. 3. Raportul dintre specii calculat pe numărul minim de indivizi apreciaţi. Liniile îngroşate reprezintă proporţia minimă de bour, respectiv mistreţ, faţă de totalul indivizilor de bovine, respectiv suide.

cerb, ovicaprine şi suide (mistreţ + domestice). Grupa „alte specii" include animale atestate în eşantion prin indivizi puţini, probabil folosite accidental sau chiar deloc folosite de locuitorii aşezărilor (căprior şi vulpe la Cîrcea, căprior, cal şi cîine la Gura Baciului).

Am subliniat deja faptul că lotul de la Cîrcea nu este satisfăcător din punct de vedere cantitativ şi, din datele publicate pînă acum, cel de la Gura Baciului este din păcate şi mai restrîns [27]. Cu toate acestea trebuie recunoscut că în ciuda unor oarecare diferenţe procentuale, chiar şi de componenţă în specii, în ciuda localizării celor două aşezări în zone de relief destul de diferite (Cîrcea = cîmpie plată, altitudine sub 200 m ; Gura Baciului = regiune cu relief segmentat, altitudine între 300—500 m), asemănarea celor două eşantioane este marcată, graficul exprimînd pregnant exploatarea preponderentă a bovinelor în faza timpurie a neoliticului pe teritoriul României.

[26] Pentru Gura Baciului s-au prelucrat, după criteriile amintite, datele din O. Necrasov, ASUIaşi, 7, 1961, 2, p. 265—272 ; idem, ASUIaşi, s.n., secţ. II, a, 10, 1964, 1, p. 172 ; O. Necrasov et M. Bulai, *VII-è Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnographiques*, Mocou 3—10 août 1964, V, 1970, tabelele 2 şi 4 (p. 552 şi 554).

[27] Eşantionul de la Gura Baciului include şi „ofrandele animale" din mormîntul descoperit în 1962. Reticenţele Olgăi Necrasov privind caracterul de ofrande al acestor oseminte, cf. *Apulum* 5, 1965, p. 33, ni se par foarte justificate. În legătură cu ofrandele de animale trebuie spus că in N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 21, referitor la cele din M. 3 s-a strecurat o greşeală : *nici unul* din maxilarele din fig. 51 nu este de *Equus hydruntinus*, ci de rumegătoare artiodactyle (bovine sau mai, degrabă, cerb).

În fața acestei constatări, încercarea lui S. Bökönyi de a sublinia asemănarea dintre fauna așezărilor Criș din Ungaria și România [28], faună pe care o crede a fi adusă domesticită [29] și a fi „identică cu cea din preceramicul Tesaliei"[30], nu pare a avea un temei, deoarece, față de așezările din Ungaria, Cîrcea și Gura Baciului sînt mai apropiate în timp de preceramicul Tesaliei (unde ovicaprinele ating 85% din totalul materialului animal)[31], fără însă a se asemăna din punct de vedere al exploatării animalelor.

Deși tindem să nu acordăm prea multă încredere reprezentărilor zoomorfe din neolitic și mai cu seamă folosirii animalelor în interpretarea aspectului lor și rolului lor în societatea vremii respective (deoarece, pe cît de naturaliste, am spune fidel-științifice sînt reprezentările din paleoliticul superior, pe atît de stîngace de regulă, uneori aproape fanteziste sînt cele din neolitic), nu pare întîmplător faptul că toți idolii din această categorie de la Gura Baciului înfățișează bovine [32]. Dacă ipoteza noastră privind groapa a 2-a (= locuință) și „coarnele de bour" descoperite în interiorul ei sînt corecte, am avea o dovadă în plus că bovinele constituiau — într-o formă sau alta — o preocupare a comunităților celor două așezări. Din punct de vedere zoologic, morfologic, biometric, în nici una din ele materialul nu permite afirmația unei exploatări dirijate, selective, necum documentarea desfășurării unui „proces de domesticire". Corelînd însă datele analizei culturii materiale cu cele osteologice, rezultatele dau de gîndit.

ON THE ARCHAE-OSTEOLOGICAL ANALYSIS AT CÎRCEA —DOLJ

ABSTRACT

At present there are two Neolithic sites in Romania where pottery with decorations of the Protosesklo type was discovered : Gura Baciului in Central Transylvania and Cîrcea in Oltenia. For typological reasons these living floors are therefore considered to be older than those bearing "classical" Criș pottery.

From the site *La Hanuri* at Cîrcea, only 30 sq m were available for excavation. The animal bones were recovered from two pits (Nos. 1 and 2). Since the two pits were only 25 cm apart, it is unlikely that they were both used at the same time. This made possible an estimation of the minimum number of individuals for each of them (Table 3). The small quantity of bones as well as their uneven distribution by parts of the skeleton (Tables 1 and 2) suggest that pit 2 was a dwelling. The presence of a red deer cranial vault and probably of a pair of auroch horncores in pit No. 2 possibly reveals that they were kept as trophies.

---

[28] S. Bökönyi, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974, p. 62.
[29] *Ibidem*, p. 26.
[30] *Ibidem*, p. 55.
[31] J. Boessneck, *op. cit.*, p. 50.
[32] N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 17 și fig. 14/6 și 14/10 a–f.

The findings are pointing out a high ratio of cattle breeding (Fig. 3). All the cattle bones are relatively large, some of them entering well into the limits admitted for the auroch (Fig. 1). Young animals, under 2 years, were frequently killed (Fig. 2).

EXPLANATIONS OF THE FIGURES

Fig. 1. — Circea. Cattle: some parameters. The arrows show the limits auroch/ox accepted by different authors mentioned by their capitals on the graph and referred to in note N° 12.

Fig. 2. — Circea : Age of the kill of the cattle in pit N° 1/1971. Full lines = limits of the range of age; dotted lines and direction of the arrows = possible age.

Fig. 3. — The ratio between species based on the minimum number of individuals. The thick lines show the minimum ratio of auroch and wild bear to the total N° of individuals of cattle and pigs, respectively.

TRUPELE DE ORIGINE HISPANICĂ ÎN DACIA

DE

M. ZAHARIADE

Important factor militar și de romanizare, dislocarea și permanența trupelor de origine hispanică în diferite provincii ale Imperiului roman apar ca rezultante firești ale politicii generale romane. În cazul acestor unități formate, cel puțin inițial, din recruți proveniți din provinciile Peninsulei Iberice (mai puțin Lusitania care dă contingente cu indicație etnică clar deosebită), răspîndirea lor în cele mai diferite colțuri ale Imperiului roman își găsește justificarea în înaltul grad de romanizare a elementelor componente (*pedites*, sau *equites*, subofițeri, ofițeri inferiori sau superiori prezenți uneori masiv și în alte unități decît cele hispanice), în intensa romanizare a provinciilor hispanice de unde au fost recrutați, în numărul lor mare, în persistența lor timp mai îndelungat [1]. Un exemplu elocvent îl oferă Dacia în secolele II și III e. n.

Aportul trupelor astfel formate, deși greu sesizabil în întregul context de romanizare, a fost, probabil, considerabil.

O succintă și simplă enumerare a trupelor de origine hispanică în imperiu dă rezultate de-a dreptul impresionante. În substanțialele articole *ala* și *cohors*, Cichorius [2], prezentînd acest fel de unități cunoscute la acea dată, chiar și cele cu o existență efemeră sau sporadic menționate, enumera nu mai puțin de 66 de *cohortes* și 12 *alae* de hispani. Erau incluse aici și unitățile care, deși nedocumentate pînă la acea dată, trebuiau să urce ascendent în numerotație și, prin logica lucrurilor, să fi existat pînă la unitatea cu numărul VI, cel mai mare număr de ordine al vreunei trupe auxiliare hispanice. În schimb, de Vaglieri [3], adoptînd sistemul menționării doar a unităților sigur documentate, ajungea la cifre, deși nu atît de mari, totuși importante : aproximativ 50 *cohortes* și 12 *alae* de hispani.

În spatele acestor cifre se ascund, oricum, concluzii însemnate. Sînt relevate pe de o parte importanța acordată recrutărilor din provinciile hispanice, și prin urmare formarea atîtor zeci de unități, situația demografică foarte bună în care se găsea peninsula începînd cu secolul I e.n., numărul de trupe fiind un indicator în acest sens, valabil pentru oricare provincie, iar pe de alta contribuția substanțială la romanizarea populației locale din preajma castrelor acestor unități.

În Dacia existența trupelor hispanice a fost încă din secolul trecut sesizată epigrafic, iar numărul lor a fost estimat în jurul cifrei de nouă

---

[1] Pentru situația în general a provinciilor Hispanice v. RE, VIII, (1913), s.v. *Hispania* (Schulten) (cu bibliografia), 1965–2046. Mai nou Ettore de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, Roma, 1947–1962, III (F–H), s.v. *Hispania* (M. Marchetti) (cu bibliografia).

[2] RE, I, 1894, s.v. *Ala*; IV, 1901, s.v. *Cohors* (Cichorius).

[3] E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 746–754.

S C I V A, tomul 27, nr. 4, București, octombrie–decembrie 1976, p. 477–494

(alae + cohortes)[4] plus trupa neregulată de symmachiarii Astures, deci în total, la un moment dat, zece unităţi. Actualmente, în lumina cunoştinţelor arheologice şi epigrafice[5], existenţa celor zece unităţi este o certitudine. Din punctul de vedere al originii etnice, numărul unităţilor hispanice din Dacia e depăşit doar de cel din Britannia, unde au fost documentate 11 auxilia de acest fel (8 *cohortes* şi 3 *alae)*[6].

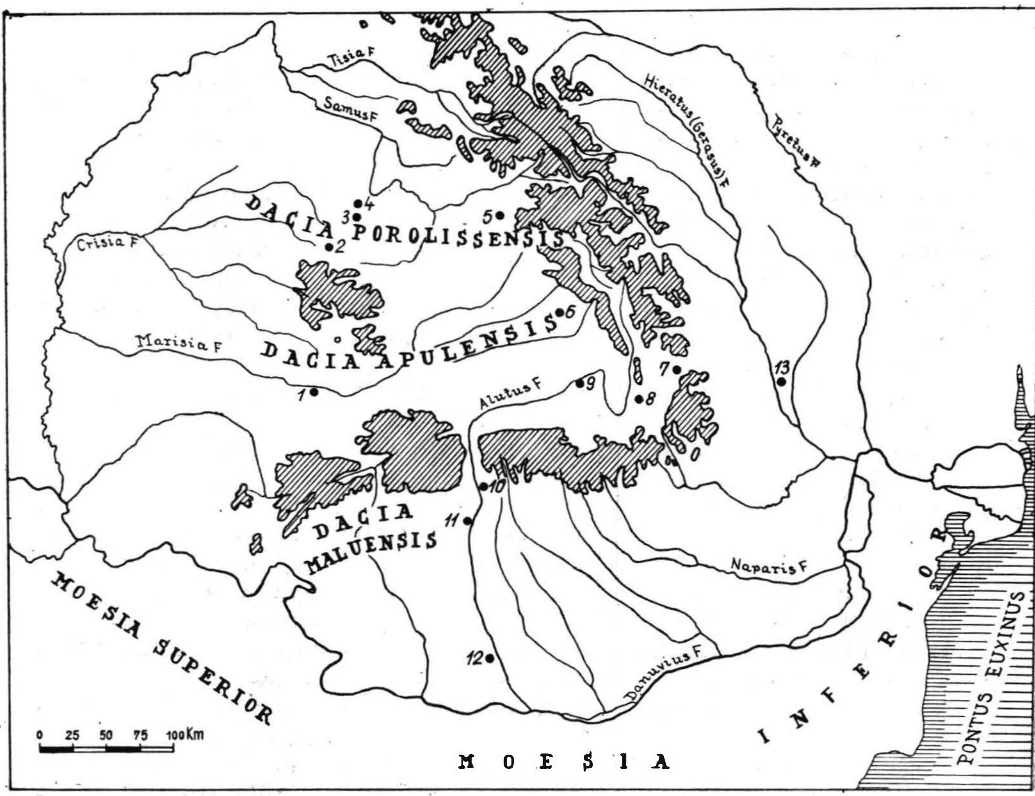

Fig. 1. Harta răspîndirii trupelor hispanice în Dacia. 1 Micia. Ala I Campagonum; 2 Bologa. Coh. II Hisp. Sc. Cyr. eq.; 3 Românaşi. Coh. I Hisp. quingen.; 4 Porolissum. Coh. I Hisp. quingen.?; 5 Orheiul Bistriţei. Coh. I Fl. Hisp. 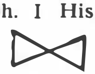 eq.; 6 Inlăceni. Coh. IIII Hisp. eq.; 7 Angustiae. Coh. I Bracaraugust. şi Coh. I Hisp. vet. quing. eq; 8 Comalău. Coh. I Hisp. vet.; 9 Hoghiz. Ala I Asturum.; 10 Arutela. Coh. I Hisp. vet. quin. eq.; 11 Buridava. Coh. I Hisp. vet. quin. eq.; 12 Slăveni. Ala. I Hispanorum p.f.; 13 Piroboridava. Coh. I Hisp. vet. quin. eq.

[4] Vezi în acest sens, I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträge zur Römischen Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck, 1894, p. 128, care mai „fabrică" *cohortes Hispanorum*: *coh. I. Hispanorum* (p. 118) identică cu *I Hispanorum veterana* (p. 119); *coh. I. Hispanorum p.f.* (p. 119) identică cu *I Hisp. quingenaria* de la Românaşi (idem) şi o *ala I Hispanorum* care e cea de la Slăveni, dar faţă de care autorul se întreabă: „Identisch mit den folgenden?" (cu ala I Hispanorum Campagonum?); dar v. Cichorius, *loc. cit*.

[5] H. Nesselhauf, CIL, XVI, şi Suppl. (*passim*); V. Christescu, *Istoria militară a Daciei*, Bucureşti, 1937, p. 208; *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 373; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 211; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65–70 (tabel).

[6] I. A. Richmond, *Spanish Troops in Britain*, în *Roman Archeology and Art*, London, 1969, p. 190–193.

În provincia carpato-dunăreană, numeric, trupele de origine spaniolă sînt depășite de cele recrutate în provinciile orientale (14) și gallice (11)[7].

În prezentul studiu încercăm să prezentăm, pe scurt, existența celor nouă unități hispanice în Dacia, în sensul celor enunțate clar, succint și bine orientat metodologic de I. I. Russu : „rămîne în chip firesc, să fie întocmit (în viitorul apropiat) un repertoriu al auxiliilor, amplu, cu informații privind obîrșia etnic-teritorială, cadre de conducere și efective, locul și durata staționării, dar totul numai schematic, după ce vor fi fost eliminate erori și confuzii . . .[8].

★

După locul de staționare, trupele de origine hispanică în Dacia se repartizează după cum urmează[9] :

1. *COHORS I HISPANORVM P(ia) F(idelis) (quingenaria)*[10]. Staționează constant tot timpul secolului al II-lea [11] în Dacia ; anul 110(CIL XVI, 57, 163) și anii 106 —117(?) „*in Dacia*" (I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior*, București, 1973, p. 83 —90 ; diplomă militară descoperită în castrul de la Românași eliberată : *M(arco)? V*]*LPIO LANDION* [*is f(ilio)?*. . .], probabil un celt din Acherae (Italia?). Cei cinci copii ai săi au toți nume celtice : *?-aro f(ilio) eius* ; *Sur*[*ae? f(iliae)eius*] ; *Solorigi f(ilio) eius* ; *Ci. . . ?* sau *Cr* ; *Suruccae fil(iae) eius.* În Dacia Porolissensis unitatea apare în an. 133, 159 și 164 (C. Daicoviciu, D. Protase, JRS, 51, 1961, p. 63 —70 ; CIL, XVI, 110 ; 185 ; I. I. Russu, Materiale, 2, 1956, p. 708 —709 ; G. Forni, Athenaeum, N.S., 36, 1958, p. 193 și urm.)[12] în castrul de la *Românași* (jud. Sălaj) : 130 × 158, 50 m (2,06 ha) refăcut în piatră la o dată neprecizată[13]. Detașamente ale unității la

[7] M. Macrea, *loc. cit.*, dă cifra de 10 unități gallice ; I. I. Russu, *loc. cit.* ; greșit la I. Jung, *op. cit.*, p. 128 și 129.

[8] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 77.

[9] Menționăm că nu am tratat aici unitatea auxiliară *N(umerus)M(aurorum)Hisp(anensium)* ea nefiind o trupă din recruți spanioli, ci mauri pentru că nu *Hisp(anensium)* indică componența etnică ci *M(aurorum)*. Trupa va fi staționat cîndva, mai multă vreme, în vreuna din provinciile hispanice, cf. V. Christescu, *op. cit.*,p. 198 ; W. Wagner, *Die Dislokation der Romisches Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dacien*, Berlin, 1938, p. 209 ; cf. RE, XVII (1937), 2 546, nr. 19.

[10] J. Jung, *op. cit.*, p. 119 ; Cichorius, col. 296—297 ; V. Christescu, *op. cit.*, p. 187—188 ; W. Wagner, *op. cit.*, p. 146—147 ; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre ziegelstempel*, DissPann, ser. I, nr. 21, Budapesta, 1946, p. 11—12 (recenzie critică I. I. Russu, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 360—363) ; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951, p. 177 ; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Materiale, 8, 1962, p. 500—501 ; I. Beneš, Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brněnske University, E—15, 6, 1970, p. 179 ; I. I. Russu, în *Actes du IXème Congres International d'études sur les frontières Romaines, Mamaia, 6—13 sept. 1972*, București, 1974, p. 220 (mai departe *Actes IX*).

[11] M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Materiale, 8, 1962, p. 501 : „probabil pînă la sfîrșitul stăpînirii romane".

[12] Pentru diploma de la Gherla (133) pe lingă lucrarea citată în text, aceiași autori în ActaMN, 12, 1964, p. 163—178, fig. 1—2 ; Argo (Ljubliana), II, 2, 1964, p. 73—74 ; Latomus (Bruxelles), 24, 1965, p. 322—329 ; Dacica, Cluj, 1969, p. 346—356 ; I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior*. . ., p. 11—14, cu bibliografie suplimentară.

[13] M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Materiale, 8, 1962, p. 500—501 ; C. Daicoviciu, AISC, 4, 1944, p. 319 și urm ; I. I. Russu, *Actes IX*, p. 220 ; idem, *Dacia și Pannonia Inferior...*, p. 83, nota 1 ; TIR, L 34, p. 73 ; Castrul a fost reconstruit în colaborare cu *cohors II Britanica* ; ștampile : COH IIBR. Aici par să mai fi staționat temporar *cohors VI Thracum*, *I Batavorum* și *ala Siliana* (cf. CIL, III, 840, 841 etc.).

Porolissum (cărămizi cu ştampile : CHSIJS ; CHSS ; CHIII)[14], şi la Românaşi, castru de bază (ştampile pe ţigle şi cărămizi CIHISPD (D tăiat) şi CIHISPDTPLBC)[15].

2. *COHORS I FLAVIA VLPIA HISPANORVM MILLIARIA C. R. EQVITATA*[16]. Unitatea e concentrată în Moesia Superior încă din anul 93 şi mai tîrziu în anul 100 (CIL, XVI, 39, 46), la Cuppae[17]. În timpul sau după războaiele dacice adaugă apelativului de *Flavia*, pe cel de *Ulpia* şi distincţia civică *C(ivium) R(omanorum)*[18]. În Dacia staţionează iniţial, probabil în jurul Potaissei[19], cînd reface drumul *a Potaissa Napocae* (anii 107 —108)[20]. În anul 110 se găsea încă „*in Dacia*" (CIL, XVI, 57, 167), iar după înfiinţarea Daciei Porolissensis devine parte componentă din *EX(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*[21], unde apare constant în anii 159 şi 164 (CIL, XVI, 110, 185 ; I. I. Russu, Materiale, 2, 1956, p. 708 —709), ocupînd încă de la început castrul de la *Orheiul Bistriţei*

---

[14] J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 12, pl. XV—XVI, nr. 228—231. Ştampila trebuie citită, după C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 319 : *C(ohors) I Hisp(anorum) (quingenaria)*.

[15] CIL, III, 6 283 = 8 074, 18 ; Ştampilele sînt interpretate de Cichorius *C(ohors) I Hisp(anorum) (quingenaria)*, iar literele TP ca *p(ia)f(idelis)* (?) ; restul, LBC (?), ar reprezenta litere dintr-o eventuală titulatură necunoscută a unităţii ; cf. M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Materiale, 8, 1962, p. 501 şi I. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XIX, 291 ; I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior*..., p. 84 propune pentru TPLIBC : T. P. Libo?, un antropomin roman. În schimb, N. Gudea, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 383 aduce în discuţie şi apelativul de *torquata*. Pe de altă parte D tăiat, precedat de P atestă evident că unitatea, cel puţin la această dată, era *peditata*. La Vukovar (Teutoburgium, Pann. Inf.) : ...*anus praefcoh I Hispan. eqq trib coh II Aug Dac* [*v*] *et (milliariae) eqq* (CIL, III, 6 450). Apariţia unei noi *cohors I Hispanorum milliaria* în diplomele din anul 164 din Dacia Porolissensis (M. Rusu, Materiale, 2, 1956, p. 703—713 ; D. Decev, Klio, 30, 1937, p. 187—199 ; G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 183—217) pare într-adevăr să complice lucrurile (N. Gudea, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 383). Se pare că e vorba de o altă *cohors Hispanorum* venită în provincie poate înaintea războaielor marcomanice. În orice caz, în diplomele din 21 iulie 164, apar două *cohortes I Hispanorum*, cea care staţiona la Românaşi şi alta, de o mie de oameni, nou-venită dar despre care, în stadiul actual al cunoştinţelor, nu putem şti unde a staţionat. Se impune totuşi o distincţie între cele două unităţi căci cea de o mie de oameni apare doar în anul 164 nu şi în 110 după cum dă să se înţeleagă N. Gudea, *op. cit.*, p. 383, aceasta nefiind numită şi *pia fidelis* (Nu am putut consulta articolul lui M. N. Roxan din Epigraphische Studien, IX, Rheinland Verlag, Düseldorf, 1972, p. 246—250, în care sens vezi N. Gudea, *op. cit.*, p. 381 şi urm.

[16] J. Jung, *op. cit.*, p. 119 ; Cichorius, col. 295—296 ; V. Christescu, *op. cit.*, p. 187 ; W. Wagner, *op. cit.*, p. 151—152 (mai ales pentru istoria acestei unităţi, cu bibliografia) ; I. Szilágyi, *op. cit.*, p. 35, 71 ; K. Kraft, *op. cit.*, p. 179—180 ; E de Ruggiero, *op. cit.*, p. 749 ; D. Protase, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 505—506 ; I. Beneš, *op. cit.*, p. 179—180, nr. 62.

[17] Unitatea e clar deosebită de cele cu număr de ordine şi denumire identică, existente una în Germania Inferior, *Coh. I. Flavia Hispanorum equitata p.f.* dar quingenaria (J. A. Bogaers, *Actes IX*, p. 459—461, pl. 72/2 b), condusă, de altfel, de *praefecti* ca L. Paconius Proculus (ILS, 2723) sau Postumus Acilianus (CIL, II, 2213, Corduba) şi alta în Mauretania Caesariensis, *coh. I. Flavia Hispanorum* (CIL, XVI, 56, an. 107) ; la Cichorius, 296 identificarea corectă : „coh. I. Fl. Hisp. mil. eq... identisch mit der coh. I. Fl. Hisp. mil. C. R. eq". de după războaiele dacice ; N. Gudea, SCIV, 26, 1975, 3, p. 382.

[18] G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 193 ; E. de Ruggiero, *loc. cit.*

[19] I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 72.

[20] CIL, III, 1627 ; pentru datarea corectă în anul 107/8 vezi AISC, I, 2, 1928—1932, p. 51.

[21] I. Beneš, p. 180, „...Nach einer zwischenzeit etwa um 120—159 in Dacia Superior..." dar afirmaţia e susceptibilă de rectificări deoarece unitatea nu apare în diplomele acestei provincii, CIL, XVI, 68, 99, 107, 108 (an 120, 144, 157, 158) ; C. Daicoviciu, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 541—543 ; I. I. Russu, Dacia N.S., 1, 1957, p. 190—203 ; G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 193. Neprecizată în timp rămîne ridicarea castrului de pămînt de la Jad (120 × 160m) de către această unitate ; D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia Romană*, Bucureşti, 1968, p. 270.

(jud. Bistriţa-Năsăud): 203 × 144 m (2,94 ha)[22], refăcut în piatră în secolul al III-lea (Caracalla)[23]; ştampile CIH (mil).

În timpul războaielor marcomanice ale lui M. Aurelius ia parte activă la luptele din estul Daciei[24]. O mînă votivă din bronz a unui CAIVS OPTIO CHIHISP*(milliaria)* s-a găsit la Myszkow (Galiţia), în *barbaricum*, unde a ajuns în împrejurări necunoscute[25]. Cohorta staţionează în Dacia probabil pînă la părăsirea provinciei.

3. *COHORS II HISPANORVM SCVTATA CYRENAICA EQVITATA*[26]. Ar fi de identificat, cum propun Cihorius[27], Premerstein[28] şi Nesselhauf[29] cu unitatea prezentă în Dalmatia încă înainte de anul 54 (CIL, XVI, 2) şi mai apoi, în continuare, pînă în preajma războaielor dacice în Pannonia în anii 60, 80, 84, 85 (CIL, XVI, 4, 26, 30, 31). În anul 99 (14 aug.), unitatea, sub comanda praefectului *M(arcus) STATIVS Q(uinti fil.)*, eliberează diplome de lăsare la vatră unui contigent de ostaşi printre care şi PEDITI BONIONI VERANI F(ilio), probabil hispanic de origine (A. Holder, *Alt celtischer Sprachschatz*, Leipzig, 1896—1904, vol.I, 1896, col. 479; I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia*, p. 107). Acesta se va fi stabilit după războaiele dacice, la care a participat împreună cu unitatea sa[30], în calitate de *evocatus* (eliberarea făcîndu-se în Moesia Superior la o dată anterioară), pe locul viitorului mare centru militar şi politic din Dacia, Apulum (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 102—109, fragment de diplomă găsită în 1962 la Alba Iulia); în preajma anului 100 se afla în Moesia Superior (CIL, XVI, 46), la Uj Palanka, unde s-au descoperit ţigle cu ştampila COHIIHISP din această perioadă[31]. Între 103—105 participă la

---

[22] I. Paulovics, *Dacia Keleti határvanalo ès az úgynevet „dak" ezüstkincsek Kérdése*, Cluj, 1944, p. 19—23; D. Protase, Probleme de muzeografie, 1960, p. 188—189; Şt. Dănilă, idem, p. 152, şi urm.; M. Macrea, Şt. Dănilă, D. Protase, SCIV, 18, 1967, 1, p. 113—121; D. Tudor, *op. cit.*, p. 268 şi urm.; I. I. Russu, *Actes IX*, p. 222; D. Protase, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 506 unde se dau dimensiunile de 203 × 133 m. Pentru ştampile vezi SCIV, 18, 1967, 1, p. 119 „...multe cărămizi şi ţigle cu ştampila CIH (mil) singura trupă ce poate fi considerată neîndoielnic ca formînd garnizoana castrului". D. Protase, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 505, fig. 1; TIR, L 35, p. 55; prezenţa cohortei I Ubiorum alături de unitatea de hispani la Orheiul Bistriţei a fost infirmată convingător de D. Protase, *op. cit.*, p. 502—508.

[23] M. Macrea, SCIV, 8 1957, 1—4, p. 239; D. Protase, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 506.

[24] D. Protase, *loc. cit.*: „La partecipazione del tutto problematica di tali unità alle guerre di Marco Aurelio contro i Sarmati o i Marcomani nella regione presso il corso Superiore del Siret si potrebe parzialmente spiegare..."; W. Wagner, *op. cit.*, p. 154; I. I. Russu, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 361.

[25] W. Demetrykiewicz, JÖAI, 7, 1904, p. 149—151, fig. 28 = ILS, 9171; P. Merlat, *Repertoire des inscriptions et monuments figurés du Culte de Jupiter Dolichenus*, Paris, 1951 (thèse), p. 38, nr. 41 şi fig. 8; cf. P. Merlat, *loc. cit.*, nr. 3; W. Wagner, *loc. cit.*

[26] I. Jung, *op. cit.*, p. 19; Cichorius, col. 299—300; V. Christescu, *op. cit.*, p. 188; W. Wagner, *op. cit.*, p. 152—154; K. Kraft, *op. cit.*, p. 178; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 6, 7, 11, 26, 33, 52, 53, 54, 63—64, 70; E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 750—751; D. Tudor, OR 3, Bucureşti, 1968, p. 349; I. Beneš, *op. cit.*, p. 180, nr. 63 şi I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 72, nr. 48; idem, *Actes IX*, p. 219.

[27] Cichorius, *loc. cit.*

[28] A. von Premerstein, Wiener Eranos, 1909, p. 263—264.

[29] H. Nesselhauf, CIL, XVI, p. 182.

[30] Pentru participarea ei la ambele războaie dacice vezi şi Cichorius, col. 299; E. de Ruggiero, *loc. cit.*; cf. W. Wagner, *op. cit.*, p. 153; cf. G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 193 şi urm. Pentru participarea ei la al doilea război, D. Tudor, OR 3, p. 349.

[31] CIL, III, 8074, 20.

construcţia podului de la Drobeta [32]. După 106 unitatea revine un timp la Vîrşeţ (Dacia Superior, RSF Jugoslavia), unde e prezentă în anul 108, poate în legătură cu participarea ei la înăbuşirea revoltei daco-iazyge din anul 107 —108 [33]. La 2 iulie 110 cohorta e prezentă „*in Dacia*" (CIL, XVI, 163). De aici e trimisă în provincia Cyrenaica unde participă la înăbuşirea răscoalei iudeilor [34] din anii 116/117; aici abia primeşte epitetul de *Cyrenaica* şi atributul de Scutata (cu drept de a purta *scutum* legionar în loc de *clipeus* al trupelor auxiliare)[35].

Din nordul Africii, unitatea se reîntoarce „*in Dacia*", după anul 123 revenind armatei Daciei Porolissensis [36], unde e prezentă în anii 159 şi 164 (CIL, XVI, 110, 185; I. I. Russu, Materiale, 2, 1956, p. 708—709; G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 185). Garnizoana sa de bază este la *Bologa* (jud. Cluj): 213, 50 × 133,30 m (2,84 ha)[37]; aici construieşte castrul de două ori, odată din pămînt (Hadrian) şi apoi în piatră (Caracalla); ţigle cu ştampila COHIIH, COIIISP, CORIISP [38]. Detaşamente din uni-

---

[32] CIL, III, 1703, 1.

[33] CIL, III, 6273; Pentru tulburările din aceşti ani la graniţa de sud-vest a Daciei, vezi L. Balla, în Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecinensis, 5, 1969, p. 111—115.

[34] Cf. W. Wagner, *op. cit.*, p. 153; E. de Ruggiero, *op. cit.*, vol. II s.v. Cyraene, (R. Paribeni); Dio Cassius, LXVIII, 18; Eusebios, 4,2.

[35] Explicaţiei lui Cihorius, *loc. cit.*: „An diesem Kriege (zweiter dakische Kriege n.n.) hat die Kohorte gewiss teilgenommen, und mit den einzigen Auxiliaren, der auf der Traianssäule statt des Rundschildes das „Scutum" der Legionäre trägt (Bild XXXVIII) ist, wie ich Reliefs des Traianss II 91, zu zeigen, versucht habe, ein Soldat eben der coh II Hispanorum Scutata Cyr. dargestellt" neprobantă şi fragilă, i se opune cea a lui Wagner, *loc. cit.*, mai convingătoare mai ales în cazul denumirii *Cyrenaica*. Dealtfel, relevantă mi se pare şi menţiunea cohortei în anul 110 în forma sa simplă, întîlnită şi anterior, fără denumirea *Scutata Cyrenaica*.

[36] În perioada dintre anii 110—159, unitatea nu mai e înregistrată de diplomele dacice. Apariţia unei cohorte cu numerotaţie şi atribut identic, *coh II Hispanorum equitata*, în Germania Superior (CIL, XVI, 62, CIL, III, 607), nu pare totuşi să implice o detaşare a primei unităţi, după răscoala iudeilor, în această provincie; cf. J. A. Bogaers, *Actes IX*, p. 450—451. E mai probabilă existenţa a două cohorte cu aceeaşi numerotaţie şi atribut pentru că altfel nu s-ar explica de ce în actul din G.S. cohorta proaspăt venită din nordul Africii nu poartă denumirea recent primită, titlul de mîndrie pentru unitate, dar care apare peste 43 ani în Dacia. Din Cyrenaica, trupa se va fi întors probabil în Dacia Porolissensis, numele ei figurînd în vreo diplomă din anii 130, 134, sau 155 (cînd trebuia să elibereze contingente, în care sens vezi mai jos) încă nedescoperită pe teritoriul fostei provincii Dacia sau în afară, şi unde trebuie să fi purtat şi denumirea din 159. O staţionare mai îndelungată în Cyrenaica, presupusă de G. Webster, *The Roman Imperial Army*, Oxford, 1969, p. 55 nota 5, s-ar fi putut produce doar în intervalul de aprox. 35—40 (între anii 116—157/8) timp în urma căruia e posibil ca unitatea să fi primit epitetul de *Cyrenaica* cu care s-a reîntors în Dacia. Mai mult, un calcul aritmetic dă un rezultat interesant în ce priveşte etapele recrutării acestei unităţi: anii „cad" exact numai în cazul diplomelor dacice nu şi pentru cele germanice. Cu aproximaţie de 1—2 ani, această cohortă pare să fi fost recrutată în două etape 1) an. 20 (?) — 54 (CIL, XVI, 2) — 79/80 (CIL, XVI, 26) — 105 (?) — 130 (?) — 155 (?) — 170 (?). 2) an. 35 (?) — 60 (CIL, XVI, 4) — 84/5 (CIL, XVI, 30. 31) — 110 (CIL, XVI, 69) — 134/5 (?) — 159 (CIL, XVI, 110) — + 5 ani (?) evocati — 164 (CIL, XVI, 185, Materiale, 2, 1956, p. 708—9).

[37] C. Torma, AEM, 3, 1879, p. 93 şi urm.; H. Finaly, ÉrdMuz, 3, 1864—1865, p. 5—8; M. Macrea, ACMIT, 4, 1932—1938, p. 197—233; E. Chirilă, N. Gudea, SCIV, 1968, 4, p. 686 şi urm.; TIR, L 34, p. 96; D. Popescu, SCIV, 21, 1970, 3, p. 507; Dacia, N.S., 12, 1968, p. 431; 14, 1970, p. 417; E. Chirilă, N. Gudea, Materiale, 10, 1973, p. 115—123; N. Gudea, Apulum, 10, 1972, p. 121—150; *idem*, ActaMN, 9, 1972, p. 219; *idem*, SMMIM, 6, 1973, p. 27—57. Un fragment de inscripţie conţine trei litere...NAF: ...*na f(ecit)* ce pare să indice o refacere în castru (zid, poarta, praetorium, armamentarium, băi? etc.). Supranumele pare să fie *Antoniniana*, *Gordiana*, sau [*Philippia*]*na* (?).

[38] N. Gudea, ActaMN, 9, 1972, p. 428—433 şi fig. 7—13. La Bologa staţionează şi lucrează şi coh I Aelia Gaesatorum (milliaria) cu ştampile în castru: CHIAEG, CHOISEG, CHIAEC; Pentru identificarea acestor ştampile cu coh I Gallorum Dacica optează M. Macrea, *op. cit.*, p. 225—228 şi 232.

tate acționează la Micia; ștampile COHIIHIS (cca. 50 buc.), COHHIS (1. buc.)[39]. În timpul lui Caracalla primește supranumele Anto]N[i]N[i] A[na...][40] și își reactualizează atributul caracteristic e]QVI[tata..?] iar între 238 —244 (Gordian) pe cel de Gordia (?)]NA[41], abandonîndu-l pe primul; (ambele epitete sînt însă nesigure).

4. *ALA I HISPANORVM CAMPAGONVM*[42]. Creată probabil în timpul lui Antoninus Pius e repartizată direct armatei Daciei Superior unde apare în anii 144, 157 și 158 (CIL, XVL, 90[43], 107, 108) și în continuare în a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea (CIL, III, 1193, 1342, 1343, 1377, 1378, 1380); ocupă încă de la început castrul de la *Micia* (Vețel, jud. Hunedoara): 360 × 180 m (6,48 ha)[44], alături de alte unități cu garnizoană permanentă sau temporară[45]. În timpul împăraților Severi unitatea se găsea încă la Micia, CIL, III, 1377 „... *equites alae Campagonum*". După 211, cu ocazia vizitei lui Caracalla în Dacia[46] își adaugă supranumele de *Antoniniana*, iar în vremea lui Philippus Arabs pe cel de *Philippiana*[47]. Unitatea nu pare să fi fost *milliaria*[48].

---

[39] C. Daicoviciu, ACMIT, 3, 1930—1931, p. 40—41; D. Popescu, SCIV, 19, 1968, 4, p. 686, nr. 68.

[40] N. Gudea, ActaMN, 9, 1972, p. 417, nr. 15.

[41] *Ibidem*, p. 415, nr. 4.

[42] J. Jung, *op. cit.*, p. 109; Cichorius, col. 1236; V. Christescu, *op. cit.*, p. 179; W. Wagner, *op. cit.*, p. 48—50; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 8; K. Kraft, *op. cit.*, 152; D. Decev, JÕAI, 19, 1935, p. 54—59; E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 748—749; I. Beneš, *op. cit.*, p. 165, nr. 28; I. I. Russu, SCIV, 21, 1970, 1, p. 162; idem, SCIV, 23, 1972, 1, p. 67, nr. 10. În legătură cu denumirea *Campagones* (RE, III, 1433) se poate admite fie referirea la tribul Campagones din Asturia din care s-au făcut recrutări, formîndu-se această unitate, fie acordarea epitetului de la obiceiul soldaților alei de a purta în mod special încălțămintea militară caracteristică, *campagi militares*, un fel de *caligae equestris* (sandale militare); DA, I, 2, 862—863 și fig. 1063.

[43] D. Decev, JÕAI, 29, 1935, p. 54—59 și CIL, XVI, 90. Conform întregirii autorului apare *ala I Hispanorum (Campagonum)*.

[44] C. Daicoviciu, ACMIT, 3, 1930—1931, p. 3—43 și Dacica, p. 162—175; A. Popa, SCIV, 13, 1962, 1, p. 149 și urm.; D. Popescu, SCIV, 19, 1968, 4, p. 686, nr. 68; ActaMN, 5, 1968, p. 111—134; 6, 1969, p. 159—164; Octavian Floca, Sargetia, 5, 1968, p. 49—56 și 88—92, TIR, L 34, p. 70—80. Nu am putut consulta pînă la apariția prezentului articol rezultatele cercetărilor din castrul de la Micia publicate în Muzeul Național, 2, 1975.

[45] *Dacica*, p. 174.

[46] Despre vizita lui Caracalla în Dacia vezi M. Macrea, *Viața în Dacia Romană* p. 84, și urm. și recent A. Bodor în *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 30—50.

[47] G. M. Bersanetti, Athenaeum, 18, 1940, p. 116 și 190.

[48] Deși în cariera lui Petronius Novatus, ofițer de rang ecvestru, apare necesitatea unei unități *milliaria* în cea de a patra *militia*, nemenționarea ca atare a unității în nici o inscripție sau diplomă militară ne face deocamdată să afirmăm că ala era *quingenaria*. S-ar confirma în acest caz presupunerea lui I. I. Russu despre inversarea eventuală a celei de a 3-a cu a 4-a *militia* a lui Petronius Novatus, praef. eq. I. Campagonum în SCIV, 21, 1970 1, p. 163. Vezi CIL, III, 1193 (Apulum) pentru cariera lui C. Iulius Corinthianus printre altele și *praef alae Campag.* (toată bibliografia despre Petronius Novacus și unitățile comandate de el la I. I. Russu, *op. cit.*, (*Petronius Novatus in Dacia*, p. 155—164). În secolul al III-lea, un anume *Aurel(ius) Vital(is)nat(ione) Dacus*, probabil grad inferior în ala Campagonum e trecut, datorită destoiniciei sale, în garda împăratului sau a legatului provinciei, în funcția de *b(eneficiarius) t(ribuni) equ(itum) sing(ularium)* (CIL, VI, 3328 = ILS, 2208); cf. I. Jung, *op. cit.*, p. 109; de Ruggiero, *op. cit.*, p. 748, ceea ce constituie un indiciu clar al pătrunderii autohtonilor în secolele II—III în rîndurile acestei unități și ale armatei din Dacia în general.

5. *COHORS IIII HISPANORVM EQVITATA*[49]. Neîntîlnită în diplomele anterioare lui Traian, unitatea e recrutată, probabil, pe vremea lui Hadrian. În Dacia e menționată de diplomele militare în anii 144 și 158 (CIL, XVI, 90, 108) după ce anterior (129?) înlocuise la *Inlăceni* (com. Firtănuș, jud. Harghita, Dacia Superior) pe coh(ors) VIII Raetorum[50]. În timpul lui Caracalla reconstruiește castrul în piatră: 145 × 142 m (2,7 ha)[51]; țigle, cărămizi cu ștampila CIIIIHISP și COHIIIIHIS[52].

Fig. 2. Ștampile ale trupelor hispanice în Dacia. 1 cohors I Hispanorum p.f.; 2 cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata; 3 cohors II Hispanorum Cyrenaica; 4 cohors IIII Hispanorum equitata; 5 ala I Hispanorum; 6 cohors I Bracaraugustanorum?

---

[49] J. Jung, *op. cit.*, p. 120; Cichorius, col. 302; V. Christescu, *op. cit.*, p. 188–189, W. Wagner, *op. cit.*, p. 155; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 17, 19 (nota 89), 53, 65, 66; K. Kraft, *op. cit.*, p. 160; G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 207; E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 751–752; I. Beneš, *op. cit.*, p. 180, nr. 61; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, p. 72, nr. 49; idem, *Actes IX*, p. 223.

[50] AISC, 4, 1941–1943, p. 340–341; M. Macrea, *Viața*... p. 46–47; idem, în *Omagiu Constantin Daicoviciu*, edit. Acad., 1960, p. 343; cf. AnnÉp, 1960, nr. 375 și 277.

[51] Fr. Müller, Mitteilungen der Central Commision, 3, 1858, p. 260 și urm.; P. Királyi, *Dacia Provincia Augusti*, I, Bistrița, 1893, p. 15; G. Teglás, ÉrdMuz., 17, 1900, p. 268, 317, 319–322; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 43–48; C. Daicoviciu, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 318 și urm.; M. Macrea, SCIV, 2, 1951, 1, p. 304 și urm.; Z. Székely, *Á Sepsiszentgyörgyi tartamányi múzeum évkönyve* (Muzeul regional Sf. Gheorghe, Almanah 1879–1954), Tg. Mureș, 1955, p. 31–43 (mai departe *Almanah*); idem, SCIV, 14, 1963, 1, p. 163–164; D. Tudor, *Orașe*... p. 275–276 (cu bibliografia); dimensiunile castrului 142 × 159 m la V. Christescu, *op. cit.*, p. 131; TIR, L 35, p. 47; I. I. Russu, *Actes IX*, p. 223.

[52] J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 19; Z. Székely, *Almanah*, p. 34, fig. 8; C. Gooss, *Chronik der archaeologischen Funde Sibenbürgens*, Hermanstadt, 1874, p. 73, unde corectează o interpretare mai veche: LEG VI HISP pentru COH IIII HISP; „falsch gelesne zeigelstempel LEGVIHISP zu corrigiren".

Cohorta trimite detașamente la Apulum [53], dar puțin probabil la Brețcu [54]. Rămîne în provincie pînă la părăsirea acesteia [55].

6. *ALA I ASTVRVM* [56]. În anul 99 unitatea era deja concentrată în Moesia Inferior unde se eliberează *Meticus Solae f*, *Bessus* (CIL, XVI, 45). Acum, sau la puțin timp după (anul 99 —101), vechiului praefectus, *Titus Iulius Agricola*, ii ia locul *P. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris*, evidențiat în războiul I (sau al II-lea) dacic, de către Traian : *don(is)don(atus) expeditione Dac(ica)ab imp(eratore) Traiano hasta pura, vexillo, corona murali* (CIL, IX, 4753 = ILS, 1350). După război rămîne în Dacia în castrul de la *Hoghiz* (jud. Brașov) : 165 × 200 m (3,30 ha)[57]; ștampile : ALAS și AIA, și la Boroșneul Mare, ștampilă pe cărămidă : ALPA [58]. În Dacia Inferior e menționată în anul 140 (Klio, 37, 1959, p. 196—198) pînă în timpul lui M. Aurelius cînd e înlocuită de coh(ors) III Gallorum [59]; locul ulterior de garnizoană rămîne necunoscut. Pe vremea împăraților Severi se afla tot în Dacia cînd *[Ae]L(ius) GEM(inus?) ANT (oninus?) [p]RAE[f(ectus) a]LAE ASTV[rum]* se îngrijește de punerea unei dedicații Fortunei, pentru sănătatea celor trei *Augusti* (Severus-Caracalla-Geta), la Germisara, în Dacia Superior (CIL, III, 1393).

7. *ALA I HISPANORVM P(ia)F(idelis) ANTONINIANA* [60]. Venită din Germania, de la Trier [61] și Worms [62], în Dalmatia [63] și apoi în Pannonia, la Aquincum [64], probabil în timpul lui Domitian, ocupă ulte-

---

[53] V. Christescu, *op. cit.*, p. 189.

[54] O ștampilă pe o țiglă cu inscripția COHHIS citită de G. Teglas, Klio, 4, 1911, p. 499, COHIIIIHISP; greșit și la E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 752; Ni se pare însă inacceptabilă și ipoteza lui R. Vulpe, *Angustiae*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 558, după care COHIIIIHISP indică mai degrabă *coh(ors) I Hisp(anorum) veterana quingenaria equitata* din Dacia Inferior; cf. Z. Székely, Cumidava, 4, 1970, p. 50.

[55] W. Wagner, *op. cit.*, p. 155; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 17; Z. Székely, *Almanah*, p. 37.

[56] J. Jung, *op. cit.*, p. 106; Cichorius, RE, I, 1894, 1230—1231; V. Christescu, *op. cit.*, p. 178; W. Wagner, *op. cit.*, p. 110; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 19, 20, 51; K. Kraft, *op. cit.*, p. 141; G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 194; B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 201—202; E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 747—748; I. Beneš, *op. cit.*, p. 160, nr. 3 și I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65, nr. 1; D. Tudor, OR 3, p. 351.

[57] D. Tudor, *loc. cit.*, Pentru săpături în castru vezi Materiale, 1, 1953, p. 785—798; W. Wagner, *op. cit.*, p. 110, dă ca dimensiuni ale castrului 312 × 233 m; v. TIR, L 35, p. 46 (220 × 165 m).

[58] G. Gooss, *op. cit.*, p. 79. Cărămizi cu ștampila ALPA, Z. Székely, Cumidava, 4, 1970, p. 50, și la Boroșneul Mare (jud. Covasna), ÉrdMuz, 1944, p. 486. Aparținătoare acestei unități e și inscripția unui *dec(urio)* în satul Rareș, 1,5 km nord de com. Sînpaul; ArhMold, 5, 1967, p. 134, pentru această unitate de cavalerie și pentru castru mai vezi Z. Székely, *Almanah*, p. 24—28; idem, ArhMold, 4, 1968, p. 179 și urm.; 5, 1967, p. 134; W. Wagner, *op. cit.*, p. 110 presupune în mod just inexistența trupei la Germisara.

[59] D. Tudor, *op. cit.*, p. 351.

[60] J. Jung, *op. cit.*, p. 119; Cichorius, RE, I, 1894, 1247—1248; V. Christescu, *op. cit.*, p. 179; W. Wagner, *op. cit.*, p. 43—45; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 21; K. Kraft, *op. cit.*, p. 105; D. Tudor, OR[3], p. 344; idem, în Latomus, 22, 1963, 2, p. 240—251 *(Collegium Duplariorum)*; I. Beneš *op. cit.*, p. 164, nr. 25 și I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65, nr. 9; E. de Ruggiero, *op. cit.*, p. 746; SCIV, 17, 1966, 3, p. 597, nr. 4; 16, 1965, 2, p. 360—62, nr. 9; 21, 1970, 1, p. 160—162.

[61] CIL, XIII, 6233, 6234.

[62] CIL, XIII, 7026, 7027.

[63] Diadora (Zara), 3, 1965, p. 72.

[64] CIL, III, 10513, 10514.

rior o garnizoană în Moesia [65], unde ridică, alături de vexilaţii din alte unităţi, primul castru la *Slăveni* [66] : 198,50 × 172 m (3,21 ha)[67] ; ştampile AH [68] ; în Dacia Inferior în anul 129 şi 140 (CIL, XVI, 75 ; Klio, 37, 1959, p. 196 —198). În anul 205, alături de N(umerus) S(urorum) S(agittariorum) reface în piatră castrul de la Slăveni [69], iar în urma vizitei lui Caracalla în Dacia, îşi adaugă supranumele de *[A]ntoninia[na]* şi epitetul de *p(ia)f(idelis)*[70]. În secolul al III-lea, în cadrul unităţii apare o asociere, organizată pe un timp mai îndelungat, într-un *collegium dupl(ari)or(um)* cu caracter profesional şi religios [71] în care intrau atît ofiţeri inferiori *(principales)* din ala [72] cît şi simpli *equites* : (vezi Iulius Marinus în *collegium duplariorum)* Tot la Slăveni unitatea construieşte şi basilica (D. Tudor, Drobeta, 1, p. 47 şi urm).

8. *COHORS I HISPANORVM VETERANA QVINGENARIA EQVITATA* [73]. Detaşată din Dalmatia (?) în Moesia Inferior în anul 99, în preajma războaielor dacice (CIL, XVI, 44), cohorta participă [74] în acelaşi an sau între 103 —105 la operaţii în Muntenia şi Moldova : *transdanuvium in expeditionem* [75]. Detaşamente ale ei : *Piroboridavae in praesidio* [76], *Boridavae in vexillatione* [77]. Rămîne pe linia Oltului după războaiele dacice [78], iar după 118/9 face parte din armata Daciei Inferior : anul 129 şi 140 (CIL, XVI, 75 ; Klio, 37, 1959, p. 196 —198).

E posibilă construcţia unui castru iniţial de pămînt la Buridava-Stolniceni de către această cohortă, după care va fi fost mutată la Arutela

---

[65] CIL, III, 12361, 12378, pentru participarea ei la războaiele dacice cf. D. Tudor, OR,[3] p. 344.

[66] D. Tudor, *loc. cit.*

[67] Pentru castrul de la Slăveni, vezi D. Tudor, BCMI, 33, 1940, 105, p. 34 şi urm; idem, OR[3], p. 306—311, cu întreaga bibliografie; TIR, L 35, p. 67—68; I. I. Russu, SCIV, 21, 1970, 1, p. 161, nota 17 dă dimensiunile castrului 193,50 × 172 m (?) D. Tudor, Historica, 1, 1970, p. 67—82, dimensiuni 176,60 × 198 m.

[68] D. Tudor, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 356 nr. 10; idem, SCIV, 16, 1965, 2, p. 357, fig. 1/3 ; AnnÉp, 1966, nr. 314 şi Supplementum Epigraphicum la OR[3], nr. 44. Unitatea era *quingenaria*; W. Wagner, *op. cit.*, p. 45; contra D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 2, p. 362; I. I. Russu, SCIV, 21, 1970, 1, p. 163! Nici un act (diplomă, inscripţie) nu o atestă ca *milliaria*; D. Tudor, Drobeta, 1, p. 47 şi urm.

[69] CIL, III, 13800; D. Tudor, OR[3], p. 308; idem, BCMI, 33, 1940, 105, p. 34.

[70] CIL, III, 14, 216,17 = 13801; G. Bersanetti, Athenaeum N.S., 18, 1940, p. 116; D. Tudor, Drobeta, 1, p. 47.

[71] D. Tudor, Latomus, 22, 1963, 2, p. 240—251 ; idem, OR[3], p. 308.

[72] D. Tudor, SCIV, 16, 2, 1965, p. 360, nr. 9, fig. 1/9 (Slăveni).

[73] J. Jung, *op. cit.*, p. 119 ; Cichorius, col. 1248 ; V. Christescu, *op. cit.*, p. 188 ; W. Wagner, *op. cit.*, p. 148—150; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 19; K. Kraft, *op. cit.*, p. 177, nr. 1480—1481 ; B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 203 ; E. de Ruggiero, *op. cit.*, 749—750 ; D. Tudor, OR[3], p. 347—348 ; M. Macrea, SCIV, 2, 1951, 1, p. 292; I. Beneš, *op. cit.*, p. 179, nr. 61 şi I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 72, nr. 46.

[74] Pentru întreaga istorie disputată a acestei unităţi vezi A. S. Hunt, *Register of a cohort in Moesia* în vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265—272; U. Wilcken, *Archiv für Papyrusforschung*, 8, 1927, p. 94—95; G. Cantacuzino, RHSEÉ, 5, 1928, p. 38—74 şi Aegyptus, 9, 1928, p. 63—96; C. Daicoviciu, AISC, 2, 1933—1935, p. 251, nota 1 ; R. O. Fink, JRS, 48, 1958, p. 102—116, pl. XVII ; R. Syme, *The Lower Danube under Traian*, în vol. *Danube Papers*, Bucureşti, 1971, p. 122—134 ; R. Vulpe, StCl, 2, 1960, p. 337—357

[75] Hunt. Pap., r. 29 (R. O. Fink).

[76] Ibidem, r. 27.

[77] Ibidem, r. 28.

[78] D. Tudor, OR[3], p. 348 ; B. Gerov, Klio, 37,1959, p. 203.

(Bivolari) alături de Suri Sagittarii, constructorii castrului de piatră (anul 137/8; 60 × 60 m (0,36 ha)[79]. Parte din efective se găseau la Comolău (Dacia Inferior, jud. Covasna), iar majoritatea în castrul de la Angustiae, se pare castru de bază al acestei unităţi pînă la părăsirea provinciei [80] (ştampile: COHHIS) şi probabil la Tyras [81], în Moesia Inferior.

9. *COHORS I BRACARAVGVSTANORVM* [82], deosebită de o cohors I Bracar(um/orum) tot în Moesia Inferior (anul 134, CIL, XVI, 78), atît prin locul de recrutare cît şi prin cel de staţionare [83]. Unitatea din titlu apare în anul 99 sigur în Moesia Inferior (CIL, XVI, 44) şi tot aici probabil înainte de anul 114, dacă situaţia din diploma CIL, XVI, 58. r. 5: ... ET I BRACAR ... OR, s-ar preta la întregirea I BRACARA[ugustan] OR(um). Lipseşte în diploma din anul 129 din Dacia Inferior, unde apare însă în anul 140 (Klio, 37, 1959, p. 196—198)[84].

În Dacia Inferior unitatea staţionează la *Angustiae* (Breţcu): 180 × 160 m (2,5 ha)[85], documentată aici prin ştampila COHIBR, COHIBRAC, COHBRAC [86] şi Slăveni prin ştampila CIB, lectură ipotetică şi susceptibilă de diverse interpretări [87]. La Slăveni pare să fi participat, alături de detaşamente din *ala I Claudia* şi ***I. Hispanorum***, *cohors I Fl. Commagenorum* şi legiunile ***XIII Gemina*** şi *V. Macedonica* [88] la construcţii sau diverse refaceri în castru.

---

[79] Pentru castrul de la Buridava-Stolniceni, vezi D. Tudor, MMC, 1, 1968, p. 17—29; TIR, L 35, p. 68—69; CIL, III, 12602; D. Tudor OR[3], p. 348 şi p. 266—270; V. Christescu, *op. cit.*, p. 188. În ce priveşte castrul de la Arutela, D. Tudor, Cr. N. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, MMC, 6, 1973, p. 12—26 (cu întreaga bibliografie); TIR, L 35, p. 27.

[80] J. Jung, *op. cit.*, p. 120; V. Christescu, *op. cit.*, p. 188; Z. Székely, Cumidava, 4, 1970, p. 50.

[81] P. Nicorescu, ED, 3, 1926, p. 413—414; idem, Dacia, 3—4, 1926—1930, p. 569—570.

[82] J. Jung, *op. cit.*, p. 114; Cichorius, col. 256; V. Christescu, *op. cit.*, p. 183; W. Wagner, *op. cit.*, p. 97—100; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 18, 55, 66; K. Kraft, *op. cit.*, p. 170; E. de Ruggiero, *op. cit.*, I, p. 1024; D. Tudor, OR[3], p. 345—346; I. Beneš, *op. cit.*, p. 170 nr. 15 şi I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 68 nr. 23; M. Macrea, SCIV, 2, 1951, 1, p. 292, 295—296; G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, passim.

[83] Asupra deosebirii clare între aceste unităţi vezi D. Tudor, OR[3], *loc. cit.* şi B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 204—205; I. Vendikov, Bulletin de la Société Archéologique à Varna, 9, 1953, p. 61 şi urm. (apud D. Tudor, *loc. cit.*). Greşit la Z. Székely, *loc. cit.* În diploma din 134 e menţionată coh I Bracarum şi nu I Bracaraugustanorum.

[84] D. Tudor, *op. cit.*, p. 308. Anterior apariţiei celor două provincii, ba chiar înainte de războaiele dacice, provin cele două inscripţii ale unităţii, una din Dalmatia (CIL, III, 1733) şi alta din Moesia Inferior; AnnÉp, 1955, nr. 169.

[85] I. Paulovics, *op. cit.*, p. 73—78; J. Jung, *op. cit.*, p. 114; D. Tudor, *op. cit.*, p. 345; E. Panaitescu, BSH, 15, 1929, p. 76—77; R. Vulpe, *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 556 şi urm.; M. Macrea, *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse pe şantierul arheologic Sf. Gheorghe-Breţcu*, 1950, p. 285—29; SCIV, 2, 1951, 1, p. 287—296; Z. Székely, *loc. cit.*; I. I. Russu, *Actes IX*, p. 224; TIR, L 35, p. 23.

[86] CIL, III, 8074, 9, a, b; I. I. Russu, *loc. cit.*; G. Gooss, *op. cit.*, p. 66; N. Gostar, ArhMold, 4, 1966, p. 179—182 şi 180 nota 36.

[87] D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 2, p. 359, fig. 1/8, cf. CIL, III, 14216,7; idem, Supplementum Epigraphicum, la OR[3], nr. 459.

[88] D. Tudor, OR[3], p. 308.

10. *Symmachiarii Astures* constituiau un corp de trupă cu o existenţă probabil vremelnică [89], luînd parte la operaţiile militare în calitate de trupe aliate, neincluse trupelor auxiliare regulate din armata romană [90]; subunitatea e recrutată din elemente provenite din Asturia [91], probabil chiar în timpul lui Traian [92], cînd participă la unul sau ambele războaie dacice în calitate de trupă specializată pentru lupta în munţi. În timpul operaţiilor împotriva dacilor, asturii symmachiari se găsesc sub comanda lui *C. Sulpicius Ursulus praef(ectus) Symmachi/ariorum Asturum/belli-dacici* (AnnÉp, 1926, nr. 88) fost centurion în trei legiuni şi două cohorte din Roma [93]. E greu de întrevăzut soarta ulterioară a acestei subunităţi.

Trupele de origine hispanică formau, cum am văzut, o componentă însemnată în ansamblul numărului de unităţi furnizate de diferite regiuni ale Imperiului Daciei, clasîndu-se din acest punct de vedere pe locul trei, după cele de obîrşie orientală şi galică. Totalul unităţilor hispanice, pe baza celor oferite pînă acum de datele epigrafice, este fixat la cifra de 10 şi, rezumativ, se repartizează după cum urmează :

1. Dacia nedivizată (anul 106—118/9) 3 unităţi; a) *coh I Hispanorum p. f.*; b) *coh I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria CR. eq*; c) *coh II Hispanorum Scutata Cyr. eq.*

2. Dacia Porolissensis (după anul 123) 3 unităţi: a) *coh I Hispanorum p. f.* (Românaşi); b) *coh I Flavia Ulp. Hispanorum milliaria CR. eq.* (Orheiul Bistriţei); c) *coh. II Hisp. Scut. Cyr eq.* (Bologa).

3. Dacia Superior (după anul 118/9) 2 unităţi: a) *ala I Hispanorum Campagonum* (Micia); b) *coh IIII Hispanorum eq.* (Inlăceni).

4. Dacia Inferior (după anul 118/9) 4 unităţi: a) *ala I Asturum* (Hoghiz şi Boroşneul Mare); b) *ala I Hispanorum p. f.* (Slăveni); c) *coh I Hispanorum vet. quing.* (Breţcu, Comalău), ; d) *coh I Bracaraugustanorum* (Breţcu).

Nu se ştie în ce provincie dacică vor fi staţionat *Symmachiarii Asures* sau dacă mai existau ca trupă constituită după anul 106.

Cohortes şi *alae* din provinciile hispanice vin în Dacia cu ocazia războaielor dacice (excepţie *ala I Campagonum*, *coh. IIII Hispanorum*, recrutate mai tîrziu Hadrian ? Antonius Pius ?) şi sînt trimise direct în Dacia de pe două fronturi principale, unde au fost concentrate anterior începutu-

---

[89] G. Cantacuzino, *Cîteva corpuri barbare în armata romană de la Augustus la Gallienus*, Bucureşti, 1929, p. 33; V. Christescu, *op. cit.*, p. 45—46.

[90] *Ibidem*, p. 30 şi urm.; RE, IV, 2, 1932, s.v. *Symmachia* (Schwahn), 1102—1134; W. Ensslin, Klio, 1938, p. 365—370; W. Wagner, *op. cit.*, p. 216.

[91] Asupra acestei regiuni nord-vestice a peninsulei iberice, furnizoare a multor trupe auxiliare pentru armata romană, vezi Jose Alemany, *La geografia de la Peninsula Iberica en los textos de los escritoros griegos y latinos*, Madrid, 1972; în general E. S. Bouchier, *Spain under the Roman Empire*, Oxford, 1914; J. de C. Serra Rafols, *La Hispania romana*, Madrid, 1954; J. M. Blasquez, *Las religiónes indigenas del area nordeste de la peninsula iberica en relación con Roma* în *Legio VII Gemina*, Leon, 1970, p. 65—76.

[92] M. Macrea, *op. cit.*, p. 208, presupune venirea acestui corp de asturi abia în timpul lui Maximinus Thrax prin simpla argumentare că *praefectus* e propriu secolului al III-lea şi mai puţin sau chiar deloc secolului al II-lea, în ce priveşte trupele auxiliare neregulate; dar vezi H. Dessau, Klio, 1925, p. 227, nota 2; tot în acest sens G. Cantacuzino, *loc. cit.*; W. Wagner, *loc. cit.*, participarea evidentă la războaiele dacice implică prezenţa lor încă din primii ani ai secolului al II-lea în Dacia.

[93] Cf. H. Dessau, *op. cit.*, p. 227—228; inscripţia a fost descoperită în Cantabria la Ujo, (24 km sud de Oviedo, Spania).

lui ostilităților : Moesia Superior nr. 2 și 3, Moesia Inferior nr. 6, 7, 8, 9 și nr. 1 recrutată probabil cu ocazia războaielor dacice.

În secolul I aceste unități staționează în diferite puncte ale Imperiului : nr. 2 în Moesia Superior, nr. 3 în Dalmatia și Pannonia, nr. 6 în Moesia Inferior, nr. 7 în Germania și Pannonia, nr. 8 în Egipt și Dalmatia, nr. 9 în Moesia Inferior, nr. 10 adusă probabil direct din Hispania.

Participante sigur la războaiele dacice sînt nr. 2, 3, 6, 7, 8, 10 și cu probabilitate nr. 9.

Din cele zece unități, după cucerirea Daciei, doar una părăsește un timp limitat provincia (nr. 3) pentru înăbușirea revoltei iudeilor (an. 116/17), pentru a se reîntoarce mai apoi în Dacia.

Organic, unitățile hispanice dislocate în Dacia sînt de trei feluri : *allae*, *cohortes* și o subunitate neregulată de *Symmachiarii*, repartizate din acest punct de vedere astfel : din totalul de 3 alae, două (nr. 6 și 7) staționează în Dacia Inferior și una (nr. 4) în Dacia Superior ; din cele 6 cohortes existente trei (nr. 1, 2, 3) staționează în Dacia Porolissensis, una (nr. 5) în Dacia Superior și două (nr. 8, 9) în Dacia Inferior (pentru Symmachiarii nr. 10, vezi mai sus).

Structural, cohortele menționate sînt *equitatae* (nr. 3, 5) *quingenaria equitata* (nr. 8), *milliaria equitata* (nr. 2) și o cohors ordinară (nr. 9).

Din punct de vedere al mărimii, unitățile sînt *milliaria* (nr. 2) și *quingenariae* (nr. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Aceasta dă posibilitatea unei evaluări mai clare a numărului hispanilor cuprinși în aceste auxilia ; în cele 3 alae și 6 cohortes erau incluși 2 820 pedestrași și 2 180 călăreți, la care se adaugă Asturii Symmachiari în jur de 500 de oameni. Oricum ar fi, în cele nouă unități și o subunitate acționau 5 500 de oameni, cam cît efectivul obișnuit al unei legiuni din secolul al II-lea e.n.

Denumirile sub care apar trupele hispanice în Dacia ridică probleme în ce privește regiunile din care, cel puțin inițial, au fost recrutate, elemente importante în stabilirea aportului la romanizarea provinciei. Avem la dispoziție pentru aprecieri doar patru unități : nr. 4, 6, 10 și 9.

a) *Ala I Hispanorum Campagonum* (nr. 4) oferă două alternative (cf. și nota 42), dintre care cea a menționării, în acest caz, a tribului din care a fost recrutată, pare cea mai verosimilă. E adevărat că s-ar putea aplica în acest caz situația întîlnită la *coh. I Aelia Gaesatorum milliaria C. R. eq.* în care e indicată caracteristica de bază în luptă a acestei unități, lancea specială, grea, *gaesum* și prin analogie, unitatea de hispani să fi fost numită după caracteristica purtării de *campagi militares*. Dar campagi *(caligae)* purtau toate trupele de cavalerie, ele făcînd parte din costumul lor specific și nu se întîlnește în mod particular la această *ala*. Admiterea indicației tribului care a furnizat contingente, *Campagones* din Asturia (în Hispania Citerior iar din secolul al III-lea în Hispania Nova Citerior, CIL, II, 2661, 4756, 4788 etc.), devine în acest caz mai probabilă. În secolul al II-lea, ca urmare a aplicării recrutării locale, în unitate apare *Aurelius Vitalis natione Dacus* (v. mai sus).

b) *Ala I Asturum* (nr. 6) și *Symmachiarii Astures* (nr. 10), indică, în schimb, clar regiunea de unde au fost recrutate : Asturia (N. Spaniei). La sfîrșitul secolului I și începutul secolului al II-lea, în cadrul alei de

asturi, pătrunseseră elemente locale provinciale recrutate din populaţia provinciei de staţionare (vezi tracul Meticus, fiul lui Sola, din tribul bessilor).

c) *Cohors I Bracaraugustanorum* (nr. 9), formată din recruţi aleşi din interiorul sau din imediata apropiere a oraşului Bracaraugusta (RE, III, 802), capitala tribului Bracares. În secolul al II-lea pentru unitate trebuie să fi fost adoptat parţial şi sistemul recrutării locale, multe elemente traco-moesice şi apoi dacice pătrunzînd în cadrul unităţii.

Pentru restul trupelor de hispani, în stadiul actual al cunoştinţelor, e greu de stabilit originea numai pe baza simplei menţiuni *Hispanorum*. Pentru cele cu această indicaţie etnică, e posibil să se fi procedat la o recrutare de pe întreg teritoriul celor două *Hispaniae*.

Unul din impedimentele majore ale cunoaşterii componenţei etnice a trupelor hispanice îl formează ştirile extrem de puţine referitoare la *milites*.

Se cunosc doar doi *pedites* : *M(arcus)* (?) *Ulpius Landio* (?) celt (?) originar din Acherae, stabilit cu întreaga familie la Romănaşi (toţi copiii cu nume celtice, v. mai sus nr. 1) şi *Bonio Verani*, probabil chiar hispan, la Apulum (v. nr. 3); doi *equites*, *Aurelius Vitalis* dac de origine (natione Dacus), *Iulius Marinus* (după nume, un oriental) şi un *eques librarius Valerius Valerianus* (*miles Meticus Solae* s-a stabilit în Moesia Inferior, v. mai sus). În general se poate admite că Marcus Ulpius Landio şi Bonio Verani sînt contemporani, în timp ce ceilalţi acţionează la date diferite în secolele II sau III.

Gradele inferioare şi superioare se cunosc în schimb ceva mai bine : 1 *librarius*, 1 *sesquiplicarius*, 2 *optiones*, 4 *decuriones*, cei 19 *principales* din ala de la Slăveni, 1 *princeps* (*centurio princeps*), 19 *praefecti* şi 1 *tribunus*. Cadrele superioare de comandă au indicate locurile de origine astfel : 3 *praefecti* din Roma, 1 din Reatae (?), 1 din Mutina, 1 din Mauretania Caesariensis, 1 din Tipassa, 1 din Theveste, 1 din Hispalis (?) şi 1 tribunus din Circeii (?).

Soldaţii sau cadrele de comandă ale unităţilor hispanice, fie că erau nativi spanioli sau recruţi locali, erau purtătorii unor culte religioase, fapt ce se reflectă în dedicaţiile către diferite divinităţi lăsate atît în castrele unde au staţionat sau şi-au avut răspîndirile cît şi în alte localităţi din Dacia. O statistică a acestor zeităţi — pentru că nu e scopul prezentului studiu de a face o analiză amănunţită a lor — dă următorul rezultat : din cele 23 de divinităţi întîlnite în inscripţiile aparţinătoare unităţilor, cea mai răspîndită printre soldaţi, mai ales în secolul al II-lea, e divinitatea romană supremă *Iupiter Optimus Maximus*, întîlnit în inscripţii de 6 ori şi o dată asimilat zeului microasiatic Dolichenus (30,4 %). Cel mai frecvent I.O.M. se întîlneşte la *cohors IIII Hispanorum* la Inlăceni, de 5 ori, şi o dată la ala *Campagonum* (Micia) ; la cohors I Flavia Ulpia Hispanorum sub forma *I.O.M. Doliceno*, la Orheiul Bistriţei. Urmează în ordine cu 3 închinări (13,04 %) *Diana Augusta/Regina*, cu 2 dedicaţii *Mars*, sub forma *Marti V[ltor(i)]* sau *V[ictor(i)]* şi *Deo Marti* şi divinităţile *Liber et Libera* (sub forma *Liber Pater* şi *Liber et Libera*) (8,06 %). Cu cîte o dedicaţie, *Deus Sanctus Hercules*, *Deus Silvanus Aeternus*, *Fortuna*, *Placida Regina*, *(Deus) Sol*, *Dea Isis Regina* şi *cavalerul thrac* de la Slăveni (4,34 %).

Se observă o pondere evidentă în favoarea divinităţilor greco-romane, în timp ce zeităţile de origine orientală ca Sol, asimilat deseori cultului lui

Mithra sau Dea Isis Regina, se întîlnesc o singură dată. Primul, datînd din secolul al III-lea, e o urmare a pătrunderii masive a cultului zeului iranian Mithra în rîndurile soldaţilor unităţii de hispani de la Slăveni.

Existenţa masivă a cultelor greco-romane printre soldaţii hispani reprezintă un indiciu în ce priveşte rolul important avut în romanizarea populaţiei locale în mijlocul căreia şi-au desfăşurat activitatea, dar mai ales a gradului avansat de romanizare pe care l-au avut ei înşişi, pe care îl păstrează şi cu care acţionează asupra populaţiei dacice.

În răspîndirile pe graniţă, trupele hispanice au fost plasate în puncte de importanţă pentru întreg sistemul defensiv al Daciei. O scurtă analiză a situaţiilor şi direcţiilor tactic-operative, a locurilor de garnizoană şi a imediatelor lor vecinătăţi *extrafines* relevă importanţa existenţei acestor unităţi în sectoare nevralgice ale provinciei. Mai întîi, se cuvine remarcată preponderenţa clară a unităţilor cu efective de cavalerie mărite sau exclusiv de cavalerie : 4 *cohortes equitatae* şi 3 *alae*.

Majoritatea trupelor staţionează pe graniţă ; două în vest, la Bologa şi Micia (nr. 3 şi 4), una în nordul Daciei la Românaşi (nr. 1), două la graniţa de nord-est şi est, Inlăceni şi Orheiul Bistriţei (nr. 2 şi 5), trei în est mai înspre interior, la Hoghiz, Comalău şi Angustiae (nr. 6, 8 şi 9) şi două pe limes Alutanus (nr. 7 şi 9).

Multe din unităţile de hispani erau plasate cu precădere în castrele ce supravegheau şi aveau de-a face cu populaţiile barbare călăreţe.

Micia (com. Veţel, jud. Hunedoara), la 10 km vest de oraşul Deva, era cel mai important punct militar pe Mureş (pe malul stîng) şi în sistemul de apărare din sud-vestul Daciei. Rolul castrului de la Micia s-a impus din punct de vedere tactic operativ. Construit la 4 km est faţă de strîmtoarea Branişca, acolo unde valea Mureşului se îngustează, între com. Branişca şi Mintia, complexul militar de la Micia bara accesul în interiorul provinciei, pe valea Mureşului, în cazul unui atac al iazygilor dinspre Cîmpia Tisei. Un important sector avut în supraveghere era cursul inferior al Mureşului (Marisia), principala arteră navigabilă în interiorul Daciei. În cadrul teritoriului şi atenţiei centrului militar de la Micia intra şi sistemul de castre mureşean de la Micia pînă la vărsarea în Tisa (Bulci, Aradul Nou, Sînnicolaul Mare, Cenad, Partiscum). Tot sub controlul garnizoanei de la Micia intra şi drumul de importanţă strategică spre Apulum pe o porţiune de aproximativ 70 km (65555 m), ce asigura prin alte ramificaţii legătura cu zona sud-vestică a exploatărilor aurifere din Munţii Apuseni. Între 251 —253 (Trebonianus Gallus şi Volusianus) ruta e refăcută de trupe de la Micia pe o distanţă de 45 de mii de paşi=65 555 m (CIL, III, 806).

De la vest de Micia de pe Mureş pornea graniţa care urca spre nord, urma versantul de est al Munţilor Apuseni şi, coborînd brusc în valea rîpoasă a Crişului Repede, atingea actuala localitate Poeni. La 4 km est de Poeni se afla castrul de la *Bologa*, parte integrantă din sistemul defensiv, *limes Dacicus* (com. Bologa, jud. Cluj), existent pe culmile Meseşului, între Munţii Apuseni şi Someş. Bologa, reprezenta unul din punctele forte ale apărării în acest sector, continuîndu-se cu castrele de la Buciumi, Românaşi Tihău, sprijinite pe punctul central de la Porolissum. Aşezat în valea Crişului Repede între Huedin şi Ciucea, la confluenţa Crişului cu Sebeşul (est de com. Bologa), castrul interzicea singura cale de pătrundere

prin această vale spre interiorul Daciei odată cu drumul care, pornind de la Aquincum, trecea prin mijlocul Daciei spre Angustiae și de aici spre Moesia Inferior și gurile Dunării. Prin așezarea lui (aprox. cota 509), castrul domina întreaga vale ce se strîmtează intrînd în munți. Rîul Sebeș în vest și înălțimile Apusenilor spre nord făceau aproape imposibil accesul spre castru.

Românași. Castrul de aici, construit pe un platou (azi la marginea de vest a satului Românași) era parte integrantă a flancului de sud-vest a sistemului de apărare nord-vestic al Daciei Porolissensis cu sectorul cuprins între văile Someșului și ale Crișului Repede.

Cu castrul de la *Orheiul Bistriței* (com. Jelna, jud. Bistrița-Năsăud) se ajunge la sfîrșitul liniei nordice de apărare a Daciei Porolissensis și la începutul sectorului său estic de apărare. Situat în stînga văii Budacului, la marginea de vest a actualului sat, castrul cohortei *I Fl. Hisp.* reprezenta prima și una din cele mai importante verigi în lanțul castrelor din nord-estul Daciei Porolissensis, fiind destinat să oprească eventualele atacuri ale dacilor liberi și carpilor prin Munții Căliman, pe văile Cușmeni și Budacului.

La *Inlăceni* (com. Firtănuș, jud. Harghita) castrul aflat pe dealurile dintre Tîrnave, pe locul numit „Cetate”, asigura controlul militar între cursurile superioare ale celor două Tîrnave. Turnuri de semnalizare ca cele de pe Dealul Mănăstirii (com. Dealul) făceau legătura cu castrele sau așezările învecinate (Sărățeni la nord și Odorhei la sud).

Pe granița de est, în partea ei sudică, castrul de la *Brețcu-Angustiae* (jud. Covasna) aflat în fața gurii defileului Oituzului în dreapta văii Brețcului controla singura poartă de trecere spre interiorul Daciei sau de pătrundere în Moldova. Avantajul defensivei îi era asigurat de plasarea sa pe terasa Cetatea Doamnei, la poalele dealului Stejar, iar cel al ofensivei prin însăși existența lui în pasul Oituzului, ceea ce oferea posibilitatea unei acțiuni concertate cu trupele de la Barboși, în Moldova de Sud. Importanța militară a locului e dovedită și de concentrarea masivă de trupe de aici.

O importanță mai mult de supraveghere a drumurilor comerciale îl aveau castrele de la Hoghiz și Comalău (jud. Covasna, jud Brașov). *Hoghiz*, situat în fața strîmtorii Racoșului, era punct de trecere obligatoriu a drumului ce venea din Țara Bîrsei și se îndrepta spre defileul Oltului, către Munții Perișanilor. Hoghiz era și locul de bifurcare a două drumuri de importanță strategică în interiorul provinciei, unul spre nord, către Tîrnave și Mureș, celălalt spre Turnu Roșu, de-a lungul Oltului.

Unitatea de cavalerie care staționa aici asigura intervenția rapidă și eficace într-una din direcțiile amintite.

Între Cumidava și Angustiae, castrul de la *Comalău* acoperea valea Rîului Negru.

Castrul de la *Slăveni* (com. Gostavăț, jud. Olt) cel mai mare din Dacia Inferior, avea o importanță deosebită în sistemul defensiv Alutan, păzind principalul vad de trecere peste Olt spre Muntenia, locuită de dacii liberi. În fața orașului Romula (15 km nord), complexul militar de la Slăveni, reprezenta punctul forte al apărării [94].

---

[94] Pentru întregul sistem defensiv al Daciei romane vezi M. Macrea, *Viața* . . ., p. 218—234; N. Gudea, Apulum, 12, 1974, p. 182—191.

În şase din cazurile expuse, unităţile de hispani şi celelalte trupe împreună cu care staţionau aveau de făcut faţă dacilor liberi şi germanilor şi în două cazuri iazygilor şi dacilor liberi. Preferinţa comandamentului pentru trupele de cavalerie *alae* şi *cohortes equitatae* e uşor de întrevăzut în condiţiile prezenţei de-a lungul întregii frontiere şi a unor populaţii călăreţe : în special iazygi (vest) şi roxolani (est), în plus daci liberi şi germani în nord şi nord-est şi dacii liberi în est şi în Muntenia. Cu ajutorul acestor contingente de cavalerie se făceau, în caz de conflict, adînci raiduri în interiorul teritoriului inamic, în cea mai mare parte a lui cîmpie, şi în totalitate potrivite unor astfel de acţiuni rapide.

Timp de aproape 165 de ani unităţile hispanice şi-au adus aportul la buna desfăşurare a vieţii materiale şi la întreţinerea liniştii în Dacia, îndelungata lor acţiune de romanizare exercitată asupra populaţiei dacice desfăşurîndu-se, în general, în contextul acestui proces îndeplinit de armata romană din provincie şi, în mod particular, datorită elementelor lor componente (de origine hispanică sau de altă naţionalitate) cu care au venit sau pe care le-au primit ulterior.

THE TROOPS OF HISPANIC ORIGIN IN DACIA

ABSTRACT

Just like in the other provinces of the Roman Empire, the units of Hispanic origin played an important part in Dacia too, making a massive contribution to the Romanization of this province.

Out of the numerous Hispanic troops existing in the whole Empire, Dacia benefitted by a total of ten units, one of them in action from the very beginning of the province, others only from the middle of the 2nd century : *cohors I Hispanorum p.f. quingenaria* at Românaşi(1), *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum* (*milliaria*) *C. R. equitata* at Orheiul Bistriţei(2), *cohors II Hispanorum Scutata Cyrenaica equitata* at Bologa(3), *ala I Hispanorum Campagonum at Micia*(4), *cohors IIII Hispanorum equitata* at Inlăceni(5), *ala I Asturum* at Hoghiz (6), *ala I Hispanorum p.f. Antoniniana* at Slăveni(7), *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* at Comalău(8), *cohors I Bracaraugustanorum* at Angustiae(9), and the sub-unit of *Symmachiarii Astures* (unknown statio).

Statistics proof that, at the middle of that century, out the 9 units, 3 were located in Dacia Porolissensis, 2 in Dacia Superior and 4 in Dacia Inferior.

Organically, the troops of Hispanic origin are : *alae*, *cohortes* and an irregular unit of *Symmachiarii Astures*.

Structurally, the above-mentioned cohorts are : *equitatae* (3, 5), *quingenariae equitatae* (8), *milliariae equitatae* (2), and an ordinary cohort (9).

Numerically the units are : *milliariae* (2), and *quingenariae* (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9); on the whole about 5,500 men.

Concerning the possibilities of knowing the recruiting regions one can take into account four units only (4, 6, 10 and 9) with a distinct ethnical indication. As for the constitutive elements of the Hispanic

troops in Dacia, one can conclude only upon the higher rank, while *milites* and *equites* are little known.

We may also assume that from the 2nd century most of the units must have adopted the local recruiting system, as also a generalized one between the other troops.

Important elements in estimating the degree and contribution to Romanization are also the deities with which the Hispanic soldiers came into Dacia or which they have adopted in the new province. Of the whole of dedications to the deities, ***Iupiter Optimus Maximus*** receives the most part (six times, 30.4%), followed by ***Diana Augusta/Regina***, ***Mars***, ***Liber et Libera*** etc.

In the final part, the study makes an analysis of the bases (***castra***) of the units and of their strategic rôle in the defence of the province.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. — Map with the dislocation of the Hispanic troops in Dacia. 1 Micia. Ala I Campagonum ; 2 Bologa. Coh. II Hisp. Sc. Cyr. eq. ; 3 Românași. Coh. I Hisp. quingen. ; 4 Porolissum. Coh. I Hisp. quingen. ; 5 Orheiul Bistriței. Coh. I Fl. Hisp. eq. ; 6 Inlăceni. Coh. IIII Hisp. eq. 7 Angustiae. Coh. I Bracaraugust. 8 Comalău. Coh. I Hisp. vet. quing. eq. ; 9 Hoghiz. Ala I Asturum ; 10 Arutela. Coh. I Hisp. vet. quin. eq. ; 11 Buridava. Coh. I Hisp. vet. quin. eq. ; 12 Slăveni. Ala I Hispanorum p.f. ; 13 Piroboridava. Coh. I Hisp. vet. quin. eq.

Fig. 2. — Stamps of Hispanic Troops in Dacia. 1 cohors I Hispanorum p.f. ; 2 cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata ; 3 cohors II Hispanorum Cyrenaica ; 4 cohors IIII Hispanorum equitata ; 5 ala I Hispanorum ; 6 cohors I Bracaraugustanorum.

COH. I HISPANORVM P. F.

statio	nomen militum	officium	domus
Românaşi	M. VLPIVS LANDIO	pedes	Acherae

COH. I. FL. VLP. HISPANORVM EQ.

statio	nomen militum	officium	domus
Orheiul Bistriţei	CAIVS	optio	Circeii(?)
	C. VIBIVS CELER	tribunus	

COH II HISPANORVM SCVT. CYR. EQ

Statio	nomen militum	officium	domus
Bologa	BONIO VERANI	pedes	
	AELIVS TATO	decurio	

ALA I HISPANORVM CAMPAGONVM

statio	nomen militum	officium	domus
Micia	AVRELIVS VITALIS	eques (?)	
	QVINTIANVS	decurio	
	M. PLAVTIVS RVFVS	praefectus	
	IVLIVS TERETIANVS	praefectus	
	Q. PETRONIVS NOVATVS	praefectus	
	C. IVLIVS CORINTHIANVS	praefectus	Theveste
	L. VALERIVS VALERIANVS	praefectus	

COH IIII HISPANORVM EQ.

statio	nomen militum	officium	domus
Inlăceni	P. AEL. AELIANVS	praefectus	
	...NIVS ANTONIANVS	praefectus	Tipassa
	T. AEL. CRESCENTI-ANVS	praefectus	
	P. AEL. HONORATVS	praefectus	Roma
	P. DIVIVS NEPOTI-ANVS	praefectus	Roma
	P. DIVIVS, ITALICVS	praefectus	Maur. Caes.
	L. IVLIVS IVCVNDVS	praefectus	
	C. IVLIVS IVLIANVS	praefectus	Roma
	T. VETTIVS SEVERVS	praefectus	Mutinae
	P. AEL. FVSCVS	decurio	

ALA I ASTVRVM

Statio	nomen militum	officium	domus
Hoghiz	AEL. GEMINVS ANTONINVS	praefectus	Reatae
	P. PRIFER-NIVS PAETVS MEMMIVS APOLLINARIS	praefectus	
	C. NONIVS CAEPI-ANVS	praefectus	
	C. VAL. SATVRNINVS	decurio	

ALA I HISPANORVM

statio	nomen militum	officium	domus
Slăveni	IVLIVS MARINVS	eques (?)	
	... S	librarius	
	..R AVRELIA-NVS	sesquipli-carius	
	CAIVS	optio	
	PROCVLVS	princeps	
	Q. PETRO-NIVS NOVATVS	praefectus	
	SEX. IVLIVS POSSESSOR	praefectus	Hispa-lis(?)

COH I HISPANORVM VET. QVING. EQ

statio	nomen militum	officium	domus
Angustiae	VALERIVS VALERIANVS	eques librarius	

COH I BRACARAVGVSTANORVM

statio	nomen militum	oficium	domus
Angustiae			

SYMMACHIARII ASTVRES

statio	nomen militum	officium	domus
?	C. SVLPICIVS VRSVLVS		

CERAMICA DIN AŞEZAREA MEDIEVALĂ DE LA BASARABI-CALAFAT (SEC. al XIV-lea) *

DE

ELENA BUSUIOC şi DUMITRU VÂLCEANU

În cursul anilor 1968 şi 1969 la Basarabi-Calafat s-au executat săpături de salvare[1] ale unor monumente de cultură materială care au fost îndepărate în urma construirii unui mare complex de irigaţii. Principalele obiective arheologice afectate au fost : o necropolă medievală datînd din secolul al XVI-lea, o aşezare datînd din secolul al XIV-lea, o aşezare Coţofeni — suprapusă, în parte, de cea medievală — şi o aşezare aparţinînd culturii Criş[2].

Resturile aşezării medievale se află în dreptul satului Basarabi, aparţinînd oraşului Calafat, la locul numit „Cetăţuia". Întărită cu şanţuri de apărare şi valuri aşezarea medievală se află în apropierea necropolei hallstattiene care a dat numele unei culturi cunoscute[3] în literatura noastră arheologică. Precizăm că în incinta aşezării medievale nu s-au găsit nici un fel de resturi din epoca fierului, aşa că aşezarea corespunzînd necropolei respective va trebui căutată în altă parte.

Aşezarea medievală întărită este de tipul celei de la Coconi[4], cu locuinţe-bordeie şi semibordeie, în unele zone înregistrîndu-se două nivele de locuire ; concomitent cu aşezarea întărită, locuirea (constînd de asemenea din bordeie) era extinsă pe o suprafaţă destul de mare, în afara limitelor acesteia. Pe baza monedelor găsite, nu o dată, în complexe închise, aşezarea ca şi întregul inventar arheologic al locuinţelor se datează în a doua jumătate a secolului al XIV- lea. Lista monedelor cuprinde, conform identificărilor făcute de E. Isăcescu[5], un exemplar de la Ioan Sraţimir (1360—1396), şase imitaţii de aramă, după monede bulgăreşti din secolul al XIV-lea, dintre care au fost identificate o imitaţie după o monedă emisă de Ioan Sraţimir şi o a doua după o emisiune de la Şişman (1371—1393). Dacă cu privire la limita inferioară a aşezării poate fi socotit cu aproximaţie mijlocul secolului al XIV-lea, urmele de incendiu înregistrate

---

* În articolul de faţă se reia şi se amplifică studiul ceramicii medievale de la Basarabi-Calafat, asupra căreia D. Vâlceanu a prezentat o comunicare în Secţia de arheologie feudală a Institutului de arheologie Bucureşti, în februarie 1973.

[1] La săpături au participat, în 1968, D. Vâlceanu şi P. Roman de la Institutul de arheologie Bucureşti şi M. Nica de la Centrul de cercetări al Academiei din Craiova ; în 1969, colectivului de mai sus i s-a adăugat L. Chiţescu de la Muzeul de istorie al R. S. România.

[2] Rezultatele cercetării resturilor acestei aşezări au fost valorificate de M. Nica, SCIV, 22, 1971, 4, p. 547—556.

[3] Cf. Vladimir Dumitrescu, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 177—260.

[4] Vezi Nicolae Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn. Studiu arheologic şi istoric*, Bucureşti, 1972, capitolul : *Fortificaţiile*, p. 53—57.

[5] Aducem pe această cale mulţumirile noastre Elenei Isăcescu de la cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei.

S C I V A, tomul 27, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie, 1976, p. 495—516

5 — c. 1520

în multe puncte din cuprinsul așezării ca și data în jurul căreia observăm că se încheie durata de circulație a monedelor sugerează că așezarea a încetat a mai funcționa în urma unui atac dușman săvîrșit, probabil, în timpul dramaticelor bătălii cu turcii din ultimul deceniu al aceluiași secol [6].

În paginile care urmează, așa cum se indică în titlu, ne propunem să valorificăm ceramica medievală de la Basarabi, descoperită cu ocazia săpăturilor de salvare din anii mai sus amintiți.

Găsită în locuințe, în gropi închise și în nivelele de locuire, ceramica de la Basarabi prezintă caracteristici unitare și în funcție de datele numismatice menționate se datează ca și așezarea, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Lucrată fără excepție la roata rapidă — din pastă de calități inferioare — și arsă numai oxidant (întotdeauna arderea fiind completă și unitară) ea cuprinde două grupe distincte : ceramică smălțuită și nesămlțuită ; în afară de criteriul smalțului cele două grupe de ceramică se deosebesc una de cealaltă, în special, prin repertoriul diferit al formelor de vase.

A. *Grupa ceramicii nesmălțuite* este predominantă cantitativ, putîndu-se aprecia că procentual reprezintă 85% în raport cu ceramica smălțuită, față de care se mai deosebește apoi printr-un repertoriu de forme de vase cu mult mai bogat, compus din : borcane, oale cu toartă, căni, urcioare, capace și opaițe.

Referitor la tehnica de preparare a pastei se disting două calități cu foarte mici deosebiri între ele în ceea ce privește compoziția : pasta nisipoasă și aspră, compactă și omogenă, degresată cu nisip cernut (părînd să depășească 50% în raport cu masa argiloasă) cu un mic procent de granule de calcar alb-gălbui și cu foarte puțină mică, aflată probabil în masa argiloasă sau în nisip. După modelare, suprafețele vaselor lucrate din această pastă erau uniformizate cu o angobă subțire, obținută din argilă curată dizolvată în apă, care a aderat pe suprafețele vaselor ca o pojghiță fină fără să îndepărteze asprimea pastei, lăsînd vizibilă granulația de nisip, rareori chiar și granulele de calcar ; în urma arderii, atît în spărtură cît și pe suprafață ea are culoarea roșie-gălbuie. Pasta aceasta era cel mai des folosită în ceramica nesmălțuită : la confecționarea oalelor cu toartă, a urcioarelor, cănilor, capacelor, opaițelor, la modelarea borcanelor și a ceștilor cu decor incizat. Pasta de calitate superioară, de asemenea compactă și omogenă, era degresată cu nisip foarte mărunt și fin (cca 60% sau ceva mai mic în raport cu masa argiloasă) cu adaos de granule de calcar : uneori calcarul era adăugat și sub formă de pulbere. Conține și fulgi de mică. În spărtura acestei paste se observă aglomerări pigmentate intens în roșu [7] iar pe suprafețe culoarea ei este roșie-cărămizie. Vasele modelate

[6] Dimitrie Onciul, *Mircea cel Bătrîn*..., in „Scrieri istorice", ed. A. Sacerdoțeanu, II, p. 248—255; C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria României din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București, 1971, p. 277—285.

[7] Reținem opinia mai nou comunicată de cercetătorii care s-au ocupat special de natura degresanților pe baza cercetărilor de laborator cu privire la ceramica comună din producția antică, potrivit căreia, în cele mai multe cazuri, dacă nu în toate, granulele de șamotă sau „cioburile pisate", care s-au crezut că se recunosc, sînt simple nodule feruginoase. Vezi Maurice Picon, *Introduction à l'étude technique des céramiques sigillées de Lezoux*. Université de Dijon. Faculté des sciences humaines. Centre de recherches sur les techniques gréco-romaines, 1973, 2, p. 21.

din această pastă căpătau prin netezirea cu angobă (din argilă dizolvată în apă) o pojghiță care a aderat pe suprafețele vaselor și prin care s-a îndepărtat aproape complet asprimea pastei. Era folosită în ceramica nesmălțuită mai ales la confecționarea vaselor cu decor colorat; era predilect utilizată în ceramica smălțuită.

Ambele calități de pastă (evident dublate de o certă dexteritate în a modela a olarilor) întrunesc calități plastice optime fapt care se vede din uniformitatea grosimii pereților (4—6 mm la vasele închise sau relativ închise și înalte și ceva mai groși la vasele deschise și scunde: 4—8 mm), din simetria profilelor, adeseori de o geometrie complicată, din calitatea bună a arderii.

Borcanele au corpul zvelt, înălțimea lor depășind în mod frecvent diametrul maxim; au buza scundă, răsfrîntă puternic în afară, cu marginea ușor lățită și rotunjită (fig. 1/7; 2/5) sau avînd limita inferioară marcată de o nervură (fig. 1/3; 2/1; 3/1) alteori aceasta fiind lățită ca o creastă (fig. 2/3, 8—9).

Uneori interiorul buzei prezintă o ușoară șănțuire. Un singur exemplar, care pare să fi aparținut formei de borcan, are buza înaltă, ca o bandă înclinată oblic în afară, prezentînd un profil caracteristc pentru oalele cu toartă (fig. 3/2). Au putut fi restituite cîteva exemplare avînd următoarele dimensiuni: 1: Î 23 cm; diam. maxim 19,5 cm; diam. gurii 15,5 cm; diam. fundului 9 cm; 2: Î 22,2 cm; diam. maxim 20,2 cm; diam. gurii 15,4 cm; diam. fundului 7,5 cm; 3: Î 17,5 cm; diam. maxim 15,8 cm; diam. gurii 13,2 cm; diam. fundului 7,4 cm; 4: Î 19 cm; diam. maxim 16 cm; diam. gurii 11,6 cm; diam. fundului 7,2 cm.

Adăugăm prezența a două exemplare de dimensiuni mari, unul avînd înălțimea 38 cm, diam. maxim 22 cm, diam. gurii 14 cm, diam. fundului 11 cm; celălalt se păstrează parțial. Sînt lipsite de decor.

Oalele cu toartă cunosc un singur profil[8] și care este diferit de cele ale borcanelor. Se caracterizează prin buza înaltă, ca o bandă (la fel de groasă ca și pereții vasului) terminată cu marginea tăiată pe un plan drept sau înclinat. Profilul lor general are drept caracteristică raportul egal între înălțimea și diametrul maxim, uneori înălțimea fiind cu foarte puțin mai mare decît acesta. Sînt scunde și bombate. O altă caracteristică a oalelor de la Basarabi este toarta ușor supraînălțată, totdeauna ovală în secțiune. În mod excepțional se întîlnesc exemplare cu toarta aplatizată prinsă la doi-trei milimetri sub marginea buzei[9]. Cu privire la dimensiuni au putut fi stabilite următoarele exemplare: 1: Î 17 cm; diam. maxim 16 cm; diam. gurii 13,3 cm; diam. fundului 7 cm; 2: Î 15,6 cm; diam. maxim 15 cm; diam. gurii 12 cm; diam. fundului 6,8 cm; 3: Î 17,5 cm; diam. maxim 17 cm; diam. gurii 13,5 cm; diam. fundului 7,2 cm; 4: Î 21 cm; diam. maxim 18,2 cm; diam. gurii 15,2 cm; diam. fundului 8,8 cm (fig. 1/1—2, 4—6; 3/3,7—8; 4/8—9).

Reținem că borcanele prezintă o mai mare varietate de profile de buze în raport cu oalele cu toartă (reprezentate printr-un profil unic).

---

[8] Oalele din ceramica de la Coconi se caracterizează printr-o însemnată varietate a profilelor de buze: cf. Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, p. 107—128 și pl. XVII—XXIV.

[9] În ceramica de la Zimnicea sînt frecvente torțile prinse sub marginea buzei (informație de la A. D. Alexandrescu); aceleași torți sînt de asemenea frecvente și la Coconi, torțile supraînălțate avînd aici o apariție cu mult mai rară. Cf. Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, passim.

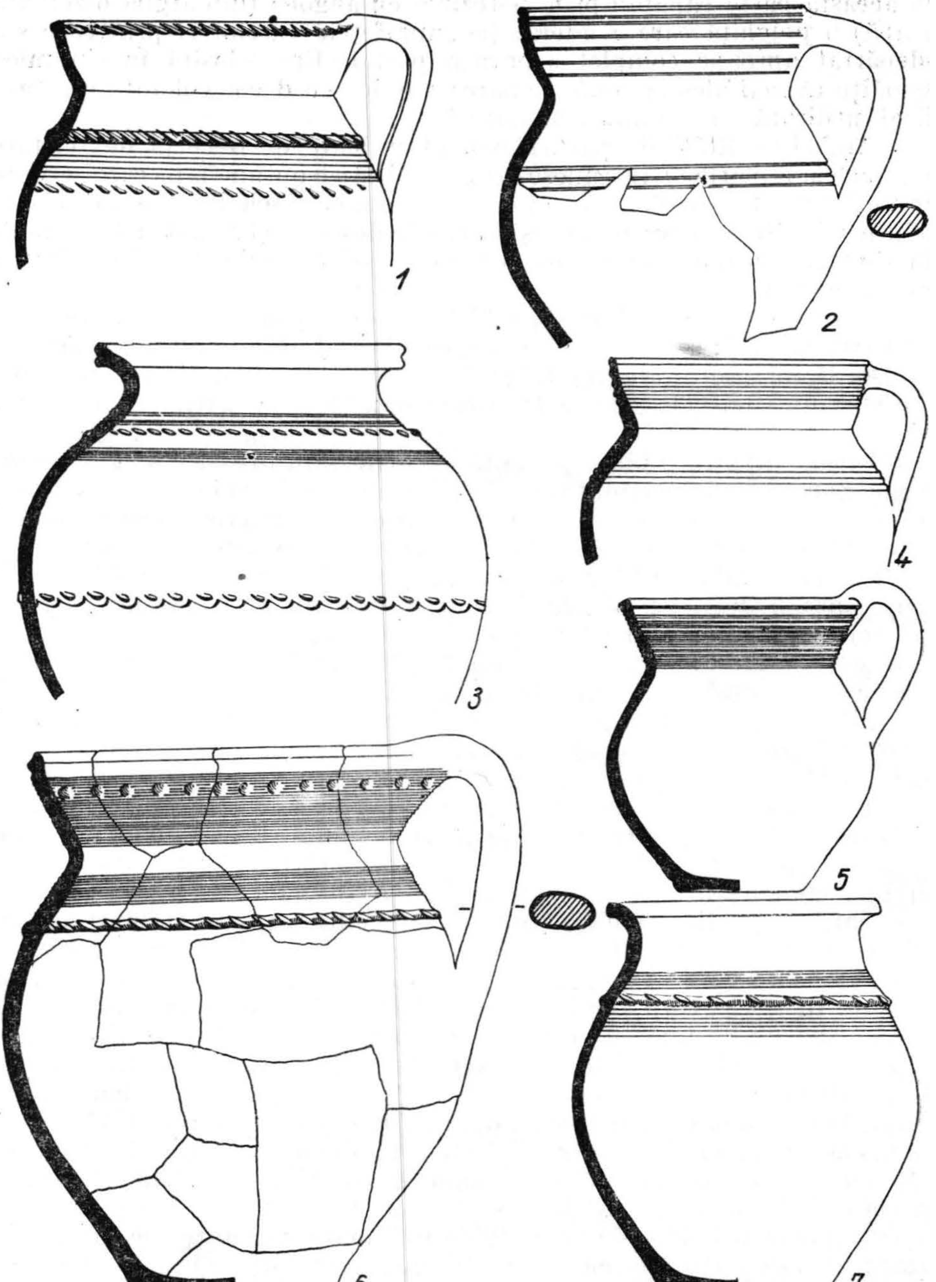

Fig. 1. Basarabi-Calafat. 1—7 ceramică nesmălţuită.

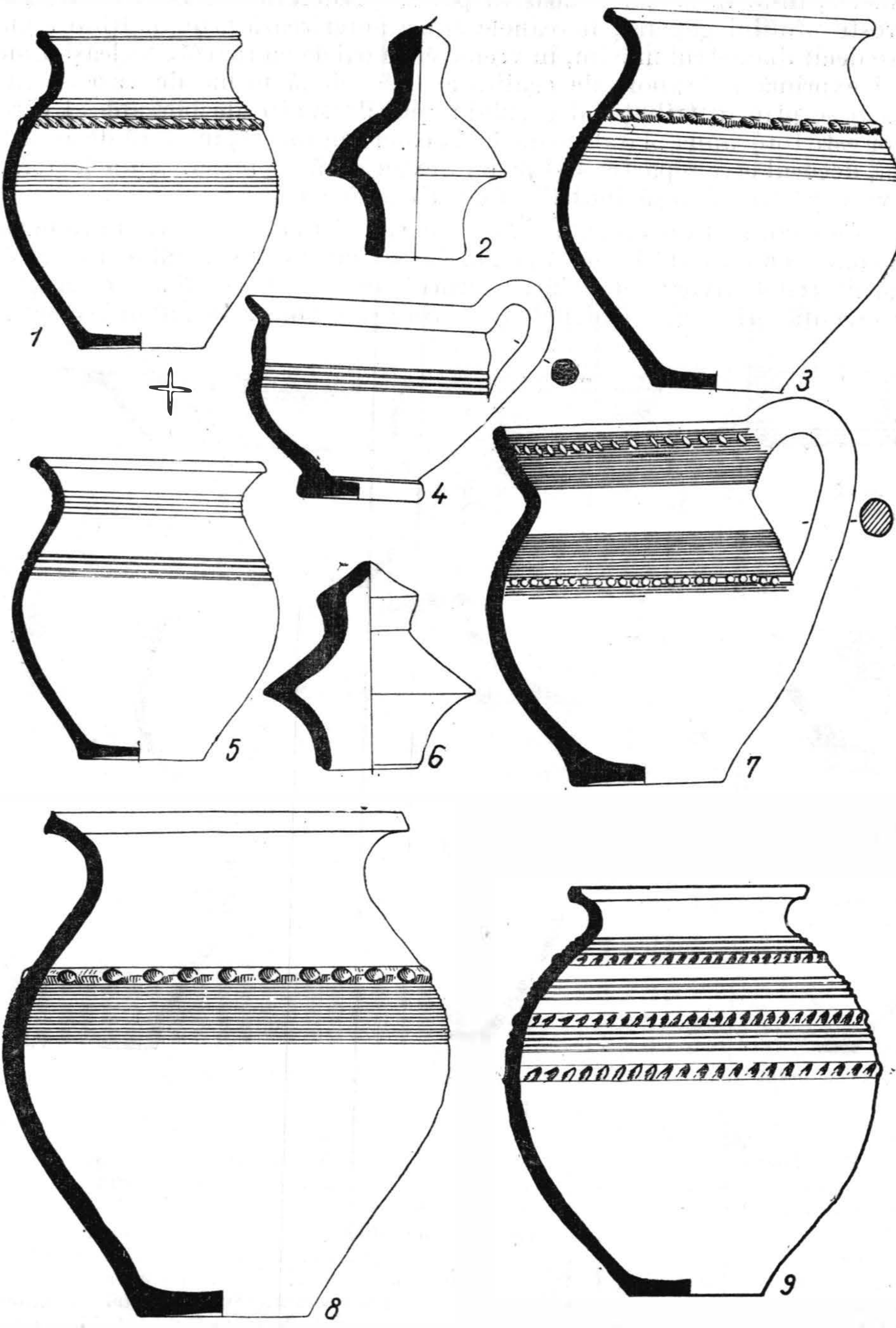

Fig. 2. Basarabi-Calafat. Ceramică nesmălţuită. 1, 3, 5, 7, 8—9 borcane ; 2,6 capace ; 4 ceaşcă ; 7 oală cu toartă.

Numeric, însă, în aşezarea noastră par să predomine oalele[10]. În ceea ce priveşte profilul general, borcanele se caracterizează prin înălţimea mai mare decît diametrul maxim, în vreme ce la oalele cu toartă, aceleaşi dimesiuni exprimă un raport de egalitate. Cele două forme de vase se mai deosebesc prin distribuţia decorului : spre deosebire de borcane al căror decor este totdeauna plasat pe umăr, la oalele cu toartă, în afară de această zonă, decorul este repartizat şi pe faţa exterioară a buzei. Ambele forme de vase păstrează însă indiciile folosirii la foc pe vatră.

Capacele sînt documentate prin trei tipuri. Cel mai frecvent are forma tronconică cu o toartă laterală prinsă către marginea capacului şi în vîrful acestuia redat divers, fie printr-o protuberanţă conică plină, fie printr-o excrescenţă tri- sau quadrilobată[11]. Sînt de obicei bogat ornamentate

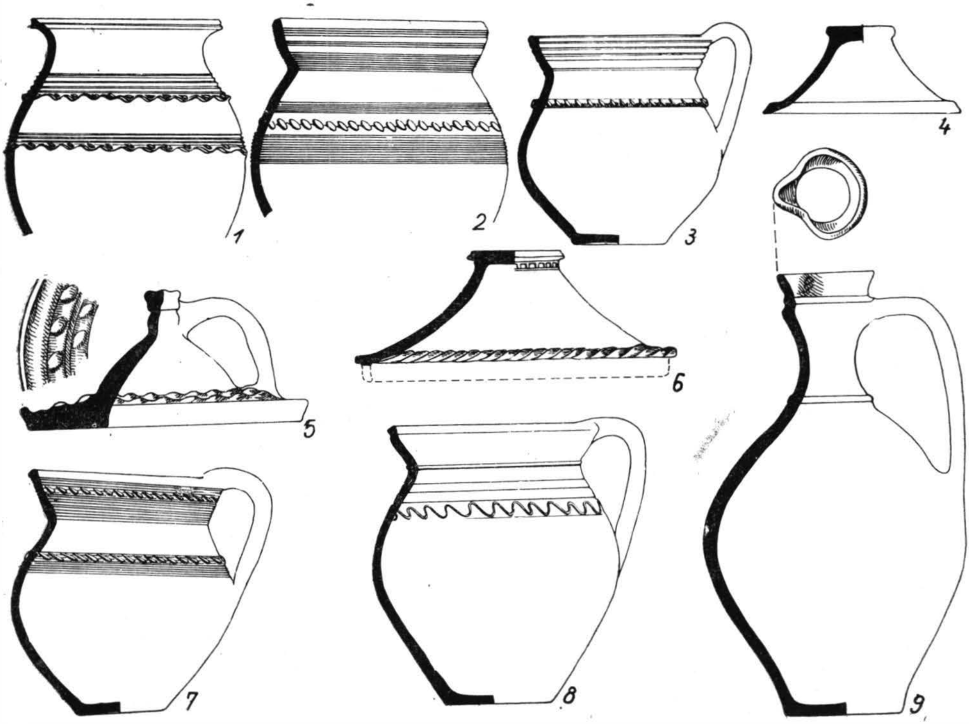

Fig. 3. Basarabi-Calafat. Ceramică nesmălţuită. 1—3,7—8 borcane şi oale cu toartă ; 4—6 capace ; 9 cană.

[10] La Coconi există în proporţie mare ambele forme de vase. Cf. Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, p. 110. În schimb la Zimnicea borcanul este o raritate (informaţie primită de la A. D. Alexandrescu, căreia îi aducem mulţumiri pe această cale).

[11] Avînd în vedere terminaţia în vîrf, nu cu un orificiu circular, trilobat sau quadrilobat — socotit ca sfeşnic de către unii cercetători (vezi în acest sens Sonia Gheorghieva, Arheologija Sofia, 8, 1960, 4, p. 8 ; I. Nicolova şi N. Anghelov, IzvestijaVarna, 2, 1964, 2, p. 39) a servi pentru fixarea unei feştile de iluminat — ci închis printr-o protuberanţă, evident o atare funcţionalitate nu se poate justifica. Dar chiar în cazul acelora terminate în vîrf cu orificiile amintite, acestea sînt de obicei prea strîmte şi deci cu totul improprii unei astfel de utilizări. Vezi discuţia respectivă la Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, p. 123, pl. XXXVII/4 ; şi mai demonstrativă a Silvia Baraschi, SCIV, 23, 1972, 4, p. 609—617.

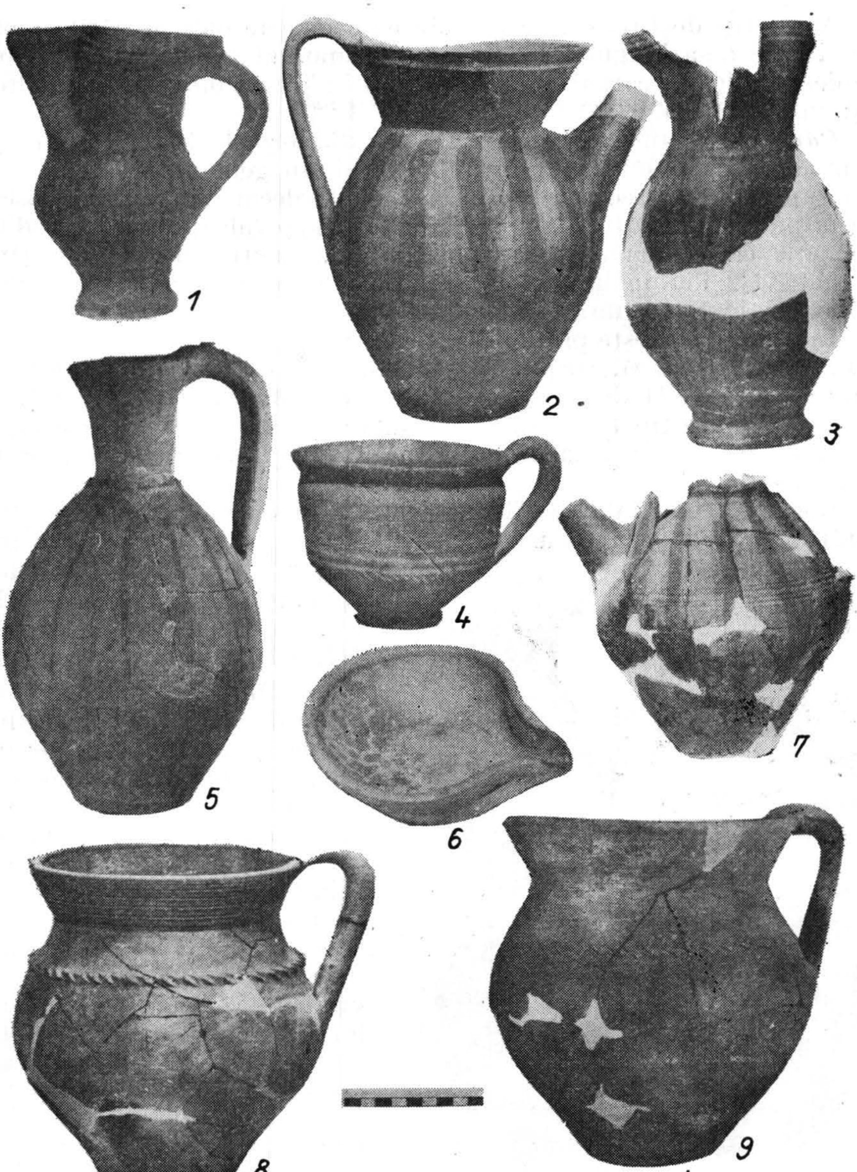

Fig. 4. Basarabi—Calafat. Ceramică decorată cu vopsea; 1—3 căni; 4 ceașcă; 5,7 ulcioare Ceramică nesmălţuită; 6 opaiţ; 8—9 oale cu toartă.

(fig. 3/5). În al doilea rînd se situează capacele tronconice fără toartă laterală; au în vîrf un buton pentru apucat. În general sînt mai puţin decorate, alteori fiind chiar lipsite de decor (fig. 3/4,6). În sfîrşit, în rîndul următor ca frecvenţă se situează capacele de formă bitronconică cu corp cilindric de implantare în gură vasului. Se foloseau la vase cu gura strîmtă: urcioare şi căni (fig. 2/2, 6).

Acest tip de capac este caracteristic în ceramica aşezărilor româneşti situate de-a lungul Dunării şi este cunoscut totodată în repertoriul ceramicii medievale carpato-dunărene, atît în Ţara Românească şi Oltenia cît şi în Dobrogea.

Cănile mici sau *ceştile* reprezintă una din formele de vase larg răspîndite în ceramica nesmălţuită de la Basarabi. În general sînt lucrate din pastă superioară ; uneori, în cazul ceştilor cu decor incizat, se folosea şi pasta aspră. Ca trăsături comune reţinem raportul aproape egal dintre înălţime, 7 cm şi diametrul deschiderii, iar diametrul bazei de susţinere reprezintă 1/2 din înălţime, 3,5 cm. Toarta rotundă sau mai frecvent ovală în secţiune este întotdeauna supraînălţată.

În ceea ce priveşte profilul, un prim tip de ceaşcă are buza verticală sau înclinată în afară, corpul cilindric şi fundul tronconic terminat în platformă discoidală de susţinere, puternic profilată (fig. 2/4, 4/4, 6/2, 12 —13) ; al doilea tip de ceaşcă are corpul bitronconic cu fundul rotunjit în semi-calotă şi este de asemenea susţinută o platformă discoidală (fig. 6/1, 3 —10, 14 —15).

Bogat ornamentate, ceştile de la Basarabi se împart, după maniera decorării, în două grupe, una cuprinzînd exemplare cu decor incizat, cealaltă grupînd ceştile cu decor colorat (vopsea roşie şi albă) combinat cu decor incizat (fig. 4/4, 6/1 —2, 5, 13).

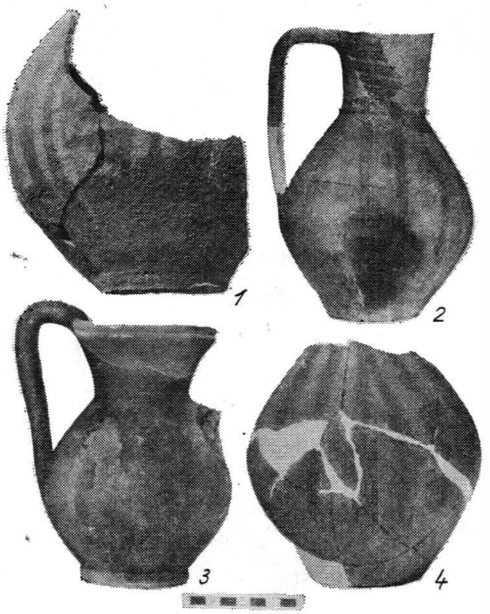

Fig. 5. Basarabi-Calafat. Ceramică decorată cu vopsea.

Cănile sînt reprezentate prin două forme principale. Prima este *cana cu tub de scurgere*. Are forma unei oale cu corpul zvelt cu buza înaltă şi evazată. Înălţimea obţinută este de aproximativ 20 cm. Toarta prinsă în partea opusă tubului de scurgere este ovală în secţiune şi supraînălţată. Tubul de scurgere, cilindric, subţiat spre vîrf, pleacă de la umărul vasului şi este orientat pe o linie aproximativ paralelă cu gura cănii. Au decor cu vopsea roşie sau bicrom : dungi verticale de vopsea roşie alternînd cu dungi albe trase pe pasta vasului sau dungi albe trase peste fondul roşu al unor vase vopsite în prealabil. Uneori, pe unele exemplare, în afară de decorul acesta colorat se mai adaugă un decor aplicat din pastile.

O variantă a acestei forme de vas este cana decorată întotdeauna numai cu vopsea albă aplicată în dungi trase direct pe pasta vasului. Pe capătul tubului de scurgere şi pe buza acestor căni s-a aplicat un strat de smalţ verde-oliv.

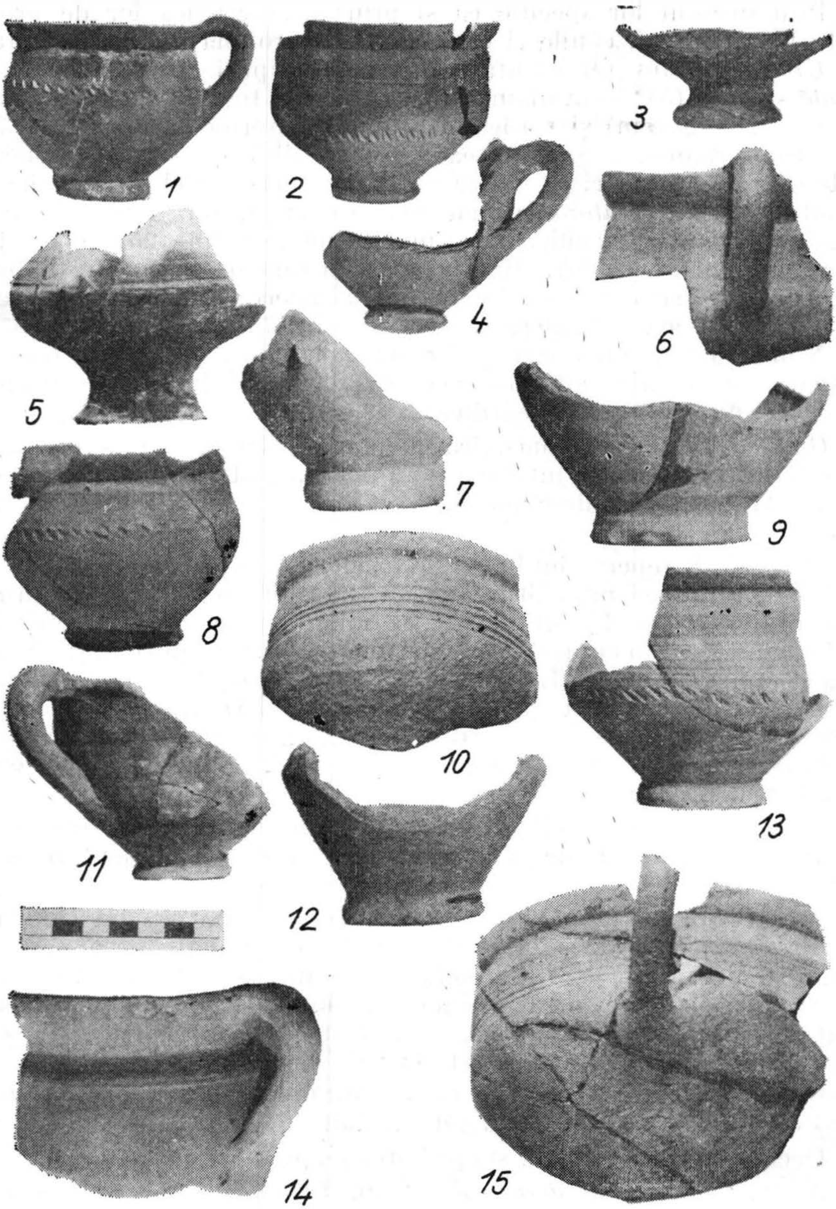

Fig. 6. Basarabi-Calafat. Cești.

A doua formă este reprezentată de *cănile cu gura trilobată*. Înălțimea lor variază între 15 —30 cm, fundul este profilat; uneori gura are deschiderea mare, aproape egală cu diametrul maxim și prezintă o trilobare exagerată (fig. 4/1). Toarta, ovală în secțiune, este prinsă sub marginea buzei. Sînt decorate cu vopsea roșie și cu dungi lustruite (fig. 4/1, 3) ori prin lustruirea în suprafață, aceasta căpătînd luciu metalic și uniform.

Prin decorul lor specific ca şi prin caracteristica lor de produse lucrate în serii mici, cănile şi ceştile par să provină din acelaşi atelier.

Urcioarele sînt reprezentate prin două tipuri. *Urcioarele* cu *gura trilobată* strîmtă (5—6 cm diam.) şi cu o singură toartă. Au silueta zveltă (înalte de 20—25 cm) şi totdeauna fundul puternic profilat (cca 7 cm diam.). Sînt ornamentate cu vopsea — roşie şi albă — şi cu decor aplicat de pastile (fig. 4/5); uneori pe toartă au decor incizat. Cel de-al doilea tip cuprinde *urcioarele amforoidale* cu două torţi; au gura circulară (cu un diam. de 5—6 cm), gîtul cilindric strîmt, corpul dezvoltat (25—30 cm diam. maxim), fundul neprofilat. Sînt bogat şi divers ornamentate, îmbinînd decorul colorat cu decorul lustruit, incizat şi cu decorul de pastile aplicate pe torţi şi în punctele de prindere ale acestora (fig. 7; 5/1, 2, 4).

Numeroase fragmente de la urcioare postulează existenţa unei serii bogate de variante ale acestei forme de vas dar, care, din cauza stării lor de conservare, nu a putut fi identificată.

Opaiţele au forma tronconică cu pereţii uşor curbaţi şi cu un cioc tras puternic în afară. Se întîlnesc exemplare avînd dimensiunile cuprinse între 8—11 cm diam. deschiderii, 6—9 cm diam. fundului şi 3—6 cm înălţimea (fig. 4/6).

În afară de repertoriul bogat de forme, aşa cum se vede din descrierea făcută, ceramica nesmălţuită de la Basarabi se evidenţiază printr-o ornamentare variată. Înainte de a o examina sub acest aspect trebuie să menţionăm însă că în cuprinsul ei se întîlneşte, cu totul puţină, şi ceramică lipsită complet de decor. În această privinţă, opaiţele se documentează, fără excepţie, numai prin exemplare nedecorate. De asemenea lipsite de decor sînt cîteva capace de tipul tronconic cu buton central de apucat şi de tipul bitronconic cu corp cilindric de implantare în gura vasului precum şi cîteva borcane.

În ceea ce priveşte tehnica decorării grupa A cunoaşte o mare varietate atît de elemente de decor cît şi de procedee de ornamentare pe care le-am sistematizat în clasificarea următoare.

A.I *Ceramică nesmălţuită cu decor incizat* alcătuit din caneluri şi incizii orizontale şi paralele între ele, din alveole, alungite ca nişte virgule sau ca nişte paranteze; cu totul incidental se întîlneşte linia simplă în val. O variantă specifică pentru ceramica de la Basarabi combină decorul incizat din unul sau două dintre elementele de mai sus cu *decorul în relief*: brîu tras din pastă, alveolat (fig. 1/1, 6; 2/8—9; 3/1—3, 5—6).

A doua variantă, extrem de rar întîlnită, combină decorul incizat cu *decorul lustruit*: linii trase în lungul vasului.

Decorul incizat se întîlneşte pe borcane, pe oale, pe capace şi pe ceşti.

A. II. *Ceramica cu decor colorat* sau *decorată cu vopsea* [12] ocupă ca frecvenţă locul imediat următor ceramicii nesmălţuite cu decor incizat,

---

[12] Am adoptat aceiaşi termeni cunoscuţi în literatura noastră de specialitate şi pe care îi socotim adecvaţi în legătură cu definirea speciei decorate prin aceleaşi procedee din ceramica perioadei feudale timpurii aşa cum se documentează în Dobrogea şi în Cîmpia Română în secolul al X-lea. Cf. Radu Florescu, SCIV, 9, 1958, p. 131—138; idem, în *Omagiu lui George Oprescu*, Bucureşti, 1961, p. 199—209; Petre Diaconu, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 321 şi nota 24; I. Barnea, SCIV, 13, 1962, 2, p. 363; Maria Comşa, *Olăritul* în Dinogetia, I, 1967, p. 224; Petre Diaconu şi D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Bucureşti, 1972, p. 85—89 şi p. 108—115.

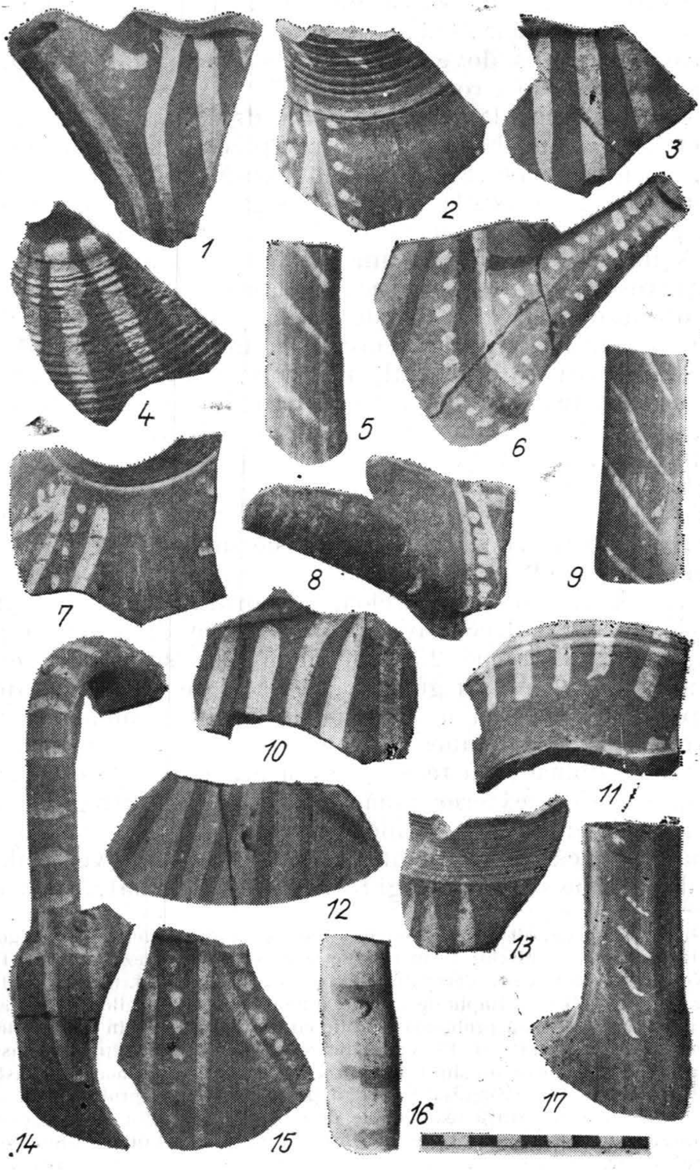

Fig. 7. Basarabi-Calafat. Fragmente de căni și de ulcioare decorate cu vopsea.

iar în ceea ce privește gama motivelor de decor și a combinațiilor lor este cu mult mai variată dacă o raportăm la întreaga ceramică găsită în așezare. Ea se înfățișează, alături de olăria cu decor incizat, ca o componentă definitorie a ceramicii medievale de la Dunărea de Jos în secolele XIII—XV. Procedeele de finisare a vaselor prin ștergeri succesive ale suprafețelor, în întregime sau parțial, precum și pictarea cu angobe argiloase

colorate [13] sînt socotite, în esenţă, de specialiştii care au studiat specia cu decor colorat a ceramicii feudale timpurii de la Dunărea de Jos datînd din secolele X—XI, ca dovezi de tradiţie meşteşugărească moştenită în mediul local din vremea romano-bizntină [14].

La capătul unor laborioase studii de laborator chimice şi fizice privind tehnologia angobelor, lacurilor şi pictărilor folosite în antichitate s-a ajuns, recent, la concluzia că sînt în esenţă spoieli (învelişuri) argiloase obţinute din anumite argile naturale bogate în hidroxizi de fier, care puteau fi puse în stare de suspensie în apă fără un tratament special [15].

Dacă ţinem seama că în ceramica de la Basarabi se folosea o pastă cu o pigmentaţie roşie mai intensă, ni se pare plauzibil să admitem că vopseaua roşie era obţinută dintr-o astfel de argilă şi printr-un procedeu similar. Dată pe vase după ce erau bine uscate [16], fără însă ca ele să fi suferit o ardere prealabilă (ca în cazul smălţuirii) vopseaua roşie se combina profund în timpul arderii, realizîndu-se astfel o legătură mai intimă între pastă şi substanţa colorată [17] (vopsea); uneori, atunci cînd culoarea roşie este dată în suprafaţă, putem spune că aceasta a pătruns în porii pastei, practic neputînd fi vorba nici cel puţin de o infimă peliculă adiacentă, aşa cum se constată însă în cazul pictării decorului format din dungi şi puncte. Întotdeauna, fie că ne referim la culoarea roşie sau albă, după ardere ele au rămas riguros opace [18].

Restrîns la căni, ceşti şi urcioare decorul cu vopsea se întîlneşte în următoarele variante decorative: vopsea roşie dată (cu o pensulă) în suprafaţă, aproximativ pe 2/3 din jumătatea superioară exterioară a vasului; uneori, pe căni cu gura trilobată şi pe un urcior amforoidal [19], întreaga porţiune colorată a fost lustruită intens pînă a căpătat luciu metalic; mai des, pe porţiunea dată cu vopsea roşie s-au trasat linii lustruite verticale, oblice şi în reţea (căni şi urcioare). De obicei ceştile sînt date cu vopsea roşie la exterior pînă către bază şi, în întregime, în interior; decorul lor suplimentar este cel incizat.

Varianta tipică de ornamentare constă din dungi verticale de vopsea roşie, din dungi albe sau din dungi roşii şi albe, alternate, trase de-a lungul

---

[13] În legătură cu detalii şi terminologii ştiinţifice asupra diferitelor categorii de angobe, lacuri şi picturi folosite în antichitate în producţia de ceramică, vezi Maurice Picon, *op. cit.*, p. 37—54. Nu este vorba în cazul decorului cu vopsea roşie sau albă, nici de smalţ, nici de slip, ci de un procedeu cu mult mai simplu de aplicare a unei barbotine argiloase naturale.

[14] Cf. referitor la această problemă studiile citate la nota 12 din studiul de faţă.

[15] Maurice Picon, *op. cit.*, p. 43. Vopseaua roşie era absorbită în porii vasului în timpul uscării şi al arderii şi nu forma un slip propriu-zis sau o pojghiţă; doar prin lustruire devenea lucioasă. Culoarea roşie mai pronunţată decît a pastei provenea, probabil, de la reţinerea în suspensia fină a unei concentraţii mai bogate de oxizi de fier; din această cauză, în timpul arderii oxidante, ei au dat culoarea roşie mai pronunţată decît nuanţa roşie-cărămizie a pastei în care efectul lor era anihilat în bună măsură şi din cauza reacţiilor diferite pe care acestea le suferau în combinarea cu ingredientele pastei. Cf. André Blanc, RAE, 14, nr. 56, 1963, 4, p. 271—286.

[16] Date pe pasta crudă, angobele argiloase se comportă bine la temperaturi în general ridicate, necesare coacerii pastei, spre deosebire de smalţuri, în cazul cărora, din aceste motive este necesară o ardere prealabilă. Cf. Maurice Picon, *op. cit.*, p. 51.

[17] *Ibidem*, p. 43.

[18] În ceramica de care ne ocupăm, lustruirea în suprafaţă ca şi dungile lucioase erau obţinute prin acţiune mecanică, cel mai probabil, înainte de ardere.

[19] Este posibil ca acest decor să fi fost aplicat şi pe alte vase de dimensiuni mai mici dar a căror formă n-am putut-o reconstitui; nu excludem posibilitatea ca unele fragmente de pîntec şi umăr să provină de la borcane.

pe vas peste fondul dat cu vopsea, și din dungi date de-a latul, pe torți; uneori dungile alternate roșii și albe sînt secondate de șiruri de puncte date cu aceeași culoare. În acest caz, pentru a se evita amestecul de culori, era necesară o ardere prealabilă, operație obișnuită, după cum se știe, în tehnica smălțuirii. Procedeul următor constă din trasarea dungilor colorate direct pe pasta vasului. De asemenea, caracteristică pentru cănile și urcioarele de la Basarabi este asocierea decorului din dungi bicrome cu decor pastilat; pastilele aplicate se mai întîlnesc în asociere fie cu mici fragmente de decor incizat (pe torți) sau cu dungi sau cu pete sporadice de smalț verde (în jurul tubului de scurgere la căni ori pe torți de căni și de urcioare). Tot pe căni cu tub de scurgere se întîlnește decorul din dungi albe (trase în lungul vasului și din dungi transversale sau în zig-zag pe toartă, date direct pe pasta vasului) asociat cu smalț verde aplicat pe capătul tubului de scurgere și pe buză (fig. 7).

În privința elementelor și a procedeelor de decor, referirile la ceramica nesmălțuită din celelalte așezări și în special la aceea de la Coconi — amplu cercetată și publicată — prilejuiesc cîteva observații cărora socotim că trebuie să li se acorde importanță. În primul rînd, atît la Basarabi cît și la Coconi (și acest lucru este valabil pentru ceramica secolelor XIV și XV din toate așezările din spațiul carpato-dunărean) se întîlnesc, în afara *decorului incizat* (exprimat printr-o bogată gamă de motive) *decorul în relief* (brîuri trase din pastă, nervuri, caneluri), *decorul aplicat* (pastile, brîuri) și *decorul lustruit*. Ponderea fiecărui element de decor în parte și, mai ales varietatea combinărilor dintre acestea diferă totuși sensibil de la o așezare la alta, ceramica de la Coconi oferind cele mai complete criterii de referință.

Mult mai evidente deosebiri apar însă în ceea ce privește *decorul colorat* sau *decorul cu vopsea*; constatăm, spre exemplu, că la Coconi nu se folosește vopseaua roșie — procedeu de decor atît de caracteristic la Basarabi — ci numai decorul cu vopsea albă; la Coconi nu se întîlnește nici varianta combinată de vopsea roșie și vopsea albă (constînd din dungi verticale sau oblice trase pe corpul vasului și din paralele, alternate, pe torți) caracteristică și ea la Basarabi. Frecvent la Coconi este decorul cu vopsea albă asociat cu pete sau cu dungi sporadice de smalț, în timp ce la Basarabi acesta se întîlnește mult mai rar.

Dacă, cu privire specială la decorul colorat, lărgim discuția și asupra ceramicii din toate celelalte așezări din întregul spațiu al Dunării de Jos (cunoscute și cercetate arheologic pînă în momentul de față) observăm că ceramica decorată cu vopsea roșie, datînd din secolul al XIV-lea și din prima jumătate a secolului al XV-lea, se documentează în așezări care se situează în zonele vestică și centrală ale teritoriului mai sus amintit, și anume la: Basarabi-Calafat (în jud. Dolj), Rîmnicu Vîlcea [20] (jud.

[20] Cf. Elena Busuioc, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice din anul 1970 de la Rîmnicu Vîlcea*, prezentat în sesiunea de rapoarte a Institutului de arheologie — București, din februarie 1971, și comunicarea aceleiași, *O casă de orășean din prima jumătate a secolului al XV-lea la Rîmnicu Vîlcea*, ținută la sesiunea D.M.I.A. în ianuarie 1973. În ceramica nesmălțuită de la Rîmnicu Vîlcea, datată la sfîrșitul secolului al XIV-lea se folosește decorul incizat, cel lustruit, precum și decorul cu vopsea roșie; repertoriul ei cuprinde, în special, căni, cești, oale cu toartă, capace și este mai reprezentativ decît al ceramicii de la Poenari sau de la Cetățeni, ori de la Hobaia.

Vîlcea), Curtea de Argeş [21], Hobaia [22], Poenari [23] şi Cetăţeni [24] (jud. Argeş). Punctul cel mai nordic în care se semnalează prezenţa ceramicii cu vopsea colorată (maronie, în mai multe nuanţe) este în sudul Transilvaniei, la Breaza [25] (jud. Sibiu). În schimb, aşezărilor din partea estică a Munteniei le este proprie ceramica decorată cu vopsea albă ; aşa se constată la Coconi [26] (jud. Ilfov), în aşezările din zona oraşului Bucureşti [27], la Frumoasa [28] (jud. Teleorman), la Tîrgşor [29] (jud. Prahova) ; şi la Zimnicea [30] (jud. Teleorman) decorul cu vopsea albă este în fapt cel caracteristic (decorul cu vopsea roşie fiind întîlnit cu totul sporadic).

În afara teritoriului ţării noastre asemănări parţiale se întîlnesc în ceramica medievală din Bulgaria [31], analogii mai apropiate în ceea ce priveşte decorul cu vopsea oferindu-le ceramica de la Tîrnovo, de la Sviştov şi de la Ţareveci. Tot în ceea ce priveşte ceramica decorată cu vopsea roşie sînt semnificative analogiile pe care le aflăm în ceramica medievală, databilă în secolele XIII—XIV, din R.S. F. Iugoslavia [32], la Kuršumlija (în imediata vecinătate a bisericii Sf. Nicolae), la Kobilovo (în apropiere de Negotin) şi la Stanicenje.

În afara deosebirii zonale pe care, aşa cum se vede, categoria ceramicii cu decor colorat o punctează, ea mai comportă anume indicii care sugerează şi un moment cronologic diferit. Deşi există o etapă cronologică — în speţă aceasta însemnînd a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea — în care se practică atît decorul cu vopsea roşie cît şi cel cu vopsea albă (dar aşa cum am văzut nu împreună în

---

[21] Nicolae Constantinescu, StComPiteşti, 1, 1968, p. 131—136.

[22] Dinu V. Rosetti, BMI, 2, 1972, p. 27—38 ; idem, StComPiteşti, 3, 1971, p. 187, fig. 1.

[23] Gh. I. Cantacuzino, SCIV, 22, 1971, 2, p. 283, fig. 14/1—4.

[24] Cf. Dinu V. Rosetti, Materiale, 8, 1962, p. 74—75, fig. 3/27—30.

[25] Aşa cum arătam, cele mai nordice asemănări le întîlnim în ceramica nesmălţuită de la Breaza, datată ipotetic în jurul anului 1300, unde se semnalează prezenţa ceramicii cu decor lustruit şi cu vopsea maron, in mai multe nuanţe, şi neagră. Întrucît nu am văzut ceramica de la Breaza impresia noastră este că forma de vas din categoria cu decor lustruit şi cu vopsea pare să fie numai cana cu gura trilobată şi cu o siluetă mai greoaie decît o au cănile din aşezările din Cîmpia română. Ne întrebăm apoi dacă nuanţele închise ale decorului colorat din ceramica de la Breaza sint originale sau se datorează unei arderi secundare şi în acest caz vopseaua iniţial să fi fost roşie. Oricum, clare analogii cu cănile de la Breaza prezintă în primul rînd cănile cu decor lustruit şi cu vopsea roşie-violacee din nivelul arheologic datat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea de la Curtea de Argeş. Cf. Nicolae Constantinescu, StComPiteşti, I, 1968, p. 134.

[26] Nicolae Constantinescu, *Coconi*..., cap. *Ceramica medievală*, p. 107—144.

[27] Cf. *Bucureşti*, I, p. 126—131, fig. 29/6, 30/1 ; p. 139—176, fig. 3/1—6; *Bucureşti*, II, p. 216, fig. 17/1—2, 4—5; p. 262—264, fig. 115/1—2; *Bucureşti*, VI, MIM, p. 71.

[28] Vezi Nicolae Constantinescu, SCIV, 16, 1965, 4, p. 731—741.

[29] Materiale, 5, 1959, p. 626—627; Materiale, 6, 1959, p. 742.

[30] Informaţie primită de la A.D. Alexandrescu căreia îi aducem cu acest prilej mulţumirile noastre.

[31] Cf. Vilo Vilov, ArheologijaSofia, 1962, 4, p. 7—15; Milko Mircev, Gorana Tonceva şi Dimiter Dimitrov, IzvestijaVarna, 13, 1962, p. 69—109; I. Niolova şi N. Anghelov, IzvestijaVarna, 1964, 2, p. 19—34; Nicola Anghelov, ArheologijaSofia, 4, 1962, 4, p. 20—29. Ceramică cu vopsea poate fi postulată la Vidinul vecin avînd în vedere unele asemănări privind categoria smălţuită. Vezi Stamen Mihailov, ArheologijaSofia, 3, 1961, 3, p. 1—8.

[32] Cf. Mirjana Corović-Ljubiconvić, Balcanoslavica, 3, 1974, p. 27—36. Autoarea tratează ceramica decorată cu vopsea ca o grupă aparte a ceramicii medievale şi medievale timpurii din Serbia. Cît priveşte aceasta din urmă, pe teritoriul Serbiei a fost găsită în principal în aşezări din regiunea Porţile de Fier ca şi în amonte de Dunăre, în partea nordică a Serbiei orientale; ibidem, p. 34.

aceeaşi aşezare sau cel puţin în procente sensibil diferite) observăm că ceramica decorată cu vopsea roşie prezintă un avans cronologic, dacă ţinem seama de datarea ei la Curtea de Argeş în a doua jumătate a secolului al XIII-lea[33]. Se observă apoi că ceramica decorată cu vopsea albă apare în complexe care se datează către sfîrşitul secolului al XIV-lea şi, în special, în primele trei-patru decenii ale secolului al XV-lea [34], ea căpătînd o largă răspîndire pe parcursul aceluiaşi secol şi în secolul al XVI-lea. Dealtfel, la Coconi, ceramica decorată cu vopsea albă şi cu pete sporadice de smalţ s-a documentat în special în etapa C încadrată cronologic între anii 1410 —1432 [35].

Ajungînd în acest punct al anchetei cu privire la ceramica de uz casnic cu decor colorat se impune subliniată prezenţa, dovedită arheologic, deocamdată, la Hobaia şi la Rîmnicu Vîlcea, a decorului cu vopsea roşie pe cahle-oală şi odată cu aceasta să amintim şi opinia exprimată de Dinu V. Rosetti [36], potrivit căreia astfel de cahle pot fi socotite produsele unor olari din regiune (evident cea argeşeană). Ţinînd seama de această opinie ca şi de zona în care am văzut că se grupează ceramica cu vopsea roşie este foarte posibil ca unul dintre centrele în care se producea ceramică de uz curent decorată cu vopsea roşie, precum şi cahle-oale pentru sobe să fi activat la Curtea de Argeş, acolo unde, aşa cum am văzut, o astfel de ceramică se documentează în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

B. *Grupa ceramicii smălţuite* cuprinde două forme principale de vase; deschise şi scunde — străchini şi farfurii — smălţuite în interior şi închise şi relativ înalte, smălţuite la exterior. Dacă prima formă de vase este foarte bine reprezentată, din cea de a doua nu dispunem decît de fragmente care nu ne pot edifica cu certitudine asupra formelor lor.

În privinţa vaselor deschise şi scunde se păstrează un număr apreciabil de fragmente şi de exemplare întregi, predominanţa numerică avînd-o *străchinile*; acestea se sprijină pe un picior inelar, au corpul adînc tronconic cu pereţii necurbaţi şi buza uşor înclinată în afară, formînd un unghi obtuz cu peretele. Culorile folosite la smalţ sînt, în general, diversele nuanţe de galben şi verde, mai rar apărînd, în special pe buză, petele de brun şi de cafeniu. Întotdeauna smalţul s-a aplicat peste stratul de pastă alb-gălbuie, în care se sgrafita motivul de decor şi care în mod frecvent acoperea cîmpul smălţuit al străchinii. Se disting între motivele de decor sgrafitat motivul medalionului central, redat în formă geometrică sau florală, restul cîmpului, pînă sub buza străchinii, fiind întregit în două moduri: prin raze, constînd din fascicule de linii care de obicei încadrează o bandă de linii frînte sau, în cazuri mai rare, un motiv care pare să imite o împletitură de frunze sau ghirlandă. Fasciculele de pe acelaşi exemplar, în general în număr de şase, nu au întotdeauna aspect identic; spaţiile dintre ele cuprind triunghiuri cu vîrful spre medalionul central sau cercuri umplute cu diferite motive geometrice. Al doilea mod îl constituie decorarea zonei centrale prin medalion, ca mai sus, dar pe un spaţiu mai mare şi prin

---

[33] Cf. Nicolae Constantinescu, StComPiteşti, 1968, p. 134—136; idem, RESEE. 8, 1970, 1, p. 5—31.

[34] Vezi bibliografia de la nota 27 a lucrării de faţă.

[35] Nicolae Constantinescu, *Coconi*..., p. 72. 82—91.

[36] Dinu V. Rosetti, BMI. 2, 1972, p. 36.

realizarea unei benzi sgrafitate sub buza străchinii, circumscriind motivul central. Această bandă cuprinde de obicei motive spiralice sau linii în zig-zag. Buza străchinilor nu poartă niciodată decor sgrafitat ci doar pete verzi şi maron alternînd într-un oarecare ritm.

Sîntem de acord cu opinia exprimată de alţi cercetători [37], potrivit căreia în ceramica smălţuită carpato-dunăreană din secolul al XIV-lea decorul sgrafitat pune accentul pe geometrism. Observăm însă, că aşa numitul ***motiv stelar***, de exemplu, se întîlneşte de asemenea în două variante pe străchinile de la Coconi [38] dar într-o redare diferită în detaliu de aceea pe care o are pe străchinile de la Basarabi.

Farfuriile sînt de asemenea prevăzute cu picior inelar, au corpul mai aplatizat decît al străchinilor, redînd o formă concavă — întinsă; buza evazată (lată de cca 3 cm) prezintă două variante : prima, cu o curbură lină care-i dă o poziţie oblică, în prelungirea peretelui, a doua, frîntă brusc, urmînd un plan orizontal.

Nuanţele de smalţ sînt aceleaşi ca la străchini. În puţine cazuri decorul sgrafitat, geometric şi floral, al farfuriilor este similar cu cel întîlnit pe străchini; în majoritatea cazurilor însă, motivele de decor diferă. Se observă în categoria farfuriilor de la Basarabi o adevărată predilecţie pentru benzile late cu împletituri (entrelacs) [39] ca şi pentru benzile formate din carouri umplute cu desene geometrice. În majoritatea cazurilor buza farfuriilor este şi ea decorată cu incizii paralele între ele care-i urmăresc conturul (fig. 8/1 —10, 12 ; 9/5 —9, 10 —15 ; 10/3 —4, 7 —8).

Frecvent în ceramica din aşezările de la Dunărea de Jos *decorul reprezentînd păsări* se întîlneşte la Basarabi pe farfurii de dimensiuni mici şi mijlocii, într-o manieră aparte. Cu două excepţii, în care întîlnim un *vultur încoronat* şi un altul care pare a fi fost *bicefal*, avem de-a face cu reprezentări quasi-identice ale unui vultur cu picioarele înalte, cu aripile desfăcute şi cu capul întors într-o parte. Reprezentarea aceasta, mai mult sau mai puţin schematică, se repetă aidoma pe opt vase şi pare să sugereze replica unei reprezentări heraldice (fig. 9/2 —3).

Vulturul bicefal se întîlneşte în ceramica smălţuită datînd din secolul al XIV-lea de la Păcuiul lui Soare [40] ; observăm însă că, în ceramica de la Coconi, motivul amintit redă de obicei o pasăre de curte obişnuită [41]. Tot o astfel de înfăţişare o au adeseori şi păsările de pe ceramica de la Zimnicea [42].

Exceptînd motivul şarpelui care apare pe un fragment de farfurie şi un picior, probabil de felină, pe alt exemplar nu s-au putut identifica alte reprezentări zoomorfe.

★

[37] Corina Nicolescu şi Radu Popa, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 341—346.

[38] Nicolae Constantinescu, *Coconi*..., p. 132—134, fig. 59—60.

[39] Acest decor se întîlneşte frecvent în ceramica din secolele XIII—XIV de la Păcuiul lui Soare; el apare la Curtea de Argeş, Drobeta-Turnu-Severin, Coconi, iar în Bulgaria, la Tîrnovo. Cf. Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *Ceramica românească tradiţională*, Bucureşti, 1975, p. 67, fig. 5/e—f.

[40] Corina Nicolescu şi Radu Popa, *op. cit*, p. 344, fig. 5/c.

[41] Nicolae Constantinescu, *Coconi*..., pl. XLIV/1, 3—4 ; XLVI/3—5, 8.

[42] Aducem pe această cale mulţumirile noastre Alexandrinei Alexandrescu pentru amabilitatea de a ne fi arătat o bună parte din materialele ceramice provenind din aşezarea medievală de la Zimnicea.

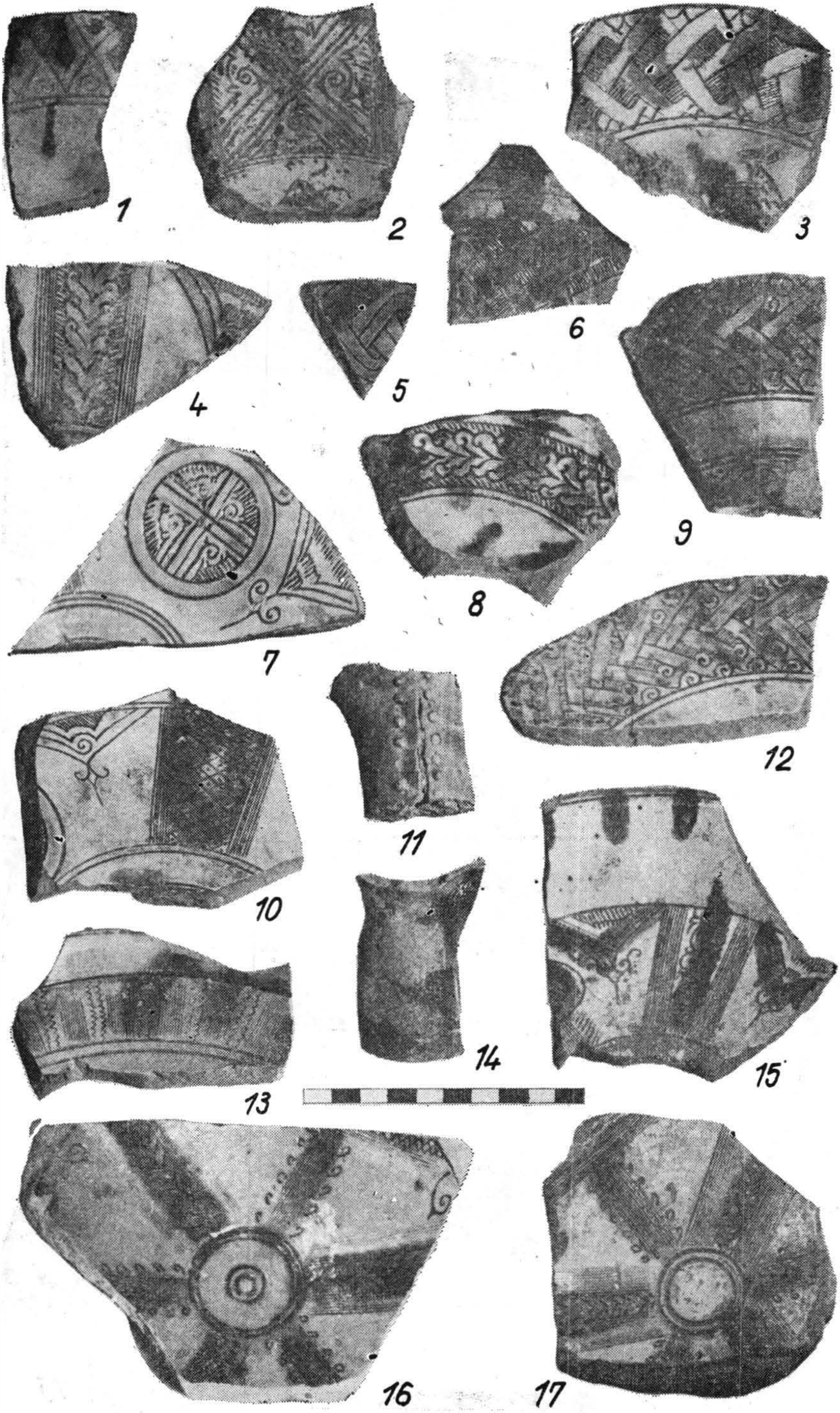

Fig. 8. Basarabi-Calafat. Ceramică smălțuită 1—10, 12—13, 15—17 fragmente de străchini și de farfurii ; 11, 14 torți de ulcioare.

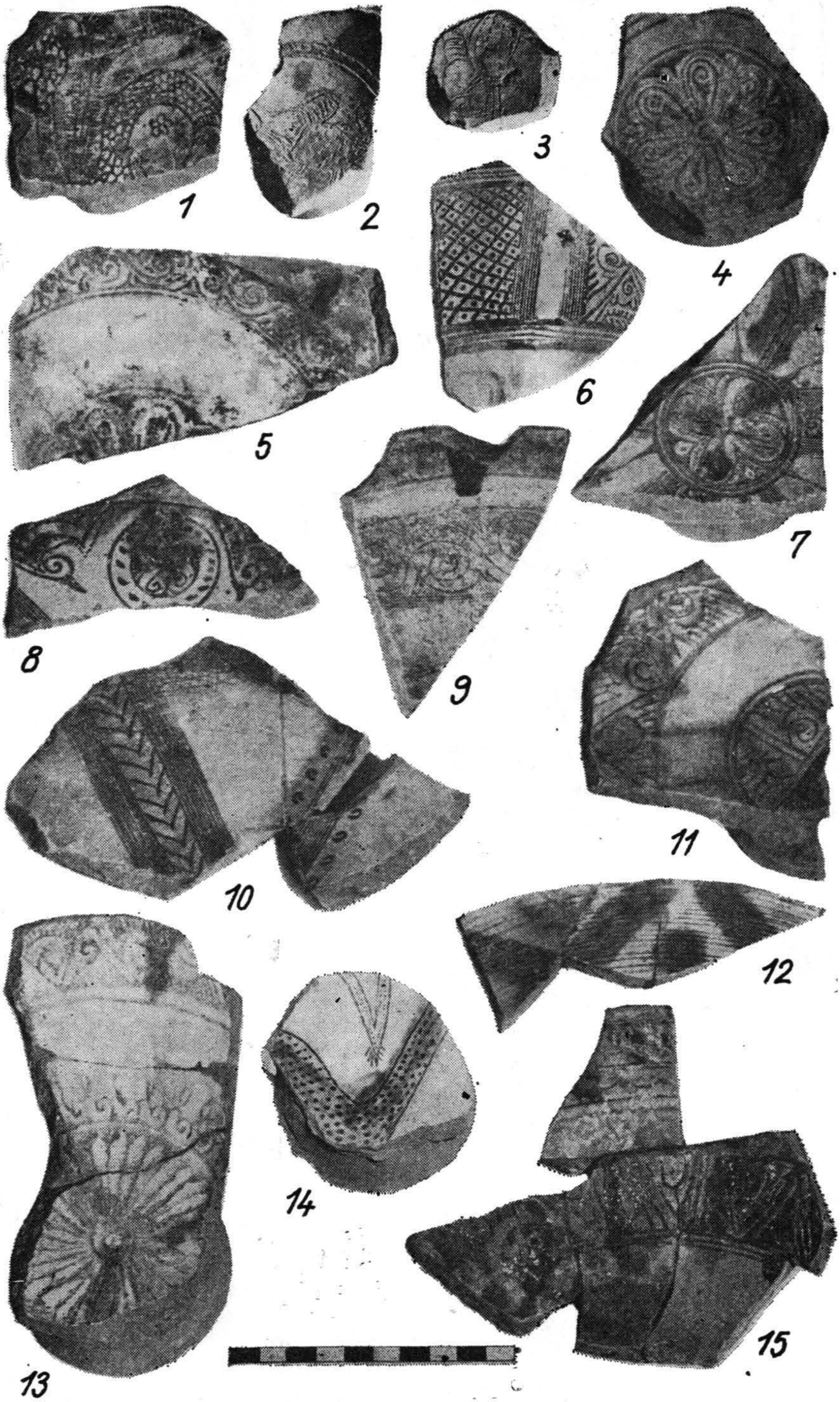

Fig. 9. Basarabi-Calafat. Fragmente de străchini și de farfurii smălțuite.

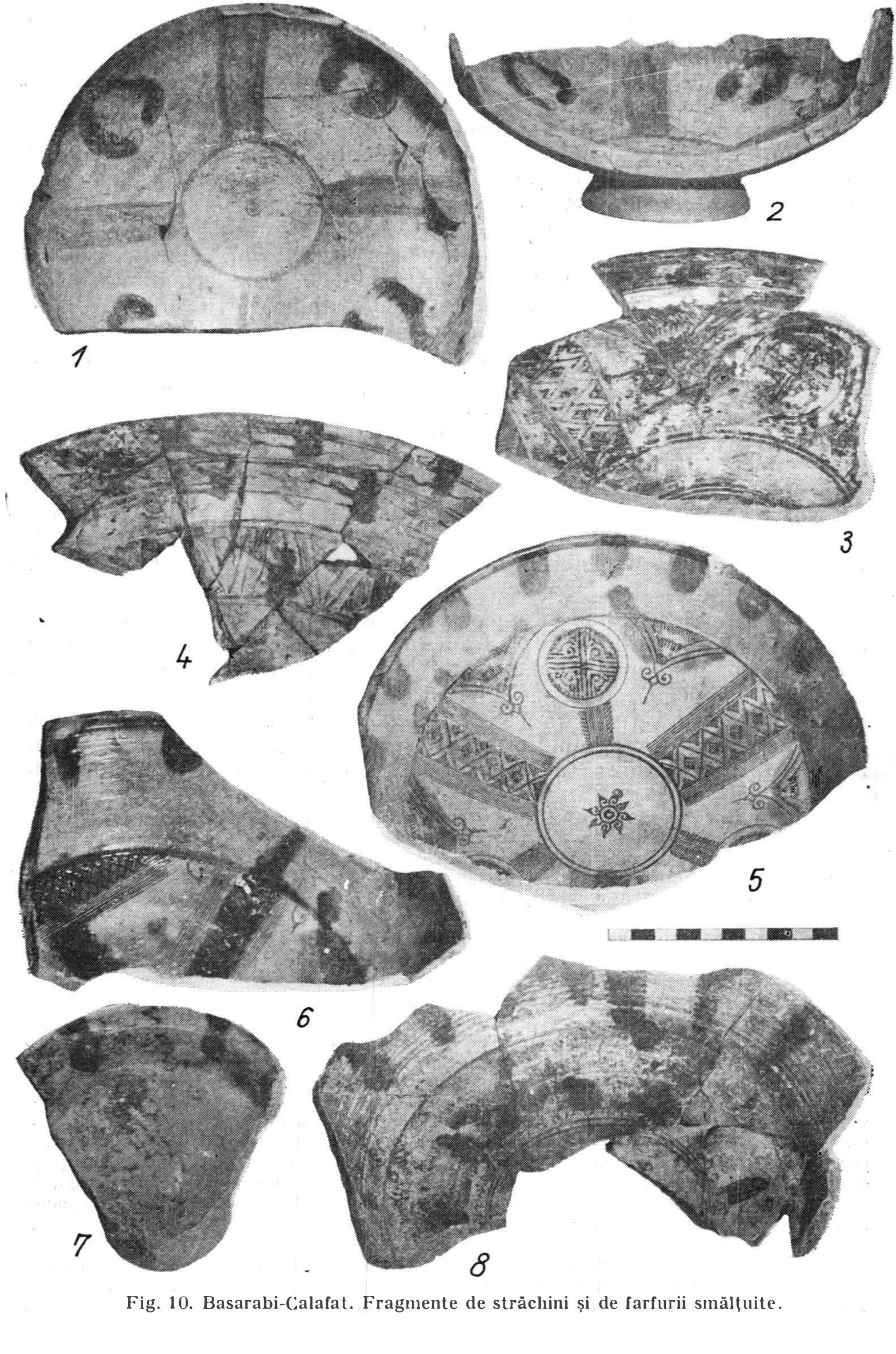

Fig. 10. Basarabi-Calafat. Fragmente de străchini și de farfurii smălțuite.

Prin formele de vase şi prin procedeele diverse de decoraţie ceramica de la Basarabi-Calafat vădeşte în ansamblu caracterul unei producţii „standardizate" ca urmare a specializării anumitor ateliere, deocamdată cu neputinţă de localizat pe temeiul documentaţiei arheologice existente. Dată fiind lipsa dovezilor producerii ceramicii în cadrul aşezării însăşi (fapt care trebuie însă luat sub rezervă avînd în vedere caracterul de salvare al cercetării de la Basarabi)[43] se poate afirma că ea provine din ateliere specializate care produceau pentru o piaţă largă, urmînd cursul schimburilor de produse între regiuni complementare economiceşte. În afară de Coconi, unde s-a dovedit existenţa unui centru producător de ceramică nesmălţuită [44], poate de asemenea fi postulată existenţa şi a altor centre de olărie, o atare interpretare fiind sugerată de caracteristicile ceramicii descoperite în marea majoritate a aşezărilor cercetate pe cale arheologică din Oltenia, Ţara Românească şi Dobrogea.

Ceramica de la Dunărea de Jos din secolul al XIV-lea, ştim cu toţii, se caracterizează printr-o evidentă unitate a facturii ei tehnice (pastă, modelare, ardere) ca şi printr-un repertoriu de forme de vase specific, în funcţie de categoria smălţuită şi nesmălţuită [45]. Dar întrucît criteriul tehnic relevă în primul rînd uniformitatea [46] ceramicii carpato-dunărene el se dovedeşte departe de a oferi soluţii în problema localizării diferitelor centre producătoare de olărie.

Dacă, însă, aşa cum am încercat în rîndurile de faţă referindu-ne la ceramica de la Basarabi-Calafat, adîncim studiul ceramicii medievale de la Dunărea de Jos, prelungind observaţia asupra detaliilor de finisare a vaselor, — înţelegînd prin aceasta variaţiile motivelor şi procedeelor de decor [47] —, ţinînd totodată seama de particularităţile de microprofile ori de variaţiile repertoriului formelor de vase de la o aşezare la alta sau de la un grup de aşezări la altul[48], socotim că se vor putea aduce contribuţii de

---

[43] Precizăm că porţiuni însemnate din aşezare nu au putut fi cercetate din motive obiective.

[44] Este locul să menţionăm că în acest centru se producea atît ceramică de uz comun nesmălţuită cu decor incizat cît şi ceramică decorată cu vopsea albă şi cu pete sporadice de smalţ. Cf. Nicolae Constantinescu, SCIV, 16, 1964, 1, p. 103—112.

[45] În aceasta constă deosebirea principală dintre ceramica din toate provinciile româneşti de la sud de Carpaţi şi ceramica contemporană ei din Moldova, de exemplu, caracterizată printr-un dualism al tehnicii de modelare (constînd în persistenţa modelării la roata înceată, alături de modelarea la roata rapidă — preponderentă) şi de ardere (oxidantă şi reducătoare), ca şi printr-un repertoriu de forme de vase cu particularităţi simţitor diferite de acelea ale ceramicii carpato-dunărene. Cf. Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova (sec. al XIV-lea pînă la mijlocul sec. al XVI-lea)*, Bucureşti, 1975, p. 69—77, fig. 4—41.

[46] Din această cauză atunci cînd se prezintă ceramica dintr-o anume aşezare medievală, în mod curent „analogiile" se fac global, prin simpla menţionare a ceramicii, este drept cu trăsături generale asemănătoare, din toate celelalte aşezări contemporane.

[47] Pentru cel care studiază ceramica medievală din Ţara Românească dificultatea intervine în domeniul ordonării ei în funcţie de natura decorului. Aşa se întîmplă cu oricare altă ceramică de tehnică pronunţat uniformă. Ocupîndu-se de studiul ceramicii de tip Dridu, şi ea purtînd pecetea uniformităţii tehnice şi tipologice, Petre Diaconu pune accentul cu deplină justeţe pe *ceramica din humă albă decorată cu vopsea*, definind-o ca o componentă a ceramicii Dridu. El reuşeşte să aducă argumente noi, şi mai convingătoare, privind originea acesteia şi să indice topografia atelierelor producătoare de ceramică cu vopsea. Cf. Petre Diaconu — Dumitru Vâlceanu, *op. cit.*, p. 85—89; 121—129.

[48] Literatura noastră arheologică existentă oferă într-o mai largă măsură posibilitatea referirilor la categoria nesmălţuită decît la aceea smălţuită; studiul detaliilor decorului, mai subtil, al ceramicii smălţuite poate, de asemenea, să contribuie la adîncirea cunoaşterii ceramicii medievale româneşti în sensul aceluiaşi deziderat.

natură să localizeze sau să circumscrie zonal activitatea diferitelor centre producătoare de olărie din răstimpul secolelor XIV —XV în spaţiul carpato-dunărean.

În concluzie, studiul ceramicii de la Basarabi-Calafat defineşte *ceramica cu decor colorat sau decorată cu vopsea* ca o componentă importantă a ceramicii carpato-dunărene capabilă să ofere soluţii în problema originii acesteia şi bineînţeles, împreună cu alte elemente distinctive care urmează a fi precizate în viitor, să contribuie la identificarea centrelor producătoare de ceramică în răstimpul secolelor XIV — XV în spaţiul carpato-dunărean. Decorul ei pictat, care o apropie de maniera zugrăvelii murale, sugerează contactul atelierelor producătoare de astfel de ceramică cu meşterii construcţiilor arhitectonice de piatră şi cărămidă de cult şi laice din Ţara Românească a veacurilor XIII—XV [49], fapt subliniat prin atestarea frecventă a ceramicii decorate cu vopsea în contextul arheologic al construcţiilor pe care le avem în vedere. Pe de altă parte larga răspîndire a ceramicii de decor colorat arată o capacitate de producţie prosperă a atelierelor de ceramică din Ţara Românească în răstimpul aceloraşi secole.

Pentru moment studiul de faţă defineşte şi subliniază faptul că în ceramica medievală românească grupa decorată cu vopsea roşie este specifică aşezărilor din partea de vest a regiunii Dunării de Jos (cu bune analogii în centrul şi vestul Bulgariei şi în Serbia) spre deosebire de părţile răsăritene ale Ţării Româneşti, în care ponderea o are în principal decorul cu vopsea albă. Această împrejurare vine să se adauge ca un nou argument în sprijinul tezei istoriografiei noastre potrivit căreia părţile răsăritene ale Ţării Româneşti au avut în secolul al XIV-lea un curs întrucîtva deosebit de acela al regiunilor ei apusene (regiunile oltene, argeşene şi severinene), acestea din urmă cunoscînd o anume evoluţie şi un anume specific al dezvoltării culturii materiale [50], unitare în esenţă, de la Dunărea de Jos.

LA CÉRAMIQUE DU SITE MÉDIÉVAL DE BASARABI-CALAFAT (XIVe SIÈCLE)

RÉSUMÉ

Dans cette étude les auteurs traitent de la céramique du Moyen Âge, provenant de Basarabi-Calafat, dép. de Dolj, à la suite des fouilles de sauvegarde des années 1968—1969.

La céramique du site de Basarabi-Calafat, trouvée dans des restes des huttes et dans des fosses ménagères, présente des traits caractéristiques et date du XIVe siècle, d'après les monnaies. Elle est modelée au tour rapide et cuite dans l'atmosphère oxydante. Dans son ensemble on y distingue un groupe de vases émaillés et un autre sans émail.

Dans le répertoire des formes de la céramique émaillée il y a des vases ouverts : écuelles, assiettes et vases fermés. Ces derniers, extrêmement fragmentaires, n'ont pas permis la restitution de leurs formes. Les écuelles

---

49 V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, I, Bucureşti, 1959, p. 388—390; Dinu C. Giurescu, *Ţara Românească în secolele XIV—XV*, Bucureşti, 1973, p. 125—137; Răzvan Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X—XIV)*, Bucureşti, 1974, p. 285—291.

50 Cf. Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 130—267 şi în special capitolul: „Coridoare culturale" şi începuturile civilizaţiei medievale româneşti; ibidem, p. 339—349.

et les assiettes ont l'émail aux nuances de jaune et vert, pourvues de taches brunes sur le bord. Les motifs ornementaux sont géométriques, végétaux et zoomorphiques parmi lesquels ceux à larges bandes d'entrelacs et à carreaux hachurés, par la technique de l'incision, sont spécifiques des assiettes (fig. 8—10).

A l'intérieur du groupe de la céramique sans émail on constate un répertoire des formes beaucoup plus varié : tasses, brocs, vases à une anse, cruches, pots, couvercles, lampes.

Du point de vue de la technique et des motifs ornementaux, les auteurs distinguent aussi deux groupes : les vases décorés par la technique de l'incision, de loin la plus fréquente, et les vases peints ou badigeonnés en couleurs rouge et blanc. Dans ce groupe peint ou badigeonné les motifs ornementaux sont combinés dans une gamme très variée, notamment sur les tasses, brocs et cruches (fig. 4—7).

Malgré le fait qu'il manque la documentation archéologique à propos de l'existence des ateliers dans ce site, ce qui n'est pas à exclure, il est évident que cette céramique provient des ateliers spécialisés. La quantité de céramique découverte pendant ces fouilles de sauvgarde permet de supposer que les ateliers locaux ou environnants fournissaient un volume de production capable de satisfaire les besoins de la population d'une large zone. Il est possible de supposer l'existence d'autres ateliers encore, pareils à ceux attestés à Coconi, vu les caractéristiques de la céramique découverte dans tous les sites fouillés de la Dobroudja, de la Valachie et de l'Olténie.

Dans cette zone, la céramique de Basarabi-Calafat est définitoire pour le groupe peint ou badigeonné en couleur rouge, importante composante dans l'ensemble des découvertes du Bas-Danube, et elle pourra nous fournir dans l'avenir la documentation concernant le problème de son origine. Ce même décor peint la rapproche de la manière de la peinture murale et suggère des contacts entre les céramistes et les maîtres des chantiers de constructions, en pierre et en brique, de culte ou laïques de la Valachie des XIIIe—XIVe siècles. Cette observation est soulignée par les découvertes céramiques faites dans le contexte archéologique des centres mentionnés. Cette céramique présente de bonnes liaisons avec des découvertes faites dans la Bulgarie centrale et de l'ouest, et de la Serbie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Basarabi-Calafat. 1—7 céramique sans émail.

Fig. 2. Basarabi-Calafat. Céramique sans émail 1, 3, 5, 7, 8—9. pots ; 2—6 couvercles ; 4 tasse ; 7 vase à une anse.

Fig. 3. Basarabi-Calafat. Céramique sans émail 1—3,7—8 pots et vases à une anse ; 4—6 couvercles ; 9 broc.

Fig. 4. Basarabi-Calafat. Céramique peinte : 1—3 brocs ; 4 tasse ; 5,7 cruches ; céramique sans émail : 6 lampe ; 8—9 vases à une anse.

Fig. 5. Basarabi-Calafat. Céramique peinte.

Fig. 6. Basarabi-Calafat. Tasses.

Fig. 7. Basarabi-Calafat. Fragments de brocs et de cruches peints.

Fig. 8. Basarabi-Calafat. Céramique émaillée 1—10, 12—13, 15—17 fragments d'écuelles et d'assiettes ; 11-14 anses de cruches.

Fig. 9. Basarabi-Calafat. Fragments d'écuelles et d'assiettes émaillées.

Fig. 10. Basarabi-Calafat. Fragments d'écuelles et d'assiette émaillées.

OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE „NOTE EPIGRAFICE”

DE

NICOLAIE GUDEA

Din punct de vedere epigrafic, în sensul cel mai strict al cuvîntului, prezenta notă își justifică necesitatea în momentul în care au apărut interpretări necorespunzătoare ale unor materiale epigrafice, care deși nu aduc nimic nou, capătă circulație în reviste oficiale. Nota nu este și nu se vrea un răspuns. Ea vrea doar să aducă aminte de existența și necesitatea unei limite de care trebuie să țină seama toți cei care vor să aducă într-adevăr vreo contribuție la istoria patriei.

În cîteva puncte vom supune mai jos analizei cîteva păreri mai noi ale colegului C.C. Petolescu în legătură cu interpretarea unor materiale tegulare sau epigrafice propriu-zise. De la început menționăm că aceste interpretări nu erau neapărat necesare, căci ele nu schimbă și nu lămuresc problemele pe care le discută, ba din contră.

Vom ilustra argumentația noastră cu desene fidele copiilor în sugativă ale ștampilelor, alături de fotografii care pot apare șterse și care, singure, ar putea și pot trezi suspiciuni.

1. În SCIVA, 25, 4, 1974, p. 601, nr. 8 referindu-se la ștampilele cohortei *II Nervia Pacensis miliaria Brittonum* descoperite la Buciumi (jud. Sălaj), C. C. Petolescu scrie : „în realitate după literele COH II N nu urmează nici litera V, nici A sau P (singure) ci literele PA în ligatură ; una din hastele literei A este comună cu aceea a literei P, cealaltă se dezvoltă din bucla acesteia din urmă (P). De acord cu Finály ștampila trebuie citită răsturnată față de felul în care s-a făcut pînă acum ; astfel restabilită ștampila se citește invers de la dreapta spre stînga (litera N apare astfel normală). Fig. 4/2.” Nu știm de ce lectura dată de I. I. Russu (SCIV, 10, 1959, p. 315—316, fig. 5) nu l-a mulțumit pe C. C. Petolescu. Noi am acceptat această lectură după ce am studiat zeci de ștampile : *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 117, pl. CXXXVII—CXXXVIII). Prezentăm în figura 1/1—4, patru ștampile ușor diferite ale cohortei, așezate

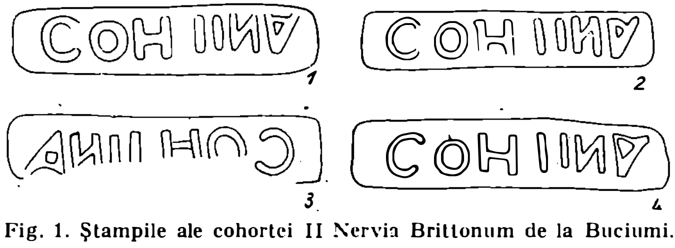

Fig. 1. Ștampile ale cohortei II Nervia Brittonum de la Buciumi.

așa cum propunea I. I. Russu (nr. 2, 4) și cum propune C. C. Petolescu (nr. 3). Se poate vedea clar că Petolescu „forțează" lectura. Litera N nu apare „normală" oricum am răsturna ștampila. Aceeași situație este cu literele în care C. C. Petolescu vede P + A. Este greu de crezut acest lucru. Într-un caz extrem poate că s-ar putea admite V + P, dar am cădea într-o altă extremă. Dealtfel oricum s-ar completa și interpreta ștampila numele unității nu se schimbă și nu se aduc precizări. Epitetul „Pacensis", pe care C. C. Petolescu îl vrea neapărat, apare o singură dată în diploma militară din anul 114 din Pannonia (CIL, XVI, 61). Toate celelalte diplome militare care pomenesc cohorta în Dacia o menționează sub numele de *cohors II Brittonum miliaria* sau *II Nervia Brittonum miliaria* (CIL, XVI, 110, 185 ; Athenaeum, n. s. XXXVI, 1958, p. 183—218 ; *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972), așa că nu vedem nici necesitatea, nici motivele de a se renunța la lectura propusă de I. I. Russu.

2. În aceeași revistă SCIVA, 25, 4, 1974, p. 602, fig. 5/1, C. C. Petolescu se referă la ștampilele de tip „CEZ" apărute la Bologa (jud. Cluj) și enunță : „datorită unei erori de lectură litera S apare inversată în desenul și fotografia autorului (N. Gudea) ; aceasta trebuie răsturnată și citită de la dreapta spre stînga". Așa am și procedat. Fig. 2/1—2 prezintă două ștampile așezate așa cum am citit noi, și, respectiv, așa cum vrea C. C. Petolescu. Se poate vedea că lectura și forma literei S este *aceeași oricum am întoarce și am răsturna ștampila. Se pare că C. C. Petolescu nu a văzut în realitate aceste ștampile.* Nici nu le putea vedea dealtfel fără prezența noastră. Lectura pe care o acceptă el, propusă de noi (ActaMN, 9, 1972, p. 421) dar cu mari rezerve : Gaesati, pare posibilă, dar în același timp constituie și un risc. „Făurirea" unei unități militare de Gaesati, din care apoi se formează o cohortă chiar dacă vreodată se va putea dovedi, astăzi ni se pare hazardată. De unde atîta siguranță că această unitate a staționat prima în castrul de la Bologa ? De unde atîta precizie că unitatea a fost creată în Dacia ? Toate sînt afirmații gratuite după părerea noastră, pentru că realitatea istorică este cu totul alta. Castrul de la Bologa are trei faze clare de construcție, iar în prima fază (castrul mic de pămînt) staționa aici cu totul altă unitate decît se bănuia (cohors I Brittonum). Ea este atestată de ștampile clare și sigure. C. C. Petolescu, necunoscînd atare situație, lansează această ipoteză vrînd indirect (sau poate direct) să

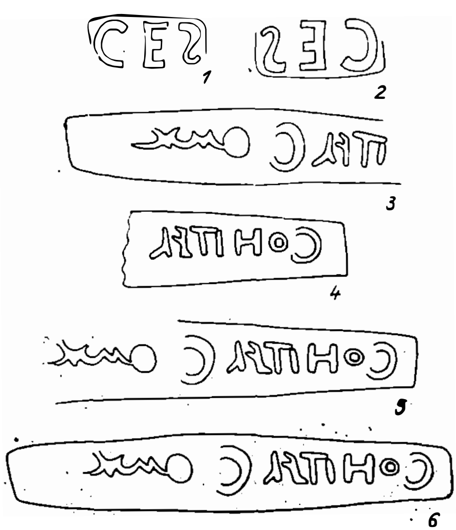

Fig. 2. Ștampile de tip CEZ de la Bologa ; ștampile ale cohortei II Flavia Commagenorum de la Vețel (Micia).

sprijine teoria sa nouă cu privire la *cohors II Hispanorum* (vezi mai jos. nr. 3). Recomandăm însă prudenţă şi răbdare atît la lectura ştampilelor cît şi la interpretarea lor. Nu ar fi primul caz în care informaţii scrise rămîn nelămurite.

3. În anii din urmă reluîndu-se cercetările de la Veţel (jud. Hunedoara) la castrul şi aşezarea romană Micia au fost făcute importante descoperiri tegulare. Printre acestea o serie de cca 60 bucăţi de cărămizi şi ţigle ştampilate pentru care s-a dat (cam în pripă) lectura : *cohors II Hispanorum* (O. Floca, ActaMN, 5, 1968, p. 113, nota 10) ; O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 9). Reluînd această ipoteză, C. C. Petolescu (Sargetia, 9, 1972, p. 43—49, nota 24; C. C. Petolescu — L. Mărghitan, Muzeul Naţional, 1, 1974, p. 256—257) lansează o serie de supoziţii strategice, de dislocare militară şi de datare cu totul ,,inedite'' privind *cohors II Hispanorum*, care tind să schimbe cu totul puţinele date pe care le ştim despre această unitate militară. Numai că întregul edificiu creat astfel a pornit de la o bază falsă. Primul care a lansat această ipoteză greşită a fost O. Floca, în ciuda rezervelor pe care încă atunci le manifestase I. I. Russu. Apoi ideea s-a dezvoltat progresiv. *Ştampilele descoperite la Micia nu reprezintă însă cohorta II Hispanorum. Ele sînt un tip nou al ştampilelor cohortei II Flavia Commagenorum.* Fotografiile prezentate de C. C. Petolescu (Sargetia, 9, 1972, p. 45, fig. 2) nu sînt destul de clare, iar desenul ştampilei întregite, deşi a fost în linii mari realizat corect, este înţeles greşit. Chiar dacă literele ştampilelor sînt uşor corupte, cu caracter cursiv chiar, pe ştampile se poate vedea clar că este vorba de *cohors II Flavia Commagenorum.* Ştampilele prezentate de noi (fig. 2/3—6; fig. 3/1—3) arată, sperăm, clar acest lucru. Sensul literelor care urmau după aşa zisul ,,H'' (de fapt FL) au primit o explicaţie foarte interesantă (Muzeul Naţional, 1, 1974, p. 257, nota 51) dar ele reprezintă de fapt COMM(agenorum). Lectura deci a ştampilelor de la Micia este coh(ors) II Fl(avia) Comm(agenorum). I.I. Russu a afirmat acest lucru mai de mult. Recent H. Daicoviciu şi I. Piso, care au văzut atent aceste ştampile, sînt de acord cu această lectură. Aşa că întreaga teorie creată pe baza acestei lecturi false cade. Căci articolul din Sargetia, 9, 1972 venea şi voia să răstoarne tot ceea ce munca migăloasă a mulţi istorici a reuşit să smulgă necunoscutului despre cohorta de hispani. Credem că eroarea se datoreşte grabei şi mai ales dorinţei de a crea teorii noi.

4. În SCIVA, 25, 4, 1974, p. 599—600, nr. 7, fig. 4/1 C. C. Petolescu reia o inscripţie de la Buciumi (*Castrul roman de la Buciumi*, p. 117), o întregeşte şi o datează în timpul lui Traian pe baza unui simplu joc al prezenţei unităţii pomenite de inscripţie (*cohors I Augusta*) în diplomele militare. Întregirea ei ca şi datarea sînt forţate. Titlurile menţionate în fragmentul de inscripţie pot fi nu numai ale lui Traianus, ci şi ale lui Hadrianus, Antoninus Pius sau chiar mai departe (R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1890, p. 182 sq). I. Piso m-a informat cu amabili-

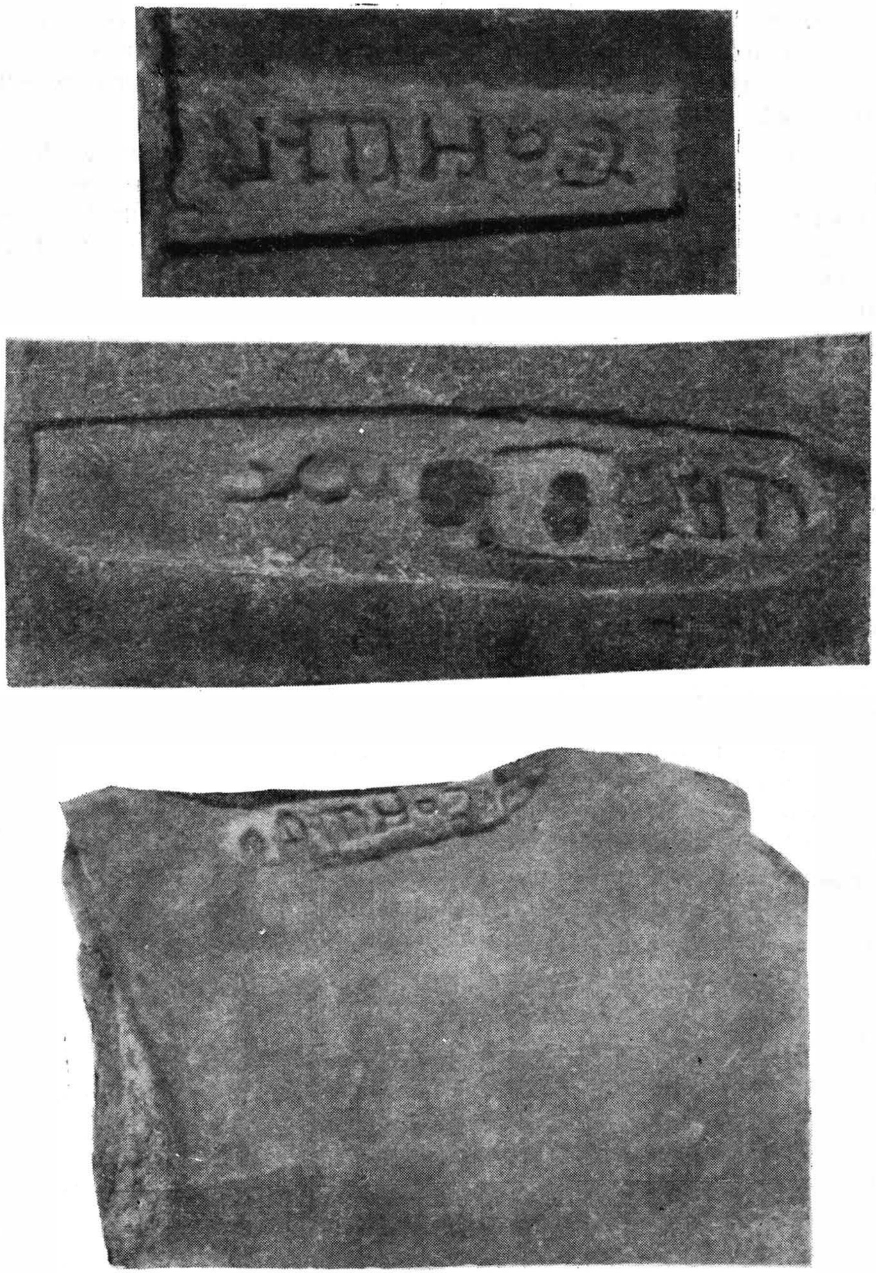

Fig. 3. Detalii fotografiate ale ştampilelor de la Veţel (Micia).

tate că după părerea sa forma literelor este mai tîrzie decît mijlocul secolului al II-lea. Oricum ipoteza lui C. C. Petolescu este prea îndrăzneaţă ca şi datările care reies dintr-însa.

Prin această notă am vrut să atragem atenţia asupra relativităţii pe care o conţine orice cercetare primară şi mai mult asupra modului cum trebuie abordată orice descoperire nouă, sau care ni se pare nouă.

EINIGE BEMERKUNGEN BEZÜGLICH EINIGER „EPIGRAPHISCHER NOTIZEN"

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser unterzieht einer Analyse einige „neue" Lesearten die von C. C. Petolescu bezüglich einiger epigraphischen Meterialien vorgeschlagen werden. In vier Punkte wird die Falschheit dieser Lesearten bewiesen, welche sich auf (1) Cohors II Nervia Brittonum von Buciumi (Kr. Sălaj), (2) die Ziegelstempel CEZ von Bologa (Kr. Cluj), (3) Cohors II Flavia Commagenorum von Micia (Kr. Hunedoara) und (4) eine Inschrift von Buciumi (Kr. Sălaj) beziehen. Es werden einige Bemerkungen bezüglich der eigentlichen Behandlung des epigraphischen Problems aufgeführt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

ADNOTĂRI EPIGRAFICE (2)[1]

DE

ANDREI ARICESCU

Descoperiri recente, reeditarea unor fragmente de inscripţie, publicarea incompletă sau doar anunţarea altora prilejuiesc aducerea în discuţie a cîtorva documente epigrafice dobrogene, pentru precizarea stării de fapte existente, ori pentru aducerea la cunoştinţă a tuturor datelor tehnice necesare.

În 1968, A. Rădulescu a publicat un fragment (colţul din dreapta-sus) al unei plăci de marmură cu inscripţie onorifică în limba latină (se află în Muzeul de arheologie din Constanţa, sub nr. de inventar 1 432), descoperit în anul 1960 în pămîntul de umplutură de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis [2]. Pe fragment se păstrează literele :

ESDI
NI
CIF
AE

Editorul, bazîndu-se pe analogii din epigrafia tomitană [3], a reconstituit dedicaţia către împăratul Hadrian în felul următor :

[Imp(eratori) Ca]ES(ari) DI
[vi Traia]NI
[Parthi]CI F(ilio)
[Divi Nerv]AE
[nep(oti) Traiano]
[Hadriano Aug(usto)]
[p(ontifici) m(aximo) tr(ibuniciae) p(otestatis)...]
[co(n)s(uli)... p(atri) p(atriae)?...]

În anul 1974, în timpul săpăturilor efectuate lîngă Edificiul cu mozaic, spre sud-vest, în direcţia porţii nr. 1 a portului Constanţa, tot în pămîntul de umplutură, la cca 0,20 m adîncime, a fost descoperit un al doilea fragment din aceeaşi inscripţie onorifică [4]. De data aceasta este partea din stînga-sus a plăcii, care se leagă perfect de primul fragment. Acest al doilea fragment are înălţimea de 0,305 m şi lăţimea de 0,420 m. În total deci, lăţimea plăcii era de 0,680 m [5]. De la bun început trebuie spus că întregirile propuse pentru primele trei rînduri de editorul primului fragment au fost cît se poate de exacte, literele presupuse fiind întocmai cele aflate pe al

---

[1] Prima serie de adnotări epigrafice a apărut în SCIV, 24, 1973, 1, p. 111–118.
[2] A. Rădulescu, Pontice, 1, 1968, p. 329–330 şi fig. 4.
[3] *Ibidem*, p. 330, notele 35–36.
[4] Săpăturile din această zonă au fost supravegheate de Maria Munteanu, care a descoperit fragmentul de inscripţie şi i-a văzut legătura cu cel publicat anterior.
[5] Dimensiunile primului fragment la A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 329.

S C I V A, tomul 27, nr. 4, Bucureşti, octombrie–decembrie, 1976, p. 523–535

doilea fragment. Pe cele două părţi, acum reunite (fig. 1), ale inscripţiei se citesc următoarele litere :

IMPCAESDI
VITRAIANI
PARTHICIF
AE

Se constată că cele trei rînduri păstrate complet sînt alcătuite dintr-un număr egal de litere (cîte nouă), ceea ce poate duce la presupunerea că şi următoarele aveau acelaşi număr de litere, ori una mai mult sau mai puţin. În consecinţă, textul inscripţiei trebuie să fi fost aproximativ următorul [6] :

Imp(eratori) Caes(ari) Di-
vi Traiani
Parthici f(ilio),
[*Divi Nerv*]*ae*
[*nep(oti), Traiano*]
[*Hadriano*]
[*Aug(usto), pont(ifici) max(imo),*]
[*trib(unicia) pot(estate)... ?*]
[*co(n)s(uli) III, p(atri) p(atriae),*]
[*respublica*]
[*Tomit(anorum)...*]
[..........]
[*leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).*]

Astfel, rîndurile 4, 5, 7, 10 şi 13 ar fi avut cîte zece litere, rîndurile 6 şi 9 cîte opt, iar rîndurile 8, 11 şi 12 între opt şi zece litere. În r. 9, am completat cifra *III*, deoarece al III-lea şi ultimul consulat al lui Hadrian începe în anul 119 [7] şi nu pare probabil ca inscripţia onorifică tomitană de faţă să fie anterioară acestui an, ţinînd cont de datarea celorlalte două dedicaţii din acelaşi oraş, una din 119—120 [8], cealaltă din 129 [9], cît şi de vremea în care Hadrian a vizitat ţărmul vest-pontic, prilej pentru apariţia unor asemenea monumente, fie că este vorba de o singură călătorie în care a atins Tomisul, în iarna 123/124, fie că a mai trecut pe aici şi în anul 132[10]. În încheierea inscripţiei (r. 10—11), era indicat, de bună seamă, autorul dedicaţiei, adică statul tomitan sau organele deliberative ale oraşului [11], numite cu vreuna din formulele *respublica Tomitanorum* [12] ori *senatus populusque Tomitanorum* [13] ori, mai puţin probabil, *civitas Tomitanorum* [14] ;

---

[6] Propunerile de întregire pe care le fac pentru rîndurile dispărute ale inscripţiei sînt puţin diferite de cele ale lui A. Rădulescu (*op. cit.*, p. 330), deosebirile datorîndu-se socotirii numărului de litere pe fiecare rînd şi analogiilor cu celelalte două dedicaţii latine din Tomis către Hadrian (CIL, III, 765 şi 12493). Astfel, în r. 7 am preferat *pont(ifici) max(imo)* în loc de *p(ontifici) m(aximo)*, iar în r. 8 *trib(unicia) pot(estate)* în loc de *tr(ibuniciae) pot(estatis)*.

[7] R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 195—196.

[8] CIL, III, 12493.

[9] CIL, III, 765. Cf. şi I. Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 124—127.

[10] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 174—176 ; idem, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 130—137 ; Al. Suceveanu, Pontica, 8, 1975, p. 123 şi nota 40.

[11] I. Stoian, *op. cit.*, p. 122—127.

[12] CIL, III, 14451, 1395, 7540, 12493.

[13] CIL, III, 765.

[14] CIL, III, 14450.

putea urma numele guvernatorului în timpul sau prin grija căruia a fost pusă inscripţia onorifică, ceea ce ar însemna că textul mai avea încă cel puţin două rînduri (12—13, poate şi 14). Dacă admitem că textul se desfăşura pe 13 sau 14 rînduri şi că spaţiile dintre acestea şi dintre litere

Fig. 1. Placă onorifică dedicată împăratului Hadrian, descoperită la Tomis; fragmentul din dreapta, găsit în 1960; cel din stînga, în 1974.

aveau aceleaşi dimensiuni de la început pînă la sfîrşit (6 cm literele + 2 cm spaţiile), ajungem la încheierea că placa cu inscripţie onorifică închinată la Tomis lui Hadrian putea avea o înălţime de cel mult 1,150—1,250 m.

Fig. 2. Partea inferioară a unei inscripţii funerare descoperită la Slava Rusă.

Fig. 3. Stelă funerară de la Slava Rusă, pusă pentru soldatul *Valerius Valens*, pe care este reprezentată *Lupa Capitolina*.

Fig. 4. Reconstituirea parţială a stelei de la Slava Rusă cu *Lupa Capitolina*.

★

În anul 1932, au intrat în patrimoniul Muzeului de arheologie din Constanţa două fragmente din cunoscuta inscripţie descoperită la Camena (jud. Tulcea), care atestă construirea unei băi publice de către *vicani Petrenses*. Ele au fost publicate pentru prima dată, în 1934, de Th. Sauciuc-Săveanu, care descrie amănunţit monumentul, dînd şi o reconstituire a inscripţiei, şi face un amplu comentariu asupra însemnătăţii descoperirii pentru cunoaşterea procesului de romanizare în Dobrogea [15]. Unul din fragmente [16] (A), din partea stîngă, reprezintă mai mult de jumătate din blocul de calcar cu inscripţia încadrată în *tabula ansata*; cel de al doilea [17], mult mai mic (B)[18], este din marginea din dreapta a cîmpului inscripţiei; fragmentele de inscripţie nu aveau legătură între ele.

După puţin timp, Gr. Florescu a reluat în discuţie documentul [19], încercînd alte restituiri ale textului decît primul editor [20] şi aducînd precizări în legătură cu unele elemente de limbă din inscripţie [21]; de asemenea, bazat pe aceste noi interpretări, considera că inscripţia ar putea data cel mai devreme din a doua jumătate a secolului al III-lea. Tot datorită acestei republicări a documentului constatăm că în anii scurşi de la prima editare, adică în 1934—1935, blocul de calcar cu inscripţie fusese reconstituit [22], de bună seamă, pe temeiul calculelor făcute de Th. Sauciuc-Săveanu [23].

În anul 1939, a fost descoperit un al treilea fragment al inscripţiei (C), care face legătura între primele două; textul a devenit acum, cu excepţia cîtorva litere căzute în spărturi, complet şi a fost astfel editat iarăşi de Th. Sauciuc-Săveanu [24], care, odată dispărut argumentul principal al unei datări tîrzii, susţinută de Gr. Florescu [25], revine la datarea mai timpurie a documentului, în secolul al II-lea [26]. Din această a treia publicare a

---

[15] Th. Sauciuc-Săveanu, Analele Dobrogei, 15, 1934, p. 93—108 şi nota suplimentară (după p. 112).

[16] *Ibidem*, p. 98, fig. 2.

[17] *Ibidem*, fig. 3.

[18] La Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, cele două fragmente sint numerotate *118 a* şi *118 b*, după inventarul de atunci al muzeului din Constanţa.

[19] Gr. Florescu, Analele Dobrogei, 17, 1936, p. 132—135; idem, Dacia, 5—6, 1936—1938, p. 426—428.

[20] [*U*]*lpio* în loc de *T*[*it*]*io*, *s(upra) s(criptis)* în loc de *s(uo) s(umptu)* şi *ela*[*psu*] în loc de *pa*[*rcum*].

[21] Formele *balineu, effectu, questoribus.*

[22] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 133, fig. 4 şi p. 427, fig. 5.

[23] Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 95.

[24] Th. Sauciuc-Săveanu, *Un nou fragment al inscripţiei din Petra-Camena*, Bucureşti, 1940.

[25] Cuvîntul *ela*[*psu*], reconstituit din urmele unor litere de pe fragmentul A, termen inexistent în realitate, care ar fi indicat distrugerea edificiului public în timpul năvălirilor de la mijlocul veacului al III-lea (Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 135, 428).

[26] Cum era firesc, Th. Sauciuc-Săveanu este de acord cu Gr. Florescu în privinţa prescurtării *SS* = *s(upra) s(cripto)*.

inscripţiei se constată că se renunţase la restaurarea blocului de calcar, făcută înainte de descoperirea fragmentului C, fără a se proceda la una nouă, cele trei fragmente fiind doar aşezate unul după altul [27].

La vremea acestei ultime editări a inscripţiei de la Camena se păstrau următoarele litere ale textului, repartizate pe cele trei fragmente :

A	*C*	*B*
Q B F F		
VICANIPETRENSESQVIC	*ONTVL*	*.RVNT*
CAVSASALVTISCORPORISSVIBALINEVFA	*CIVNDVQV*	*ODOPVS*
EFFECTVMAGISTERIOANNINYMPHIDIMAXIM	*IETAELIGEMI*	*.IQVESTORI*
BVSVICIVLPIOROMANOETCASSIOPRIMITIVOCVRAN	*TIBVSOPERIN*	*...HIDIO*
MAXIMOSSETAELIOIVLIO		

De atunci încoace, documentul a suferit şi alte stricăciuni ; singur fragmentul C a rămas nevătămat pînă astăzi. Fragmentul A a fost spart în şase bucăţi, mai mari sau mai mici, dintre care una, din dreapta-sus, nu se mai găseşte ; aceasta conţinea două litere de pe chenar *(F F)* şi capetele superioare a două litere din rîndul următor *(ES)* ; o spărtură din mijlocul inscripţiei a avariat litere din rîndurile 2, 3 şi 4, făcînd chiar să dispară cîteva din rîndul 3 *(ORI)*. Fragmentul B, care conţinea iniţial părţile finale din patru rînduri ale inscripţiei, a fost spart şi el, pe orizontală, în trei bucăţi, dintre care cea de jos, împreună cu ultimul rînd *(HIDIO)* a dispărut ; avariile suferite au făcut să dispară şi primele litere din cele trei rînduri păstrate, adică din rîndurile 2, 3 şi 4 ale întregului text (*R* din r. 2, *OD* din r. 3 şi *I* din r. 4) ; de asemenea, au pierit şi alte trei litere din r. 4 *(TO* şi *I* de la sfîrşitul rîndului).

Stricăciunile suferite de inscripţia de la Camena în cursul anilor, după 1940, mai ales în timpul războiului şi în anii imediat ulteriori, datorită transportării neatente a pietrei dintr-un loc în altul, au provocat însă şi alte neajunsuri, prin dispersarea fragmentelor, astfel că după reorganizarea Muzeului de arheologie din Constanţa (1957) unele fragmente au apărut, conform indicaţiilor din registrele vechi de inventar, cu alte locuri de provenienţă, ceea ce a putut duce la eroarea de a fi publicate separat [28], cu indicarea acestor puncte de descoperire false : fragmentul C era considerat ca provenind din Tomis, iar două bucăţi lipite din fragmentul A (literele *Q B* din r. 1 de pe chenar şi *RENS* din r. 2), ca şi o bucată din fragmentul B (literele *VNT* din r. 2) erau date ca fiind descoperite la Carsium. Abia în ultimii ani, cu prilejul amenajării lapidariului Muzeului de arheologie din Constanţa, în bolţile de sub marele mozaic tomitan, au fost puse laolaltă toate fragmentele existente încă din importanta inscripţie de la Camena (inventariată acum la nr. 28), al cărei text îl transcriu mai jos, după ultima

---

[27] Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 5, fig. 1.

[28] Gh. Poenaru-Bordea, *Note epigrafice*, în volumul *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 126–129, nr. 11–13.

lectură a lui Th. Sauciuc-Săveanu [29], cu indicarea părţilor dispărute între timp [30]:

Q(uod) B(onum) F(austum) F(elix)
Vicani Petrenses qui contul[*e*]*runt*
*causa salutis corpo*ris *sui balineu* (sic) *faciundu* (sic). *Q*uod *opus*
effectu (sic)*magisterio anni Nymphidi Maximi et Aeli Gemi*[*n*]i, *questo*ri
bus vici Vlpio Romano et Cassio Primitivo, curantibus operi N[*ymp*] hidio
Maximo s(upra) s(cripto) et Aelio Iulio.

Voi încheia discuţia despre inscripţia de la Camena cu cîteva scurte observaţii. În primul rînd, cred că prima frază a textului are înţeles deplin fără să fie nevoie să subînţelegem un obiect direct sau încă un verb, nefiind vorba de o exprimare eliptică [31], ci doar concisă, cum este firesc să se întîmple în documentele epigrafice. În ce priveşte antroponimele din inscripţie, aş adăuga, faţă de cele spuse de primul editor [32], că ele ar putea să ascundă şi autohtoni sau alţi traci (bessi) romanizaţi, nefiind vorba neapărat de colonişti romani, ceea ce nu scade cu nimic valoarea documentului pentru demonstrarea procesului de romanizare. Cît priveşte data monumentului, sînt de părere că nici caracterele paleografice, nici fenomenele lingvistice întîlnite în text (căderea consoanei finale *-m* [33] şi notarea diftongului *-ae-* prin vocală simplă [34]), nu constituie dovezi suficiente pentru a considera documentul ulterior mijlocului veacului al III-lea [35]; dimpotrivă, aş adăuga, pe lîngă argumentele aduse de Th. Sauciuc-Săveanu în favoarea datării mai timpurii a inscripţiei [36], că ea aparţine probabil celei de-a doua jumătăţi a secolului al II-lea sau, cel mai tîrziu, primei părţi a celui următor, pentru că nu sînt cunoscute pe teritoriul Sciţiei Mici documente cu caracter public, provenite din aşezări rurale, ulterioare perioadei tulburi de la mijlocul secolului al III-lea [37]; mai mult, singura inscripţie dintr-un *vicus*, în care mai este pomenit un edificiu de interes obştesc, datează din anii 139—161 [38]. În sfîrşit, referitor la problema orga-

[29] Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 12. Am considerat utilă reproducerea textului şi pentru faptul că articolul lui Th. Sauciuc-Săveanu nu se află într-o revistă de specialitate sau de mai mare circulaţie şi din această cauză este uneori omis, ca şi lectura completă a inscripţiei (de ex. : R. Vulpe, în notele la V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la Gurile Dunării*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1974, p. 201—202, nota 371, dă inscripţia în lectura lui Gr. Florescu, neţinînd seama de existenţa fragmentului C, care schimbă substanţial această lectură; la fel, Maria Munteanu, Pontica, 4, 1971, p. 131).

[30] Cu litere drepte.

[31] Th. Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 8.

[32] Idem, Analele Dobrogei, 15, 1934, p. 99—100.

[33] Exemple numeroase la H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti, 1960, p. 113—115, şi la S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961, p. 62—64.

[34] H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 76—78; S. Stati, *op. cit.*, p. 48—51.

[35] Susţinută de Gr. Florescu, *op. cit.*, al cărui principal argument era reconstituirea cuvîntului *elapsum*, care însă, după descoperirea celui de al treilea fragment al documentului, s-a dovedit că nu exista în textul inscripţiei. Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, *Un nou fragment al inscripţiei din Petra-Camena*, Bucureşti, 1940, p. 8 şi 11.

[36] Th. Sauciuc-Săveanu, Analele Dobrogei, 15, 1934, p. 100; idem, *Un nou fragment al inscripţiei din Petra-Camena*, Bucureşti, 1940, p. 10—11.

[37] Ultimele asemenea documente datează din vremea lui Filip Arabul; mă refer la un altar din *vicus Secundini* (Sc. Lambrino, *Mélanges Marouzeau*, p. 324, nr. 13) şi la inscripţia de la Gîrliciu, care aminteşte *regio Histriae* (Gr. Florescu, SCIV, 9, 1958, 2, p. 342—347).

[38] V. Pârvan, ARMSI, s. 2, 38, 1916, p. 617, nr. 24, unde este vorba de refacerea unui *auditorium* în *vicus Quintionis*.

nizării satelor romane din Dobrogea, constatăm că în *vicus Petra* existau doi *magistri (Nymphidius Maximus* și *Aelius Geminus)* și doi *quaestores (Vlpius Romanus* și *Cassius Primitivus)*, cum nu mai întîlnim în nici una dintre așezările rurale din aceste ținuturi [39], unde este atestat doar cîte un singur *quaestor*, în cazul că această funcție este indicată în textele inscripțiilor, chiar dacă *magistri* erau în număr de doi.

★

În vara anului 1964, au fost descoperite întîmplător, lîngă zidurile cetății romano-bizantine de la Slava Rusă, și aduse la Muzeul de arheologie din Constanța, trei inscripții despre care am amintit cu alt prilej [40]. Dintre acestea, una a fost studiată de N. Gostar [41]; cea de-a doua, pe care apare reprezentată *Lupa Capitolina*, este destul de bine cunoscută, fiind făcută publică în mai multe ocazii [42], fără însă să fi fost editată pînă acum cu toate datele necesare; tocmai asupra acestui monument vreau să mă opresc în rîndurile de mai jos, ca și asupra celei de-a treia inscripții, de mai mică însemnătate, dar care, de asemenea, este necesar să fie pusă în circulație.

Inv. 6482 (fig. 3). Stelă fragmentară, din calcar dur alb-gălbui; este ruptă sus și în stînga; înălțimea maximă 1,240 m, lățimea 0,720 m, grosimea 0,240 m; în partea superioară, se păstrează cinci rînduri din inscripție (din primul, doar urmele cîtorva litere); în partea de jos, într-o nișă aproximativ dreptunghiulară, adîncită cu 4 cm, lată de 48 cm, înaltă de 26,5 cm în dreapta și de 22,5 cm în stînga, este redată în relief *Lupa Capitolina*; ruptura din stînga nu afectează relieful, care a suferit însă destule stricăciuni de-a lungul anilor, poate și la dezafectarea stelei pentru a fi refolosită ca bloc de construcție, dar a făcut să dispară primele litere din rîndurile păstrate ale inscripției funerare.

Relieful este realizat cu destulă stîngăcie; se încadrează în arta provincială comună. Lupoaica, destul de bine proporționată în ansamblu, se află în picioare, spre dreapta, cu capul complet întors înapoi, prin arcuirea gîtului puternic; urechile ascuțite depășesc cu vîrfurile limita de sus a nișei; ochiul, redat printr-un cerc, pare prea mare în raport cu dimensiunile capului; coada este lungă, atingînd nivelul solului care corespunde limitei inferioare a nișei; pîntecele este schițat destul de clar, ca și picioarele, paralele două cîte două; cele din față, întinse puțin înainte, denotă starea de încordare. Gemenii, mai sumar redați, sînt așezați pe marginea inferioară a nișei, astfel că picioarele lor depășesc limitele acesteia, fiind încadrate în altă adîncitură dreptunghiulară (27/5,5 cm), ca un adaos al nișei, plasată puțin spre dreapta față de nișa propriu-zisă. Gemenii sînt reprezentați

[39] În legătură cu aceste magistraturi, cf. Maria Munteanu, *op. cit.*, cu observația că, neținînd seama de fragmentul ultim publicat de Th. Sauciuc-Săveanu în 1940, autoarea a considerat că la *vicus Petra* exista un singur *magister*.

[40] A. Aricescu, BMI, 40, 1971, 3, p. 58.

[41] N. Gostar, Arheologia Moldovei (sub tipar).

[42] R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 293, dă fotografia monumentului, cu o scurtă explicație (și pe supracoperta volumului se află aceeași imagine); C. Pop, ActaMN, 8, 1971, p. 180—181, dă textul inscripției, zăbovind în special asupra reprezentării sculpturale; același cercetător a susținut în toamna anului 1973, la sesiunea științifică a Muzeului de arheologie din Constanța, o comunicare în legătură cu această stelă funerară, rămasă netipărită pînă acum.

simetric, uşor întorşi către interior, cu picioarele depărtate şi foarte puţin îndoite din genunchi; feţele sînt mutilate; ei sug, proptindu-se, cel din stînga cu mîna dreaptă pe sol şi cu stînga de pîntecele lupoaicei, iar cel din dreapta cu mîna stîngă jos şi cu dreapta în sus. Avariile suferite de monument au şters şi ele din puţinele detalii ale reliefului, aşa cum le realizase sculptorul. Deşi lucrarea lasă de dorit din punct de vedere artistic ea are o însemnătate specială prin aceea că este prima imagine sculpturală cu *Lupa Capitolina* găsită pînă acum în Sciţia Minoră; simbolul Romei, descoperit în inima teritoriului dobrogean, constituie încă o dovadă a penetraţiei şi persistenţei romanismului în aceste ţinuturi.

Inscripţia păstrată cuprinde ultimele cinci rînduri ale textului stelei funerare; dintre acestea, primul este aproape total distrus, observîndu-se doar două litere clar şi urmele altora; celelalte patru rînduri sînt aproape complete, lipsindu-le numai cîteva litere de la început, căzute în spărtură; scrierea este clară, fără ligaturi, dar destul de neîngrijită; înălţimea literelor variază între 62 şi 70 mm; ele poartă *apices* puţin pronunţate; cîteva caracteristici: *N* aplecat spre dreapta, *M* cu barele laterale desfăcute şi neparalele, *A* fără hastă orizontală (de două ori în r. 2) sau cu ea slab incizată (r. 3 şi 4). În r. 1, la început, se mai vede partea de jos a unei haste oblice, care nu poate proveni decît de la literele *R* sau *X*; urmează *SE*, după care vîrful unui unghi, poate de la litera *V*, apoi o bară verticală şi încă un unghi, deci ar putea fi literele *IV* sau *N*; în continuare, încă o hastă verticală, după care nu se mai văd urme de litere pînă la sfîrşitul rîndului, unde apare partea inferioară a unui *A* sau *N*. Literele păstrate din celelalte rînduri sînt clare:

R(?) *SE V*(?) *IV* (sau *N*) *I*(?) . . . *A* (sau *N*)
ALVALENSMILE
XICLAMILANN
IIIVIXANNXXII
IO B M P

Putem calcula lăţimea totală a stelei cu destulă siguranţă, ţinînd cont de faptul că la baza pietrei ruptura din stînga pleacă dintr-un punct care pare să coincidă cu marginea originală; rezultă că nişa cu *Lupa Capitolina* se afla cu 2–3 cm mai aproape de marginea din stînga decît de cea din dreapta a stelei (aici, distanţa dintre nişă şi marginea conservată este de 17 cm), şi că de la începutul rîndurilor păstrate ale inscripţiei, unde spărtura coincide aproximativ cu limita din stînga a reliefului, lipsesc 15–20 cm; în acest spaţiu, avînd în vedere neregularitatea lăţimii literelor din partea păstrată, puteau intra 2–4 litere (fig. 4). Se impun următoarele completări: în r. 2, *V* (începutul *nomen*-ului *Valerius*), în faţa căruia se afla, de bună seamă, *praenomen*-ul prescurtat (una sau două litere); în r. 3, la început, probabil că se afla litera *S* (sfîrşitul ultimului cuvînt din rîndul anterior, adică *miles* [43]), după care urma *LEG* sau, mai degrabă, numai *L* şi prima jumătate a lui *X* (cea de a doua jumătate se menţine pe piatră); în r. 5, trebuie completate literele *FIL* (aici, întregirea fiind certă, este sigur că lipsesc trei litere). Oarecare dificultăţi apar la completarea r. 4, pe

[43] Nu cred că s-ar fi putut ca *miles* să fie scris fără consoana finală, chiar dacă în text apar unele prescurtări mai neobişnuite (ex: *CLA* pentru *Claudia*, în r. 3).

care l-am lăsat anume la urmă ; din text rezultă că soldatul *Val. Valens* a trăit 22 de ani şi a luptat trei sau cel mult patru, dacă întregim înainte de spărtură, în r. 4, cu încă un *I* ; o cifră alcătuită din mai multe semne (*VIIII* sau *XVIII* de pildă) nu poate fi admisă, ţinînd cont de vîrsta la care a murit militarul ; dar completarea cu un singur *I* lasă prea mult loc liber la începutul rîndului, iar, pe de altă parte, şi această completare pare puţin probabilă, dacă avem în vedere că între spărtură şi primul *I* păstrat spaţiul este ceva mai mare decît distanţele dintre cifrele care se văd pe piatră ; în consecinţă, la începutul r. 4, ori a rămas un spaţiu nefolosit, ori, şi cred că aşa este mai plauzibil, acolo erau notate literele *IS* din cuvîntul *annis*, început în rîndul anterior ; inconsecvenţa de a scrie acest cuvînt o dată întreg şi altă dată prescurtat (cum apare şi aici, ceva mai departe, tot în r. 4) nu este neobişnuită în documentele epigrafice [44]. Cît priveşte r. 1, ţinînd seama de context, s-ar putea ca la început să fie litera *R* de la sfîrşitul unuia din cuvintele *pater* sau *mater*, adică persoana care a ridicat monumentul fiului decedat [45]. Iată textul reconstituit al inscripţiei, conform observaţiilor şi propunerilor de întregire de mai sus :

[. . . . . *pa-* sau *ma-* ?]
[? *te*]*r se vive*[*nte* ?]. . . *A*(?)
[. . *V*]*al(erius) Valens, mile-*
[*s l(egionis)*] *XI Cla(udiae), mil(itavit) ann-*
[*is*] *III, vix(it) ann(is) XXII* ;
[*fil*]*io b(ene) m(erenti) p(osuit).*

Însemnătatea inscripţiei constă, în primul rînd, în atestarea unui soldat activ din *legio XI Claudia* în partea de centru — nord a Dobrogei. Prezenţa lui *Valerius Valens* în aceste ţinuturi nu a putut să se întîmple decît după anul 167, al plecării legiunii *V Macedonica* de la Troesmis în Dacia [46]. Acest an trebuie considerat, aşadar, un *terminus post quem* pentru datarea inscripţiei de la Slava Rusă, care pare însă, după aspectul grafic, să aparţină veacului al III-lea. Aşa cum s-a arătat, după plecarea din Moesia Inferioară a legiunii *V Macedonica*, cea mai mare parte dintre sarcinile acesteia în nord-vestul Dobrogei au fost preluate de un detaşament din *legio I Italica* de la Novae [47] ; de bună seamă însă că şi *legio XI Claudia* de la Durostorum, care acţiona în sudul Dobrogei, şi-a extins şi ea, cu acelaşi prilej, activitatea în anumite părţi din nordul regiunii [48], după cum o dovedeşte tocmai inscripţia de la Slava Rusă, soldatul *Valerius Valens* aflîndu-se aici împreună cu familia sa ; este posibil ca aşezarea antică de la Slava Rusă, pe numele său vechi *Libida*, *Libidina* sau *Libi-*

[44] Ex. gratia : CIL, III, 6189, . . .*mil(itavit) annis V, vic(sit) an(nis) XXV*. . . ; 7500, . . .*vixit annis L, mil(itavit) ann(is) XXVI*. . . ; 12480, . . .*mil(itavit) annis XXV, vixit an(nis) LXXXIIII*. . . ; 13739, . . .*vixit annis XXX* . . .*vix(it) ann(is) II* . . .*v(ixit) an (nis) III* . . .*vixit an(nis) III* . . .*vix(it) annis V*.

[45] Urma poate observaţia că această persoană se afla încă în viaţă, redată prin formula *se vive*[*nte*], care s-ar potrivi cu urmele de litere rămase în prima jumătate a acestui rînd ; propun această ipoteză cu gîndul că se vor mai găsi poate şi alte posibilităţi de întregire pentru această parte a inscripţiei.

[46] B. Filow, Klio, 6, 1906 ; M. Macrea, *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 371 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 155.

[47] Emilia Doruţiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, p. 53, 60.

[48] De această problemă am intenţia să mă ocup altă dată pe larg.

dum[49], care iniţial probabil că a fost un *vicus*, să fi devenit cu timpul şi un centru militar de oarecare însemnătate pe linia strategică *Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Noviodunum*[50], ajungînd în vremea Imperiului tîrziu o importantă aşezare urbană *(polis)*[51]. În orice caz, inscripţia cu *Lupa Capitolina* vine să aducă noi date în legătură cu situaţia militară a Dobrogei romane la sfîrşitul secolului al II-lea şi în următorul, cu privire mai ales la repartizarea zonelor de acţiune ale legiunilor moesice asupra spaţiului aflat anterior în sfera de supraveghere a legiunii *V Macedonica.*

Inv. 6 483. Stelă fragmentară, din calcar dur alb-gălbui ; se păstrează partea inferioară, cu ultimele două rînduri ale inscripţiei funerare ; înălţimea maximă 0,630 m, lăţimea 0,910 m, grosimea 0,180 m ; cîmpul inscripţiei este delimitat în părţi printr-un chenar lat de 0,335 m (se păstrează pe toată lăţimea numai în stînga) ; chenarul, cu dublă profilatură spre interior, avea poate un decor (frunze, ciorchini), care a fost înlăturat prin cioplire, cînd lespedea a fost retezată pentru refolosire ca bloc de construcţie, probabil la ridicarea zidurilor de apărare ale cetăţii romano-bizantine de la Slava Rusă ; această intenţie de reutilizare este evidentă, pentru că se poate observa că la dezafectarea stelei s-a căutat obţinerea unei forme cît mai regulate, dovadă marginea superioară tăiată drept a fragmentului păstrat.

Cele două rînduri ale textului rămas sînt scrise îngrijit, cu litere clare, cu *apices* puţin pronunţate ; înălţimea literelor este de 55—58 mm ; în r. 1, între *I* şi *B*, *B* şi *M*, *M* şi *P*, se află puncte plasate la jumătatea înălţimii literelor. Putem citi :

RI · B · M · POS
VERVNT

La începutul primului rînd se află ultimele două litere ale unuia din cuvintele *patri*, *matri* sau *fratri* ; deci :

[. . . . . . . *pat-* sau *mat-* sau *frat-*]
ri b(ene) m(erenti) pos-
uerunt.

Textul păstrat nu permite comentarii. Data inscripţiei, după scriere, pare să fie a doua jumătate a secolului al II-lea. Deşi nu a mai fost publicată, ci numai anunţată[52], am inclus şi această inscripţie fragmentară în adnotările de faţă, avînd în vedere că prin locul descoperirii se leagă de stela cu *Lupa Capitolina*, la care m-am referit mai înainte ; neprezentînd prin sine un interes deosebit, inscripţia ar fi rămas izolată de celelalte de la Slava Rusă, fără să atragă atenţia pentru a fi editată separat, fiind, de asemenea, dificil de pus în legătură cu documente din alte părţi.

În încheiere, cred că se poate face observaţia că, adăugînd inscripţiile de mai sus la cele mai de mult timp cunoscute, numărul descoperirilor epigrafice de la Slava Rusă reprezintă un lot destul de important de

---

[49] A. Aricescu, *op. cit.* ; idem, Pontica, 5, 1972, p. 335—338 ; idem, Vestigia, 17, 1973, p. 548—549.

[50] Cf. R. Florescu, BMI, 41, 1972, 3, p. 23—26.

[51] Procopius din Caesarea, *De aedificiis*, IV, 7, 17—19 ; Theophylactus Simocatta, *Historiae*, I, 8.

[52] Nota 40 de mai sus.

documente, în total zece inscripții funerare [53] și un stîlp miliar [54], toate apărute numai întîmplător, nu în urma unor cercetări sistematice, care ar duce, fără îndoială, la aflarea unor noi și esențiale date pentru cunoașterea acestei atît de însemnate așezări antice de-a lungul secolelor de stăpînire romană asupra ținuturilor Dobrogei.

ANNOTATIONS ÉPIGRAPHIQUES (2)

RÉSUMÉ

En 1960 avait été découvert à Tomi un fragment (la partie droite supérieure) d'une inscription honorifique dédiée à l'empereur Hadrien; en 1974 a été trouvé le deuxième fragment (la partie gauche supérieure), qui se raccorde au premier ; on constate que les lettres du deuxième fragment sont exactement celles indiquées dans la restitution proposée par l'éditeur du premier fragment (la note 2).

Une importante inscription de Camena (dép. Tulcea), qui atteste la construction d'un bain public par *vicani Petrenses*, était brisée initialement en trois fragments (deux découverts en 1932 et le troisième en 1939); entre 1940 et 1957, le monument a subi encore des dégats, les fragments existents étant cassés en plusieurs morceaux, dont quelques-uns ont été enregistrés avec des faux lieux de découverte et ont été publiés, par erreur, comme des documents indépendants; on montre la situation actuelle de l'inscription et l'on présente aussi la lecture complète, avec l'indication des lettres disparues à cause des détériorations produites entre temps.

En 1964 ont été découvertes à Slava Rusă (dép. Tulcea), quelques inscriptions funéraires fragmentaires; parmi ces documents, il se trouve une stèle sur laquelle est représentée *Lupa Capitolina*, stèle qui était assez bien connue, sans avoir été publiée avec toutes les datées nécessaires, qui sont présentées dans cet article. Une autre inscription contient seulement deux lignes de la fin du texte.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plaque honorifique dédiée à l'empereur Hadrien, découverte à Tomi ; le fragment de droite, trouvé en 1960 ; celui de gauche, en 1974.

Fig. 2. La partie inférieure d'une inscription funéraire de Slava Rusă (dép. Tulcea).

Fig. 3. La stèle funéraire de Slava Rusă (dép. Tulcea), mise pour le soldat *Valerius Valens*, sur laquelle est représentée *Lupa Capitolina*.

Fig. 4. La reconstitution partielle de la stèle de Slava Rusă avec *Lupa Capitolina*.

---

[53] CIL, III, 7523, 11443, 11444 (asupra locului descoperirii ultimelor două, cf. Emilia Doruțiu, SCIV, 15, 1964, 1, p. 132); D. Tudor, Materiale, 2, 1956, p. 194—195; A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 99—100, nr. 17; V. H. Bauman, SCIV, 22, 1971, 4, p. 594—596 (două piese); inscripția studiată de N. Gostar (nota 41 de mai sus); cele două stele funerare din articolul de față.

[54] CIL, III, 7612.

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA ROZAVLEA (JUD. MARAMUREŞ)

DE

C. KACSÓ şi I. MITREA

Depozitul a fost descoperit de elevii I. Baiaş şi Gr. Griguţa în vara anului 1971, la aproximativ 2 km nord-est de localitate, pe dealul Butan, la poalele căruia curge un mic pîrîu — Valea Spinului — ce se varsă în Iza. Primele piese din depozit au fost găsite la suprafaţa solului, pe panta sudică a dealului. Despre cele descoperite au fost anunţaţi profesorii de la Şcoala generală de 10 ani din Rozavlea, care au adunat restul obiectelor. O parte din acestea au fost descoperite tot la suprafaţă, altă parte la mică adîncime în pămînt, pe un perimetru de cîţiva m². Împreună cu bronzurile, descoperitorii au mai găsit în acelaşi loc mai multe fragmente ceramice, ce par să provină din două vase, precum şi un mic obiect de fier [1].

Informaţiile cu privire la descoperire nu permit cunoaşterea precisă a locului în care au fost depuse iniţial piesele. Una din posibilităţi este ca obiectele să fi fost aşezate într-un vas de lut, care, acoperit de un alt vas, a fost îngropat la mică adîncime în pămînt, în vîrful dealului sau în apropiere de acesta, piesele ajungînd în locul descoperirii lor în urma unei alunecări de teren, fenomen destul de frecvent în zonă. Există însă şi posibilitatea ca piesele să fi fost depuse chiar în locul în care au fost descoperite. În acest caz răspîndirea obiectelor pe o suprafaţă destul de mare poate fi explicată fie prin faptul că ele au fost depuse direct în pămînt, îngroparea depozitului fiind însoţită de spargerea unor vase de lut, fie prin faptul că vasul-depozit, destul de friabil, s-a spart, conţinutul lui împrăştiindu-se. Este de menţionat că numărul fragmentelor ceramice recuperate este foarte mic, deşi întreaga suprafaţă de descoperire a fost intens răscolită. Această constatare face mai plauzibilă prima dintre alternative.

În urma verificării locului de descoperire s-a putut preciza că depozitul a fost depus în afara unei aşezări omeneşti, locul de descoperire, deal fără platou şi cu pante destul de abrupte pe toate laturile, nefiind prielnic pentru locuire.

Descrierea obiectelor :

1 — 8. Celturi de formă zveltă, cu secţiunea corpului ovală, avînd sub marginea uşor îngroşată a găurii de înmănuşare cinci nervuri reliefate,

[1] Iniţial piesele au fost împărţite între descoperitori. Prof. D. Duncan, care ne-a şi furnizat datele despre condiţiile de descoperire şi ne-a condus la locul descoperirii, a donat cele 16 obiecte — ce se aflau în posesia lui — Muzeului din Baia Mare. Restul pieselor au ajuns la Bacău, ulterior fiind cedate, pentru întregirea depozitului prin bunăvoinţa lui I. Mitrea, muzeului băimărean. Nu este exclus, avînd în vedere condiţiile de descoperire şi recuperare a pieselor, ca o parte din conţinutul depozitului să nu fi ajuns la cunoştinţa noastră.

lama lărgită spre tăiş, începutul lărgirii fiind marcat pe ambele feţe de cîte două mici praguri laterale (fig. 1/1—8).

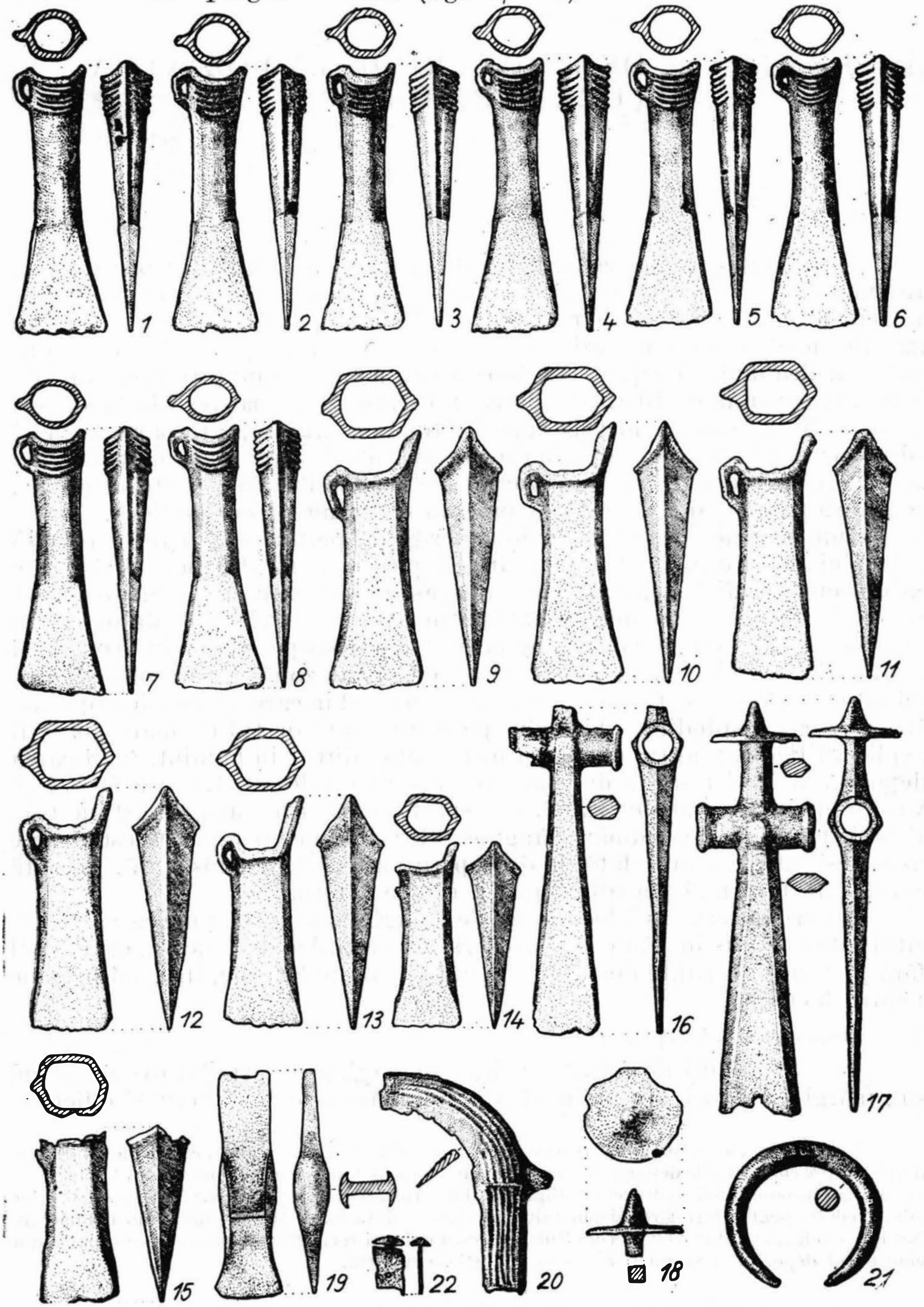

Fig. 1. Depozitul de la Rozavlea. 1—21. Bronzuri; 22. fier.

9 — 15. Celturi cu plisc, cu secţiunea corpului rectangulară. Nr. 14 este de dimensiuni mai mici, iar nr. 15 are deteriorată porţiunea găurii de înmănuşare şi tortiţa ruptă din vechime (fig. 1/9—15).

16. Topor cu disc şi spin, secţiunea barei de sub disc hexagonală cu muchiile rotunjite, secţiunea lamei hexagonală, discul uşor deplasat faţă de axul central, deteriorat la tăiş (fig. 1/17).

17. Topor de acelaşi tip, partea cu disc ruptă recent, la fel ca şi o parte dintr-unul din braţele tubului de înmănuşare, secţiunea barei de sub disc pătrată, secţiunea lamei hexagonală (fig. 1/16).

18. Disc şi spin de la un topor de acelaşi tip, rupt din vechime. Se păstrează şi o mică parte din bara de sub disc, care are secţiunea pătrată (fig. 1/18).

19. Topor cu aripioare, de formă dreptunghiulară, cu tăişul lăţit şi foarte uşor curbat. Pe ceafă are aşa-numita crestătură italică. Cele patru aripioare, avînd centrul puţin mai jos de mijlocul înălţimii toporului, sînt uşor curbate spre interior. Sub aripioare este plasat, pe ambele feţe, cîte un prag care marchează începutul lamei (fig. 1/19).

20. Seceră cu limbă la mîner, partea dinspre vîrf ruptă din vechime, ornamentată pe mîner cu patru nervuri reliefate, în dreptul limbii cu o nervură perpendiculară pe ea, iar pe lamă cu alte trei nervuri (fig. 1/20).

21. Brăţară de formă ovală, cu secţiunea rotundă, îngroşată la mijloc, capetele subţiate şi îndepărtate (fig. 1/21).

22—23. Lame de pumnal, cu umerii gărzii aproape drepţi, sub aceştia, spre margini, două găuri pentru nituri. La una se păstrează şi o mică porţiune din mîner (fig. 2/1—2).

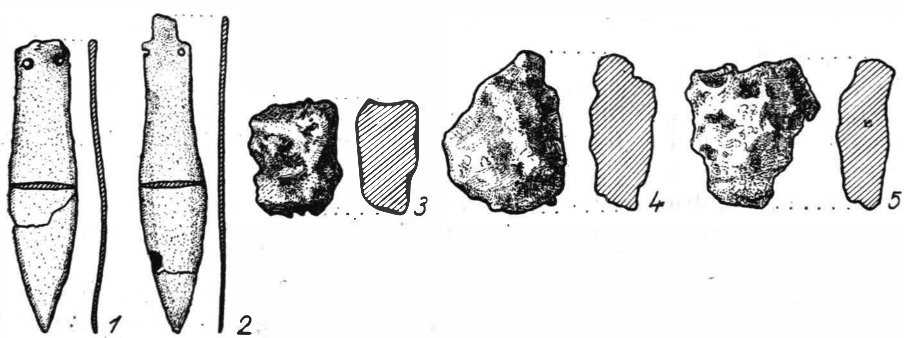

Fig. 2. Depozitul de la Rozavlea. 1—5. Bronzuri.

24—26. Turte de bronz (fig. 2/3—5).

27. Fragment dintr-un mîner de fier, probabil a unui cuţit prevăzut cu un mic orificiu pentru nit. Este legat în partea de sus printr-un mic peduncul de un buton de bronz. În cavitatea butonului se păstrează resturi din mînerul de lemn. Rupt recent (fig. 1/22).

Toate piesele, cu excepţia brăţării, care are patina verde cenuşie, au patina verde albăstruie. Pe unele suprafaţa oxidată este mai pronunţată. Mînerul de fier este puternic oxidat, butonul de bronz al acestuia avînd patina de nuanţă apropiată cu restul pieselor din depozit.

Lungimea, greutatea şi numerele de inventar ale pieselor sînt următoarele :

Nr.	Lung.	Greut.	Nr. inv.
1	0,143 m	150 gr	691
2	0,143 m	160 gr	713
3	0,144 m	160 gr	714
4	0,144 m	140 gr	715
5	0,144 m	155 gr	716
6	0,145 m	160 gr	867
7	0,142 m	145 gr	868
8	0,144 m	165 gr	869
9	0,133 m	270 gr	689
10	0,126 m	205 gr	690
11	0,135 m	275 gr	711
12	0,142 m	295 gr	870
13	0,142 m	290 gr	871
14	0,097 m	125 gr	712

Nr.	Lung.	Greut.	Nr. inv.
15	0,087 m	165 gr	872
16	0,226m	395 gr	864
17	0,18 m	205 gr	865
18	—	65 gr	866
19	0,121 m	205 gr	710
20	—	85 gr	875
21	—	100 gr	692
22	0,151 m	65 gr	693
23	0,165 m	60 gr	874
24	—	260 gr	695
25	—	345 gr	717
26	—	390 gr	876
27	0,028 m	5 gr	694

Fragmentele ceramice găsite la locul descoperirii depozitului nu permit reconstituirea exactă a formei vaselor. Se poate presupune totuşi că unul din vase, cel din care au fost recuperate mai multe fragmente, avea gîtul înalt şi cilindric, corpul bombat, la nivelul bombării maxime fiind ornamentat cu nervuri reliefate, dispuse oblic. Judecînd după grosimea mică a pereţilor şi după diametrul fundului, care se poate stabili cu aproximaţie, vasul a avut dimensiuni destul de mici. Culoarea fragmentelor ambelor vase este neagră în exterior, cafenie, cu mici diferenţe de nuanţe de la un vas la altul, în interior. Pasta este amestecată cu pietricele, arderea fiind destul de bună.

În compoziţia depozitului de la Rozavlea intră unelte, arme şi podoabe, marea lor majoritate în stare de folosinţă în momentul depunerii. Alături de piese finite, depozitul conţine şi cîteva bucăţi de bronz brut (turte).

Cele mai multe dintre bronzuri fac parte din categorii binecunoscute şi îndeaproape cercetate, fapt ce ne permite doar o sumară trecere în revistă a lor.

Topoarele cu disc şi spin sînt de tip B_3. A. Vulpe a stabilit în cadrul acestui tip mai multe variante [2], topoarele noastre putînd fi încadrate în variantele Dobrocina (toporul fig. 1/16, eventual şi fragmentul fig. 1/18) şi Cehăluţ (toporul fig. 1/17). Autorul recentei clasificări a topoarelor cu disc şi spin consideră că diferitele variante reprezintă nu numai o evoluţie tipologică ci şi una cronologică, desfăşurată pe trei-patru etape [3]. Se poate presupune, avînd în vedere faptul că ariile de răspîndire a variantelor Dobrocina şi Cehăluţ coincid aproape în totalitate, fiind prezente în special în bazinele Someş şi Tisa superioară, că între momentele producerii aces-

[2] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, München, 1970 (PBF, IX, 2), p. 79 şi urm.

[3] A. Vulpe, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 12.

tora a existat o anumită diferenţă cronologică. Nu este exclus însă ca în atelierele ce confecţionau topoare cu disc şi spin să fi fost produse concomitent ambele variante, sau că au existat ateliere specializate pentru producerea uneia sau alteia din variante. Cert este faptul că, începînd cu varianta Cehăluţ, majoritatea topoarelor de acest tip rămîn nefinisate. Foarte probabil, poate şi în legătură cu întrebuinţarea crescîndă a spadelor, topoarele cu disc şi spin îşi pierd rolul lor funcţional iniţial [4].

În afară de Rozavlea mai sînt semnalate alte 13 localităţi din Maramureş în care au fost descoperite topoare cu disc şi spin (Borşa, Breb, Budeşti, Cîmpulung la Tisa, Coştiui, Crăciuneşti, Dragomireşti, Ieud, Sarasău, Săliştea de Sus, Sighetu Marmaţiei, Sîrbi, Şieu), numărul lor fiind de 59, la acestea adăugîndu-se încă 8 topoare al căror loc de descoperire nu se cunoaşte exact, dar provin în mod cert din această regiune [5]. Acest număr reprezintă aproximativ 20 % din totalul topoarelor de acest tip descoperite în Transilvania [6].

Celturile de la Rozavlea sînt de două categorii : cu plisc şi de formă zveltă. Prima din aceste categorii este larg răspîndită în bazinul carpato-dunărean [7]. La Rozavlea, unde toate sînt cu secţiunea rectangulară, apare în două subvariante : de dimensiuni mai mari şi cu pliscul puternic accentuat şi de dimensiuni mai mici şi cu pliscul puţin dezvoltat. În Maramureş celturi cu plisc au mai fost descoperite în alte 8 localităţi (Bîrsana, Coştiui, Crăciuneşti, Dragomireşti, Glod, Sarasău, Săliştea de Sus, Sighetu Maramaţiei), precum şi în alte 3 puncte neprecizate mai exact, numărul lor fiind de 23.

A doua variantă de celt din depozitul de la Rozavlea nu mai apare şi în alte descoperiri. Exemplarele cele mai apropiate ca formă şi decor, lipsindu-le însă pragurile, sînt cele din depozitele de la Botpalád [8] şi Olcsvapáti II [9]. Pragurile laterale, de felul acelora de pe celturile de la Rozavlea, sînt destul de rare. Ele au apărut pînă acum numai pe celturi mai recente [10]. Decorul constînd din nervuri reliefate este prezent deja,

---

[4] După M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului* (teză de doctorat), 1972, în seria tipologică a topoarelor cu disc şi spin se petrece nu o evoluţie ci o involuţie a formei. V. Pentru această problemă şi consideraţiile lui A. Vulpe, *op. cit.*, p. 16.

[5] Pentru a nu încărca subsolul articolului, omitem citarea lucrărilor ce publică descoperirile de bronzuri enunţate. Întreaga bibliografie a acestor descoperiri se găseşte la C. Kacsó, *Catalogul descoperirilor de bronzuri şi de aur din epoca bronzului în judeţul Maramureş* (ms.).

[6] După M. Rusu, *op. cit.*, numărul topoarelor cu disc şi spin din Transilvania este de peste 350.

[7] Dintre numeroşii autori care au avut în atenţie celturile cu plisc menţionăm pe I. Nestor, BRGK, 22, 1932, p. 138 ; M. Moga, AISC, 3, 1941–1943, p. 269 şi urm. ; M. Petrescu-Dîmboviţa, AISC, 5, 1944–1948, p. 271 şi urm. ; S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn, 1955, p. 91 ; M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 182 şi urm. ; idem, *Metalurgia bronzului*... ; W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin, 1968, p. 32 ; M. Novotna, *Die Bronzefunde in der Slowakei*, Bratislava, 1970, p. 44 ; A. Mozsolics *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapesta, 1973, p. 38 şi urm.

[8] F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/Lahn, 1951, pl. 34/18.

[9] A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 34/5.

[10] Gîrbou (M. Roska, Repertorium, fig. 51) ; Maramureş – două exemplare din localităţi de descoperire neprecizate (C. Kacsó, Apulum, 14, 1976, fig. 3/7 şi 8/9) ; Rohod III (A. Josa – T. Kemenczei, ÉvkNyíregyháza, 6–7, 1963–1964, pl. 65/34).

deşi nu prea frecvent, şi pe celturi timpurii, el continuînd să persiste apoi o vreme îndelungată [11].

Topoarele cu aripioare din Transilvania ocupă, din punct de vedere al ariei de răspîndire, o poziţie destul de periferică [12]. Deşi cele mai vechi exemplare din bazinul carpato-dunărean datează din bronzul mijlociu [13], ele lipsesc în această perioadă din Transilvania, confecţionarea lor începînd aici abia în perioada tîrzie a bronzului. Toporul de la Rozavlea, de dimensiune mai redusă şi cu aripioarele plasate destul de aproape de tăiş, face parte din varianta transilvăneană mai veche a acestei categorii de bronzuri, denumită de A. Vulpe de tip Uriu [14]. În Maramureş se mai cunoaşte un singur exemplar din tipul acesta de topor, cel din depozitul de la Sighetu Marmaţiei I.

Secera de la Rozavlea este de tipul cu limbă la mîner. După clasificarea lui M. Petrescu-Dîmboviţa ea se încadrează în varianta Uioara de Sus 5, cea mai apropiată analogie provenind din depozitul-turnătorie de la Guşteriţa II [15].

În afară de Rozavlea, seceri au mai fost descoperite în Maramureş doar în 3 localităţi (Călineşti, Sighetu Marmaţiei, Şieu — în ambele depozite de aici), numărul lor fiind de 19. Cele mai multe sînt tot de tipul cu limbă la mîner, doar două fiind de tipul cu buton. Lipsesc secerile cu cîrlig.

Pumnalele, foarte apropiate ca mărime, fac parte dintr-o variantă mai puţin răspîndită în Transilvania. După clasificarea lui R. Peroni ele aparţin grupei C, tipul Garlasco al pumnalelor cu limbă la mîner [16]. Arheologul italian încadrează în acest tip dintre pumnalele din Transilvania pe cele de la Ghilad şi Uioara de Sus [17], iar A. Mozsolics adaugă tipului şi fragmentul din depozitul de la Panticeu [18]. La acestea trebuie adăugate, pe lîngă cele de la Rozavlea şi exemplarele inedite de la Galoşpetreu, Căpleni şi Foeni [19].

---

[11] Menţionăm dintre celturile cu astfel de decor, contemporane sau apropiate în timp de de la Rozavlea, exemplarele de la Aluniş — celt de tip transilvănean (M. Roska, *op. cit.*, fig. 314/16); Cetatea de Baltă (V. Pepelea, ActaMN, 10, 1973, fig. 1/13); Muzsáj (F. Holste, *op. cit.*, pl. 34/17); Pétervására (F. Holste, *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*, Marburg/Lahn, 1962, pl. 6); Rebrişoara (M. Rusu, ArhMold, 2—3, 1964, fig. 1/1); Tálya (T. Kemenczei, ÉvkMiskolc, 8, 1969, pl. 3/2, 11); Uioara (M. Rusu, *op. cit.*).

[12] M. Petrescu-Dîmboviţa, ArhMold, 1, 1961, p. 97—98; M. Rusu, *op. cit.*

[13] S. Foltiny, *op. cit.*, p. 84; A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967, p. 64; W. A. von Brunn, *op. cit.*, p. 36, B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, p. 20 şi urm.

[14] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, München, 1975 (PBF, IX, 5), p. 73 şi urm.

[15] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Die Sicheln in Rumänien mit dem Corpus der rumänischen Depotfunde aus dem Ende der Bronzezeit und dem Anfange der Hallstattzeit auf dem Gebiet von Rumänien*, PBF, XVIII, 1 (sub tipar). Informaţii suplimentare ne-au fost furnizate de M. Petrescu-Dîmboviţa, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[16] R. Peroni, Badische Fundberichte, 20, 1956, p. 71, pl. 1 şi 4 (harta ariei de răspîndire).

[17] *Ibidem*, p. 87. Pumnalul de la Uioara (v. şi F. Holste, *Hortfunde*... pl. 46/9) este un produs hibrid, lama şi limba la mîner fiind identice cu pumnalele grupei C, dar pe lamă are o platcă cu două aripioare ca unele pumnale cu mînerul plin: Bătarci (M. Macrea şi C. Kacsó, StCom Satu Mare 1972, pl. 21/4; Olcsvaapáti (J. Hampel, Bronzkor, 1, pl. 19/8).

[18] A. Mozsolics, *Some remarks on „Peschiera" bronzes in Hungary*, in *The European Community in Later Prehistory Studies in honour of C.F.C. Hawkes*, London, 1971, p. 64.

[19] Pumnalul de la Galoşpetreu se află în colecţia Muzeului Oradea. Exemplarele de la Căpleni şi Foeni provin, primul în mod cert, cel de-al doilea cu probabilitate, din depozite. Ambele se găsesc în colecţia muzeului Carei. Mulţumim şi pe această cale lui I. Németi pentru permisiunea studierii şi menţionării descoperirilor.

În Maramureş au mai fost descoperite încă două pumnale, unul la Sighetu Marmaţiei, probabil de tip Peschiera şi un altul, eventual de tipul cu mînerul plin [20], într-un loc rămas neprecizat.

Tipul de brăţară din depozitul de la Rozavlea este frecvent întîlnit, avînd o arie de răspîndire destul de întinsă. Totuşi, în Maramureş, spre deosebire de tipul de brăţară confecţionată din bară mai subţire şi ornamentată, din care au fost descoperite 54 de exemplare, apare mai rar (Dragomireşti, Şieu I, Crăciuneşti).

Împreună cu bronzurile, descoperitorii depozitului ne-au pus la dispoziţie şi un fragment dintr-un obiect de fier, probabil mînerul unui cuţit, informîndu-ne că a fost găsit împreună cu celelalte piese. Ţinînd seama de condiţiile de descoperire, apartenenţa acestui fragment la depozit nu este certă, totuşi ea pare probabilă, mai ales că, aşa cum am mai arătat, patina butonului de bronz care este legat de mînerul de fier este aceeaşi ca la restul bronzurilor din depozit.

Depozitul de la Rozavlea face parte dintr-un grup de descoperiri din sudul Maramureşului ce se încadrează din punct de vedere cronologic în perioada tîrzie a bronzului. În legătură cu aceste descoperiri, şi a altora din zonele învecinate ale Transilvaniei, au fost formulate două opinii : una care consideră că ele aparţin unor serii sau grupe ce se succed în timp [21] şi una care susţine că ele fac parte din două tipuri de depozite, fiecare din acestea implicînd caracteristici deosebitoare, dar nu în mod necesar şi diferenţieri cronologice clare [22]. După prima din aceste opinii, depozitele aceleiaşi serii sînt îngropate simultan, în felul acesta definindu-se orizonturi cronologice. După cea de-a doua, depunerea diferitelor depozite aparţinînd tipului Uriu-Dragomireşti caracterizează o perioadă mai îndelungată de circa două secole, depozitele mai recente fiind contemporane cu cele ale tipului Cincu-Suseni.

Unul din argumentele cele mai convingătoare aduse de A. Vulpe în susţinerea ipotezei sale este imposibilitatea determinării unor cauze istorice care să fi necesitat la un moment dat îngroparea simultană a unor valori — depozite de bronzuri sau, adăugăm noi, tezaure de aur.

Cercetările arheologice sistematice făcute în ultimul timp în nordul şi nord-vestul Transilvaniei, tocmai în zona în care se concentrează cele mai multe din depozitele de tip Uriu-Dragomireşti, dar şi acelea care aparţin, după opinia lui M. Rusu şi M. Petrescu-Dîmboviţa, seriei Uriu-Domăneşti, au dovedit că în perioada tîrzie a bronzului n-au avut loc frămîntări etnice semnificative. În regiunea amintită, transformările culturale se datorează în special unei evoluţii interne, care determină, poate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea î.e.n., abandonarea unor forme ceramice şi motive decorative şi adoptarea altora. Această situaţie s-a putut constata în mod evident în necropola tumulară de la Lăpuş, unde, aceeaşi

[20] Pumnalul, ce se găsea în colecţia fostului gimnaziu reformat din Sighetu Marmaţiei, este descris de J. Hampel, *op. cit.*, II, p. 85. Nu este exclus ca el să fie de acelaşi tip cu cel de la Bătraci, deoarece se precizează că mînerul era prevăzut cu două prelungiri pentru îmbucarea lamei.

[21] M. Rusu, Dacia, N.S. 7, 1963, p. 179 şi urm. ; idem, *Metalurgia bronzului*. . . ; M. Petrescu-Dîmboviţa, Actes du Congres UISP, Belgrad, 1971, I, p. 175 şi urm. ; idem, Studia Balcanica, 5, 1971, p. 108 şi urm.

[22] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 15 şi urm.

populaţie ce ridică tumulii primei faze cu ceramică excizată, în cea de-a doua fază abandonează treptat acest tip de decor, înlocuindu-l cu decorul canelat [23]. Fireşte, nu poate fi negat faptul că preluarea noului tip de decor, poate şi a unor forme ceramice, s-a datorat şi unor influenţe din exterior, totuşi este clar că procesul de transformare se petrece în cadrul aceleiaşi comunităţi. Convingătoare în acest sens este şi constatarea că influenţele externe recepţionate, în speţă decorul cu caneluri late, sînt adoptate într-o manieră specifică, ce se apropie sau se identifică cu stilul decorativ din prima fază.

Bazată pe situaţia arheologică concretă evidenţiată de săpături, opinia lui A. Vulpe ni se pare mai verosimilă, ea oferind în plus şi posibilităţi mai largi de explicare a unor combinaţii de obiecte din diferite depozite.

Stabilirea extinderii pe o durată de aproximativ două secole a tipului de depozite Uriu-Dragomireşti, în care includem şi descoperirea de la Rozavlea, nu exclude precizarea pentru fiecare depozit în parte a unei datări mai restrînse. Această datare se poate realiza avînd în vedere prezenţa concretă în fiecare depozit a tipului unor piese cu valoare cronologică mai exactă, precum şi relaţia cu depozitele tipului Cincu-Suseni, cu care sînt contemporane doar o parte din depozitele tipului Uriu-Dragomireşti.

Elementele de datare cele mai concludente din cadrul depozitului de la Rozavlea sînt topoarele cu disc şi spin. Ţinînd seama de poziţia variantelor Dobrocina şi Cehăluţ în schema tipologică a topoarelor de tip B_3, descoperirea de la Rozavlea se încadrează printre depozitele timpurii ale tipului Uriu-Dragomireşti. Această datare este susţinută şi de toporul cu aripioare, care aşa cum am mai arătat, aparţine variantei transilvănene mai vechi, el lipsind din descoperiri mai recente. Restul pieselor din depozit, pumnale, brăţară, seceră, chiar şi celturile cu plisc cu secţiunea rectangulară au o existenţă mai îndelungată, toate începînd destul de timpuriu, unele dintre ele, cum este variana de seceră, menţinîndu-se pînă în vremea depozitelor turnătorii. Tocmai din această cauză, valoarea lor cronologică este doar relativă, ea trebuind judecată în funcţie de combinaţia lor în cadrul depozitului de la Rozavlea cu topoarele cu disc şi spin. Analogiile cele mai apropiate ale celturilor zvelte întăresc şi ele datarea propusă, deşi pragurile laterale au apărut pînă în prezent doar pe celturi mai recente, dar de tipuri cu totul diferite de cele de la Rozavlea.

Prezenţa probabilă în cadrul depozitului a unui fragment dintr-un mîner de fier nu contravine nici ea datării menţionate. Afirmînd acest lucru, avem în vedere mai ales descoperirea de la Lăpuş, în condiţii stratigrafice bine precizate, a unui celt de fier, care pe baza contextului ceramic în care a apărut a fost atribuit primei faze a necropolei [24]. Această fază aparţine în mod cert perioadei de început a bronzului tîrziu, extin-

[23] C. Kacsó, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 62. Situaţia de la Lăpuş este menţionată şi de A. Vulpe, *op. cit.*, p. 17, care atrage atenţia că un fenomen similar s-a petrecut şi în Banat în această perioadă. Numărul mic de cercetări din Transilvania propriu-zisă nu permite încă cunoaşterea precisă a fenomenelor istorice petrecute aici în perioada în discuţie. Nu este exclus ca şi în această regiune transformările culturale să fi urmat aceeaşi cale sau căi asemănătoare cu cele din zonele vestice şi nordice. Ni se pare în orice caz că veriga de legătură dintre faza Wietenberg III şi Reci I, deci tocmai paralelă cu fazele Lăpuş II—Susani nu a fost determinată încă.

[24] C. Kacsó, *op. cit.*, p. 67.

derea ei în timp nedepășind primele etape de evoluție ale topoarelor cu disc și spin de tip B_3.

În legătură cu începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României au apărut recent două studii [25]. Ambele menționează și descoperirile de la Lăpuș și Rozavlea. M. Rusu înclină spre ipoteza că prelucrearea fierului a început în zonele noastre fără să fie în mod necesar influențată de alte centre metalurgice, în timp ce A. László consideră ca plauzibilă existența unor legături cu centrul metalurgic nord-vest balcanic care au dus și la difuzarea primelor unelte de fier. În momentul de față este dificilă luarea unei poziții în favoarea uneia sau alteia din ipoteze. Totuși, constatarea faptului că, în vremea în care apar piesele de la Lăpuș și Rozavlea, sînt greu de dovedit legături directe sau chiar propagate între nordul Transilvaniei și nord-vestul Balcanilor, mai ales în ceea ce privește metalurgia, ea avînd în regiunea Someșului inferior și a Tisei superioare o puternică tradiție locală, ne face să înclinăm mai degrabă spre prima dintre ipoteze.

În privința momentului în care apar primele unelte de fier pe teritoriul României credem că descoperirile de la Lăpuș și Rozavlea sînt suficient de convingătoare pentru ca el să fie fixat la începutul perioadei tîrzii a bronzului.

O altă problemă reactualizată de publicarea unor bronzuri din Maramureș este aceea a semnificației și caracterului depozitelor [26]. Datorită lipsei observațiilor de teren concrete, cu privire la cele mai multe descoperiri de bronzuri, care ar stabili în mod cert condițiile de depunere a pieselor, nu poate fi înlăturată cu totul posibilitatea ca unele din depozite să fi fost îngropate sau ascunse din cauza unor pericole ce au putut periclita la un moment dat existența uneia sau alteia din comunități [27], totuși ipoteza că cele mai multe din depozite sînt depuneri cu caracter de ofrandă ni se pare mai convingătoare. Prezența în cadrul depozitelor a unor obiecte fragmentare sau a unor turte de bronz brut, despre care s-ar putea presupune că au fost ascunse doar pentru valoarea lor intrinsecă, nu constituie un argument împotriva acestei ipoteze. Depunerile de bronzuri din cadrul necropolei de la Lăpuș, unde caracterul lor de ofrandă este în afara oricărei discuții, sînt de multe ori fragmentare, ba mai mult, în tumulul 12 a fost descoperită și o turtă de bronz perforată, la fel ca și trei din turtele de la Crăciunești [28]. Aceste descoperiri arată că exista în perioada tîrzie a bronzului procedeul fragmentării cu scop ritual, nu numai a ceramicii, dar și a obiectelor de metal, precum și al depunerii de turte de bronz, aceste obiceiuri fiind transmise și în cadrul depozitelor.

Locul ales pentru îngroparea obiectelor a avut și el, foarte probabil, o anumită semnificație magico-religioasă, care în multe cazuri s-a perpetuat de-a lungul mai multor generații. În acest sens ni se pare concludent faptul că la Sarasău au fost găsite pe terasa din stînga Tisei, pe un spațiu

---

[25] M. Rusu, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 349–360; A. László, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 17–39.

[26] Fr. Nistor și A. Vulpe, SCIV, 21, 1970, 4, p. 630; A. Vulpe, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 16; C. Kacsó și N. Bura, ActaMN, 11, 1974, p. 4.

[27] Ipoteză formulată pentru descoperirile din Transilvania de M. Rusu Dacia, N.S., 7, 1963, p. 183.

[28] Fr. Nistor și A. Vulpe, SCIVA, 25, 1975, 1, fig. 4/31–33.

restrîns, un tezaur de aur, un depozit de bronz, precum şi cîteva piese izolate, toate datînd din perioada bronzului tîrziu, cu anumite diferenţe cronologice între ele [29]. La Lăpuş, în imediata apropiere a necropolei tumulare, în punctul *Secătura Savului*, au fost descoperite în acelaşi loc mai multe bronzuri, între care există decalaje în timp de aproximativ 300 de ani (piese de la începutul bronzului tîrziu împreună cu spadă cu antene !) [30].

Stabilirea apartenenţei culturale a depozitului de la Rozavlea, ca şi a altora cronologic paralele cu acesta se poate face doar cu o anumită circumspecţie. Prezenţa certă în această regiune a unor descoperiri aparţinînd culturii Suciu de Sus [31], precum şi alte considerente, au determinat includerea Maramureşului, la fel ca şi a zonelor Lăpuş şi Sălaj, printre teritoriile de geneză ale acestei culturi [32]. Datorită însă faptului că lipsesc încă din Maramureş staţiuni sistematic cercetate şi bine datate, nu avem certitudini în privinţa evoluţiei culturale a regiunii în perioada tîrzie a bronzului. După cum se ştie, la începutul acestei perioade are loc dezmembrarea unităţii culturale a teritoriilor ocupate de triburile Suciu, în diferitele zone ce le-au aparţinut luînd naştere aspecte mai mult sau mai puţin diferite de cele cunoscute în perioada anterioară [33]. În momentul de faţă, ipoteza cea mai plauzibilă, deşi nesusţinută deocamdată de date sigure, ni se pare aceea că Maramureşul n-a fost afectat de fenomenele ce au dus la schimbări substanţiale în aria vestică a culturii Suciu de Sus (formarea grupului Berkesz-Demecser), evoluţia culturală de aici urmînd aceeaşi cale ca şi teritoriul învecinat din sud, unde continuă să persiste, într-o nouă fază de dezvoltare însă, aceeaşi cultură. Prin urmare, depozitele timpurii ale tipului Uriu-Dragomireşti din Maramureş, inclusiv cel de la Rozavlea, pot fi considerate, totuşi cu o anumită rezervă, ca aparţinînd culturii Suciu de Sus [34]. Depozitele recente ale tipului au fost depuse cu siguranţă de purtătorii culturii ceramicii canelate de tip Gáva, bine documentată în zonă [35].

---

[29] Pentru tezaur v. M. Rusu, ActaMN, 9, 1972, p. 48 (cu bibliografie) şi A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973, p. 206 (cu bibliografie), pentru depozit v. A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, I, München, 1970 (PBF, IX, 2, p. 85 şi urm.) şi C. Kacsó şi N. Bura, *op. cit.*, p. 1 şi urm., iar pentru piesele izolate v. C. Kacsó, Apulum, 14, 1976 (sub tipar). Concentrarea descoperirilor de la Sarasău este menţionată şi de Fr. Nistor şi A. Vulpe, *op. cit.*, p. 4.

[30] Descoperire inedită în colecţia Muzeului Baia Mare. Din depozit este publicat un singur topor cu indicaţia greşită a provenienţei Tg. Lăpuş (A. Vulpe, *op. cit.*, pl. 18/280).

[31] Descoperirile inedite de la Giuleşti şi Bîrsana, ambele în colecţia Muzeului Baia Mare.

[32] C. Kacsó, *op. cit.*, p. 46.

[33] T. Kovács, FolArch, 18, 1966/67, p. 27 şi urm.; C. Kacsó, *op. cit.*, p. 47; T. Kemenczei, ActaArchHung, 1975, 3—4, p. 332.

[34] Tipul de vas căruia îi aparţin fragmentele găsite împreună cu bronzurile apare frecvent atît în cultura Suciu de Sus (v. E. A. Balaguri, *Melodicinii posibnik dlia studentiv z arheologii*, Ujgorod, 1974, p. 37, fig. 7/1, 2, 4; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 12) cît şi în grupul Berkesz-Demecser (v. materialul inedit din cimitirul de la Alsoberecki, în colecţia Institutului de arheologie din Budapesta). Dubla colorare a pereţilor vaselor, aşa cum apare şi la Rozavlea, este un procedeu larg răspîndit, avînd o origine destul de timpurie, cf. T. Kemenczei, ArchÉrt, 95, 1968, 2, p. 183. Foarte probabil, în cadrul fazei a doua a culturii Suciu de Sus el ajunge ca o influenţă a grupului Berkesz-Demecser.

[35] K. Horedt, *Aşezarea fortificată din perioada tîrzie a bronzului de la Sighetul Marmaţiei*, Baia Mare, 1966, p. 16 şi urm. În afară de această aşezare, urmele culturii ceramicii canelate de tip Gáva au mai fost descoperite în următoarele localităţi din Maramureş; Bogdan Vodă (Cuhea), Bîrsana, Crăciuneşti, Ieud, Şieu (două puncte), Tisa.

Sumarele precizări cu privire la răspîndirea în Maramureş a tipurilor de piese din depozitul de la Rozavlea au arătat că o parte dintre bronzuri — topoarele cu disc şi spin, celturile cu plisc — se întîlnesc frecvent în zonă în timp ce altele — toporul cu aripioare, pumnalele, secera, brăţara —apar mult mai rar. În plus, în depozitul de la Rozavlea este prezentă şi o variantă de celt pentru care nu există analogii exacte. Dimensiunile foarte apropiate ale celor 8 celturi zvelte presupun că ele au fost turnate în acelaşi tipar. Nu este exclus ca ele să fie o invenţie a unui meşter local, care le-a confecţionat poate cu o ocazie deosebită sau pentru o destinaţie specială.

În afară de descoperirea de la Rozavlea, în Maramureş mai sînt încă 14 depozite ce pot fi incluse printre cele de tip Uriu-Dragomireşti. Majoritatea lor se concentrează pe Valea Izei, cîteva apărînd şi pe Valea Tisei şi a Cosăului. Este surprinzătoare lipsa aproape totală a depozitelor din zona Borşei şi a Vişeului şi inexistenţa lor pe Valea Marei.

Analizînd constituţia acestor depozite se relevă faptul că trei sînt alcătuite exclusiv din topoare cu disc şi spin (Ieud, Sarasău II, Sîrbi), două exclusiv din brăţări (Coştiui II, Vadu Izei), restul prezentînd diferite combinaţii de bronzuri [36]. Tipurile cele mai des întîlnite de bronzuri sînt topoarele cu disc şi spin, brăţările, mai ales cele din bară subţire şi ornamentate, celturile. Celelalte tipuri de bronzuri din depozitele maramureşene apar doar sporadic. Astfel, topoare cu ceafa prelungită nu apar decît în două depozite, seceri în trei, iar vîrf de lance şi lamă de spadă doar într-un singur depozit. Lipsesc, cu excepţia centurilor, piesele de îmbrăcăminte. Nu apar de loc obiecte de harnaşament. Ele nu se întîlnesc nici în descoperiri izolate. În general, se poate constata că repertoriul de bronzuri din Maramureş, comparat cu cel din întreaga Transilvanie, este destul de sărăcăcios. Foarte probabil, tipurile de producţie locală curentă au fost cele trei, larg răspîndite în zonă, restul fiind fie obţinute prin schimb, fie confecţionate ocazional.

Cu tot numărul mic de produse locale, este evidentă simţitoarea intensificare a metalurgiei bronzului din Maramureş în perioada tîrzie a bronzului. Probabil că acest fenomen a fost în legătură cu descoperirea şi exploatarea în această perioadă a unor zăcăminte bogate de minereuri. Deşi cercetările de teren din Maramureş sînt încă reduse, astfel că graficul habitaţiei în preistorie n-a fost stabilit deocamdată cu certitudine, s-ar părea că în perioada tîrzie a bronzului numărul aşezărilor a crescut simţitor. Una din cauzele acestei creşteri demografice s-ar putea să fi fost tocmai descoperirea pe care o presupunem.

DÉPÔT DE BRONZES À ROZAVLEA (DÉP. DE MARAMURESH)

RÉSUMÉ

Dépôt de bronzes mis au jour en 1971. A part les pièces de bronze qui le composent, il comporte aussi un petit fragment d'un manche de fer doté d'un bouton de bronze. De même que toute une série d'autres dépôts

[36] Nu este exclus ca şi depozitul de la Călineşti să fi conţinut doar brăţări, întrucît sursa primară în legătură cu această descoperire (ArchÉrt, S.V., 10, 1876, p. 294) nu precizează caracterul de complex închis al bronzurilor enumerate ca provenite din această localitate.

de bronzes trouvés au Maramuresh, celui de Rozavlea s'encadre dans le type de dépôts Uriu-Dragomireşti. La présence des haches à disque et éperon de type B_3 — variantes Dobrocina et Cehăluţ — assure au dépôt de Rozavlea une datation assez haute dans l'ensemble du type respectif.

Avec les réserves exigées par l'absence des recherches archéologiques méthodiques, le dépôt de Rozavlea a été attribué — de même que les autres dépôts de bronzes contemporains du Maramuresh — à la culture Suciu de Sus.

L'article s'achève avec quelques précisions concernant la diffusion de certains types de bronzes au Maramuresh. Leur examen conduit à la conclusion que pendant la dernière période du bronze la métallurgie du bronze devient plus intense au Maramuresh. Ce phénomène a été rapporté à la découverte fort probable justement au cours de cette période de quelques nouvelles sources métallifères mises en exploitation.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 — Le dépôt de bronzes de Rozavlea. 1—21 bronzes; 22 fer.

Fig. 2 — Le dépôt de bronzes de Rozavlea. 1—5 bronzes.

UN MORMÎNT SCITIC LA REDIU—VASLUI

DE

V. PALADE

În vara anului 1973 cu prilejul amenajării drumului de acces la o lutărie, în marginea de sud a satului Rediu, suburbie a orașului Vaslui, în punctul numit „Capul dealului" sau „Capul Rediului", tractoristul Gh. Baciu a dezvelit un schelet așezat întins pe spate cu capul spre sud și picioarele spre nord, fiind parțial dislocat în timpul lucrărilor amintite[1]. Partea de schelet rămasă nederanjată a fost acoperită cu pămînt, dar nu înainte de a fi culese obiectele însoțitoare. Fiind sesizat imediat muzeul din Bîrlad, ne-am deplasat la fața locului unde au fost făcute toate observațiile posibile în funcție de restul scheletului rămas *in situ* și al informațiilor primite de la descoperitor. Pe baza unui martor de pămînt din apropierea mormîntului s-a putut stabili că acesta fusese îngropat la adîncimea de 1,50 m față de solul actual. ușor în pantă, la marginea sudică a botului de deal amintit. Fundul gropii se afla într-un sol galben nisipos; conturul ei n-a mai putut fi stabilit; se pare că a avut fundul ușor albiat. Din relatările descoperitorului rezultă că terenul era plan pe întreaga suprafață din jurul mormîntului pe o rază de 25 m.

Inventarul mormîntului se compune dintr-o spadă de fier și mai multe vîrfuri de săgeți din bronz.

Din relatările descoperitorului și pe baza urmelor de oxid lăsate de spadă pe fundul gropii și pe oasele rămase nedislocate, rezultă că aceasta a fost așezată peste brațul stîng, mînerul depășind puțin umărul, iar lama orientată de-a lungul corpului cu vîrful ușor în diagonală peste schelet. Dintre săgeți, 7 se aflau în dreptul osului iliac stîng lîngă palmă, iar una în dreptul capătului inferior al sternului. Bineînțeles că vîrful de săgeată izolat, putea să ajungă acolo antrenat, pe galerii, de mamifere mici.

În pămîntul deplasat la circa 15—20 metri distanță de mormînt, s-a mai găsit încă un vîrf de săgeată, ca dovadă că numărul acestora a fost mai mare, nefiind exclus ca unele săgeți să fi rămas neidentificate. Din ceea ce a fost recuperat se desprinde faptul că în afară de pumnal și vîrfurile de săgeți mormîntul nu pare să fi avut alt inventar însoțitor. Ne gîndim în primul rînd la ceramică, deoarece nici descoperitorul, — un pasionat în parte avizat — și nici controlul nostru n-a surprins nici un fel de urme de vase. Împrejurarea că s-a păstrat *in situ* o parte din fundul gropii împreună cu oasele scheletului și că pe această suprafață nu se păs-

[1] Mulțumim și pe această cale tov. Gheorghe Baciu, descoperitorul mormîntului, pentru promptitudinea cu care ne-a informat și pentru ajutorul dat în reconstituirea tuturor detaliilor acestuia.

S C I V A, tomul 27, nr. 4, București, octombrie—decembrie, 1976, p. 549—555

trează nici un fel de indicii cu privire la existența vreunui vas, ne îngăduie să presupunem că mormîntul a fost lipsit de ceramică.

Spada de fier descoperită în mormînt este puternic oxidată și în mare parte distrusă. La ridicare, lama s-a rupt în numeroase fragmente care abia au permis o reconstituire parțială, lipsindu-i vîrful (fig. 1/10; 2/10). Este lucrată dintr-o singură bucată și face parte din tipul spadelor

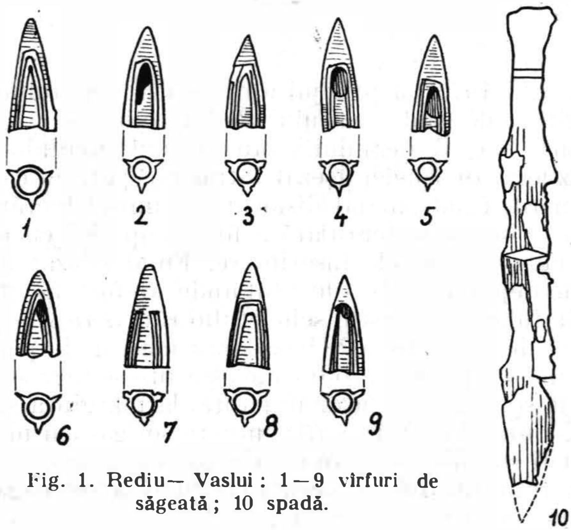

Fig. 1. Rediu—Vaslui: 1—9 vîrfuri de săgeată; 10 spadă.

akinakes avînd lama cu două tăișuri și minerul terminat probabil printr-o bară dreaptă scurtă, ori mai curînd o măciulie oval-aplatizată. Dată fiind starea precară de conservare, ceea ce s-a păstrat amintește de tipul de spadă cu mînerul terminat cu o măciulie de formă ovală turtită, asemănătoare

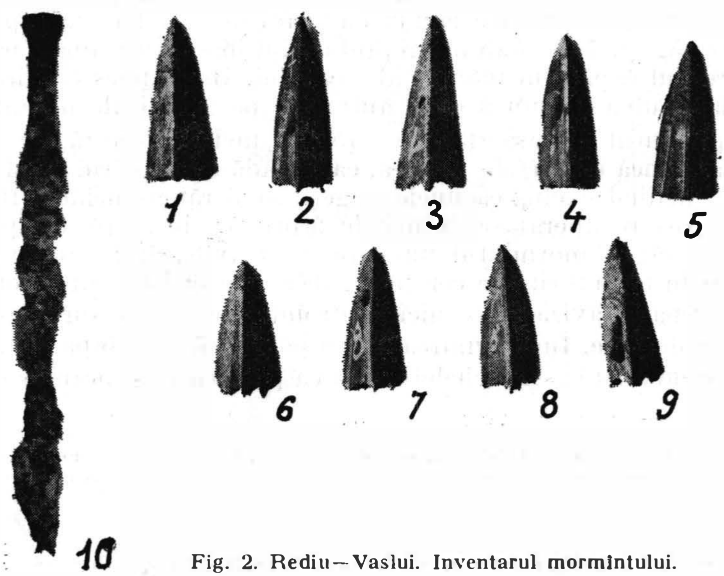

Fig. 2. Rediu—Vaslui. Inventarul mormîntului.

tipului 3 după clasificarea cercetătoarei sovietice A. I. Meliukova [2]. Mînerul este rectangular în secţiune şi nu prezintă nici un fel de gardă ori urme care să indice eventual existenţa unei garde din metal care să fi fost distrusă prin oxidare. Delimitarea mînerului de lamă este marcată doar de lăţimea ceva mai mică a acestuia şi subţierea celor două tăişuri (fig. 1/10; 2/20). Lama este romboidal-turtită în secţiune şi are tăişurile paralele pe cea mai mare parte a lungimii sale. Spada pare să fi fost prevăzută cu teacă, deoarece pe suprafaţa lamei în crusta de oxizi de fier care o acoperă se observă sporadice dar certe urme de fibre vegetale (?). Dimensiuni: lungimea totală 41 cm (se păstrează numai 38 ac); lungimea mînerului 10,2 cm; lăţimea 2,7 cm; grosimea 0,5 cm; lăţimea lamei 4,2 cm.

Cele 9 vîrfuri de săgeţi din bronz, toate cu gaură, dar fără tub de înmănuşare, se deosebesc întrucîtva între ele, deşi toate sînt prevăzute cu cîte trei aripioare (fig. 1/1—9; 2/1 — 9). Deosebirile constau în faptul că unele dintre ele sînt circulare în secţiune (fig. 1/1, 2, 6) în timp ce altele sînt triunghiulare, prevăzute cu mici şănţuiri care flanchează aripioarele (fig. 1/3, 5, 7 — 9). O altă deosebire constă în faptul că un număr de 5 vîrfuri de săgeţi prezintă pe una din feţe un orificiu, care corespunde cu capătul interior al găurii de înmănuşare (fig. 1/2, 4, 5, 6, 9).

Revenind asupra spadei în discuţie, remarcăm faptul că prin lungimea lamei şi tăişurile paralele aceasta se apropie de spada descoperită la Zărceşti [3] şi în special de cea de la Cristineşti [4], care are aproape aceeaşi lungime şi mînerul terminat printr-o măciulie ovală.

Spre deosebire de cele două spade amintite, cea de la Rediu-Vaslui nu dispune de gardă la mîner, sau, mai corect spus, nu dispunde de gardă metalică. Aşa cum se prezintă această spadă ne sugerează mai curînd existenţa unui sistem de gardă lucrată din lemn, eventual împreună cu plăselele care vor fi acoperit tija metalică a mînerului şi care au putrezit. Situaţia n-ar fi unică, întrucît aşa cum am amintit şi cu altă ocazie [5] ne sînt cunoscute pumnale fără gardă metalică, aceasta fiind înlocuită de o gardă lucrată din os împreună cu plăselele şi bara terminală [6]. Din acest punct de vedere apare semnificativ faptul că pe teritoriul Moldovei numărul pumnalelor ori spadelor fără gardă la mîner a ajuns la 4 exemplare. Dacă în cazul pumnalelor de la Hilişeni şi Cristineşti [7] nu se aduc suficiente precizări în legătură cu lipsa gărzii, în schimb pumnalul de la Mînzăteşti [8] şi spada în discuţie, ambele provenind din morminte de înhumaţie, confirmă după opinia noastră ipoteza cu privire la existenţa unor pumnale-spadă, fără gardă din metal la mîner, cu o frecvenţă mai mare în Moldova. Garda lucrată din metal trebuie să fi fost înlocuită cu una de lemn, ori din alte materiale de origine vegetală sau animală care s-au descompus, întrucît este greu de presupus că pumnalele amintite şi spada în discuţie

---

[2] A. I. Meliukova, Arheologija SSSR, 1964, D. 1 — 4, p. 51.

[3] S. Raţă, SCIV, 16, 1965, 3, p. 576, fig. 1/1, 2/1.

[4] Viorica Perian, RevMuz, 4, 1969, 1, p. 83.

[5] Vasile Palade şi Nicoleta Ciucă, SCIV, 23, 1972, 2, p. 287.

[6] W. Ginters, *Das Schwert der Skyten und Sarmaten in Südrussland*, Berlin, 1929, p. 409, pl. 39/a.

[7] Viorica Perian, *op. cit.*, p. 83.

[8] V. Palade şi N. Ciucă, *op. cit.*, p. 287, fig. 2/4, 3/1.

au fost depuse în mormînt incomplete, cunoscut fiind rolul lor simbolic şi ritual [9].

Noua spadă se încadrează fără îndoială în aria cultural-cronologică a akinakesurilor de pe teritoriul României. Terminaţia mînerului, distrusă prin oxidare şi în special lipsa gărzii nu ne permit totuşi o încadrare categorică în tipologia stabilită de A. Vulpe pentru spaţiul carpato-dunărean [10].

Dacă totuşi ceea ce se păstrează din măciulie, reprezintă după toate probabilităţile o bară dreaptă, foarte puţin dezvoltată, atunci spada din mormîntul de la Rediu-Vaslui, constituie o variantă a tipului *A*, cu menţiunea că trebuie sporit numărul variantelor stabilite de autorul cercetărilor hallstattiene de la Ferigele, indiferent dacă admitem existenţa unor pumnale şi spade fără gardă la mîner, ori mai curînd existenţa unor asemenea arme cu gardă lucrată din lemn etc., ceea ce ni se pare mai plauzibil. În acest context, spada de la Rediu-Vaslui ar îmbogăţi tipul A cu o nouă variantă şi anume A 4, avînd în vedere că, aşa cum remarca şi cercetătoarea sovietică A. I. Meliukova, aproape fiecare exemplar aparţinînd unui tip sau altuia de pumnal, prin caracteristicile sale individuale, reprezintă o variantă aparte [11]. Nu poate fi exclusă cu totul posibilitatea ca spada să fi avut mînerul terminat printr-o bară transversală ovală, cu atît mai mult cu cît în Moldova se cunosc asemenea pumnale [12]. În acest caz clasificarea lui A. Vulpe [13] ar putea fi completată eventual cu un al treilea tip de pumnal-spadă existent în spaţiul carpato-dunărean, avînd măciulia ovală şi garda lucrată din lemn etc. Acest tip ar fi reprezentat de pumnalele de la Zăiceşti, Cristineşti, Mînzăteşti [14] şi cel din mormîntul de la Rediu-Vaslui.

Din punct de vedere al lungimii, lăţimii şi grosimii lamei şi eventual ale barei care abia dacă depăşea lungimea tijei mînerului, spada în discuţie ar putea fi încadrată între spadele aparţinînd tipului I de pe teritoriul URSS, găsindu-şi analogii în spada de la Rijanovka, ori în cea din mormîntul 13 de lîngă Kirikovka [15]. Chiar şi în cazul unei terminaţii de formă ovală a mînerului spadei în discuţie, aceasta îşi găseşte — e drept mai rar — şi din acest punct de vedere, corespondente între spadele aparţinînd tipului 1 de pe teritoriul URSS [16].

Tipologic şi cronologic, spada din mormintul de la Rediu-Vaslui, se încadrează atît în aspectul akinakesurilor din aria carpato-dunăreană, datate în sec. VI î.e.n. [17] cît şi în tipul I de akinakes de pe teritoriul URSS datat de A. I. Meliukova în limitele secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea î.e.n. [18]

Sîntem convinşi însă că orice propunere de încadrare tipologică şi cronologică a spadei este în parte vulnerabilă, deoarece nu dispunem de nici un element susceptibil să ne ajute la stabilirea, cu mai multă precizie, a

---

[9] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 46.
[10] A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 59.
[11] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47.
[12] Viorica Perian, *op. cit.*, fig. 1/1, 3; S. Raţă, *op. cit.*, p. 576, fig. 1/1; 2/1.
[13] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 60–61.
[14] V. Palade şi N. Ciucă, *op. cit.*, p. 287.
[15] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47.
[16] *Ibidem*, p. 48.
[17] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 60–61.
[18] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 41.

tipului căruia îi aparține. Totuși faptul că spada apare într-un mormînt de înhumație plan, asociată cu vîrfuri de săgeți de bronz în trei muchii fără manșon, într-o zonă în care au mai fost descoperite asemenea morminte, cu un inventar mai mult sau mai puțin asemănător, ne îngăduie să încadrăm cronologic mormîntul de la Rediu-Vaslui în limitele secolului al VI-lea și începuturile sec. al V-lea î.e.n. fiind contemporan cu mormîntul de la Mînzătești [19].

O altă problemă care se pune în legătură cu mormîntul în discuție este aceea a apartenenței sale etnice. Ipotetic acest mormînt ar putea să aparțină unui luptător scit. Prezența spadei (akinakes) și a vîrfurilor de săgeți de bronz în trei muchii într-un mormînt de înhumație constituie un indiciu în acest sens, cunoscut fiind obiceiul ritual existent la luptătorii sciți de a fi însoțiți de pumnale (akinakes), simbol al zeității lor războinice [20].

Mormîntul respectiv se află totuși în afara hotarelor scitice, iar din construcția sa lipsesc acele elemente de rit funerar specifice, cum ar fi tumulul și căptușirea gropii sepulcrale cu bîrne de lemn ori cu pietre etc. [21].

În ultimul timp unii cercetători consideră, și nu fără temei, că pumnalele (akinakes) și vîrfurile de săgeți în trei muchii făcînd parte din inventarul unui mormînt nu sînt suficiente pentru a atribui originea etnică scitică celui înmormîntat, deoarece aceste arme nu sînt totdeauna produse veritabile scitice [22], ci mai curînd elemente de cultură scitică difuzate și preluate de diferite populații locale [23]. Ele puteau fi lucrate de meșteri locali, imitîndu-se produse scitice similare [24]. Bineînțeles că cei care imitau asemenea obiecte și arme le utilizau, făcîndu-le loc pînă și în practicile lor rituale. Așa se explică faptul că pumnalele akinakes apar relativ frecvent în mormintele tumulare de incinerație de la Bîrsești [25] și Ferigele [26] etc., deși aceste morminte aparțin din punct de vedere etnic, populației tracice locale. În necropolele respective însă pumnalele akinakes nu se asociază niciodată cu vîrfuri de săgeți în trei muchii.

În secolele VII — VI î.e.n., unele grupuri de populație tracică din Moldova mai foloseau încă înhumația cu scheletele chircite în morminte plane, așa cum o dovedesc descoperirile de la Stoicani [27]. Probabil că ritul înhumației continuă să fie folosit și în secolele VI — V î.e.n. de anumite grupuri de populație tracică locală din Moldova. Acestui aspect i-ar corespunde mormintele de înhumație de la Trestiana-Bîrlad, care prin inventar și poziția scheletului cu o mînă adusă spre bărbie prezintă afinități evidente cu necropola de la Stoicani [28]. În inventarul mormintelor aparținînd grupului Stoicani-tîrziu nu se întîlnesc însă pumnale (akinakes).

În prezent, din punct de vedere al riturilor funerare, în afară de aspectul tracic local de tip Bîrsești (morminte de incinerație în tumul), cel de tip Stoicani (morminte de înhumație plane cu schelete chircite) și

---

[19] V. Palade și N. Ciucă, *op. cit.*, p. 289.
[20] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 46.
[21] Dorin Popescu, SCIV, 19, 1958, 1, p. 28.
[22] M. Dušek, ArhMold, 2—3, 1964, p. 285—286.
[23] N. N. Pogrebova, *Voprosi Skifo-sarmatskoi arheologiji*, 1951, p. 6—7.
[24] M. Dušek, *op. cit.*, p. 285—286.
[25] S. Morintz, Materiale, 5, 1959, p. 358, fig. 6.
[26] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 60—61.
[27] M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 1, 1953, p. 201.
[28] Eugenia Popușoi, *Carpica*, 1969, p. 87—91. Unele morminte sînt nepublicate.

Trestiana Bîrlad [29] (morminte de înhumaţie plane cu schelete întinse), este pe cale să se contureze un nou aspect ritual şi anume înhumaţia cu schelete întinse pe spate cu capul spre sud ori sud-est, avînd în inventarul lor funerar pumnale (akinakes) şi vîrfuri de săgeţi de bronz în trei muchii. O altă trăsătură comună a acestui ultim grup de morminte este lipsa ceramicii din inventarul lor funerar. Acest nou aspect este reprezentat prin mormîntul de la Mînzăteşti [30] (com. Măluşteni jud. Vaslui), cel de la Rediu-Vaslui care face obiectul notei de faţă, cărora li se adaugă încă două morminte similare descoperite relativ recent pe raza oraşului Huşi [31]. Din informaţiile primite rezultă că cele două morminte au apărut pe strada M. Kogălniceanu din Huşi cu ocazia unor lucrări de canalizare din anul 1973. Scheletele aşezate întinse pe spate cu capul spre sud-est se aflau la o distanţă de aproximativ 3—4 m unul faţă de altul. În ambele morminte se găsea cîte un pumnal (akinakes) depus pe partea superioară a braţului stîng de-a lungul corpului. Într-unul din morminte se găseau 13 vîrfuri de săgeţi din bronz în trei muchii şi o amuletă de piatră.

Asocierea pumnalelor (akinakes) în mormintele de la Mînzăteşti, Rediu-Vaslui şi Huşi cu vîrfurile de săgeţi de bronz şi lipsa ceramicii din inventarul lor este o caracteristică proprie deocamdată numai acestui grup de morminte din Moldova, putînd constitui un indiciu cu privire la apartenenţa lor etnică.

Prin folosirea ritului înhumaţiei cu scheletul în poziţie întinsă cît şi prin inventarul însoţitor aceste morminte îşi găsesc cele mai apropiate analogii în lumea scitică, deosebindu-se net de aspectele rituale locale. Deşi în amenajarea gropilor mortuare nu apar construcţiile de lemn ori de piatră, aceste morminte ar putea să aparţină totuşi unor luptători sciţi căzuţi în urma unor incursiuni [32], ori mai curînd făcînd parte din escortele care însoţeau, după obiceiul timpului, diferiţi negustori în călătoriile lor comerciale.

Faptul că mormintele dispun de un inventar funerar relativ sumar şi că s-a folosit un ritual de înmormîntare lipsit de fast, s-ar datora, după opinia noastră, mai curînd grabei cu care au fost înmormîntaţi cei decedaţi departe de pămînturile natale. Aceste amănunte, în măsura în care se vor confirma, sînt de natură să ilustreze faptul că la sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea î.e.n. nu se găseau grupuri scitice statornicite în aceste regiuni ale Moldovei, prezenţa lor aici fiind cu totul accidentală.

Noile descoperiri vin astfel să întregească tabloul realităţilor istorice ale centrului Moldovei din veacurile VI/V î.e.n., aducînd mărturii de primă importanţă cu privire la prezenţa unor elemente etnice scitice fie şi cu totul temporar pe aceste teritorii.

---

[29] M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, p. 202; Eugenia Popuşoi, *op. cit.*, p. 87.

[30] V. Palade şi N. Ciucă, *op. cit.*, p. 289.

[31] Informaţii primite de la tov. Violeta Bazarciuc, muzeograf la muzeul „D. Cantemir" din Huşi, care a luat parte la lucrările de recuperare a descoperirilor respective. Îi mulţumim şi pe această cale pentru amabilitatea de a ne fi oferit informaţii asupra observaţiilor făcute la faţa locului.

[32] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 245.

UNE SÉPULTURE SCYTHIQUE À REDIU—VASLUI

RÉSUMÉ

L'aménagement d'une voie d'accès vers une carrière d'argile fit découvrir pendant l'été de 1973 une tombe à inhumation, située au lieu-dit « La capul dealului », dans la partie méridionale de la banlieue de Vaslui, Rediu.

Le squelette — en partie disloqué par les travaux susmentionnés — reposait sur le dos, la tête tournée vers le Sud et les bras le long du corps. Une épée de fer était déposée sur le bras gauche, la garde vers l'épaule et la lame parallèle au corps. Près de la paume gauche, on a relevé sept pointes de flèches en bronze et une huitième, du même type, a été trouvée dans la terre disloquée par la fouille. Au point de vue chronologique, cette tombe a été datée de la fin du VIe ou du commencement du Ve siècle av. n. è.

Par son rite et son rituel funéraire, ainsi que par son orientation et son mobilier, la tombe de Rediu-Vaslui offre des analogies avec la sépulture de Mînzătești (commune de Mălușteni, département de Vaslui) et avec deux autres tombes dégagées à Huși en 1973 au cours de certains travaux éditaires. Ceci semble indiquer qu'un nouveau rituel se dessine in Moldavie, non encore constaté chez les populations thraces locales du VIe siècle et du commencement du Ve siècle av. n. è. Au point de vue ethnique, ce faciès inédit pourrait se rattacher à une présence accidentelle d'éléments scythiques, qu'il s'agisse de guerriers arrivés sur les lieux à l'occasion de quelque razzia ou des gens d'escorte des marchands en voyage dans ces contrées.

Un mobilier funéraire relativement sommaire, ainsi que le rituel dépourvu de faste révèlent la hâte de l'enterrement effectué là, qui s'explique fort bien dans le cas d'un étranger.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Rediu—Vaslui : 1—9, pointes de flèches ; 10 épée.
Fig. 2. Rediu—Vaslui. Mobilier funéraire.

DATE DESPRE UN TIP DE FIGURINĂ NEOLITICĂ DE OS

DE

EUGEN COMŞA

Intensificarea cercetărilor arheologice privind epoca neolitică din sudul ţării noastre şi din R. P. Bulgaria, ridică în faţa specialiştilor probleme diverse prin acumularea diferitelor categorii de materiale. Una dintre ele este aceea a figurinelor de os realizate şi întrebuinţate la sfîrşitul epocii de către purtătorii culturilor Gumelniţa şi Sălcuţa. Sinteze privind toate categoriile de figurine de os au fost publicate de Vladimir Dumitrescu [1] şi mai tîrziu de Nedelcio Petkov [2]. Cei doi arheologi au pus accentul în studiile lor pe clasificarea tipologică. Spre deosebire de ei, atît figurinele de lut ars, cît şi cele de os au fost clasificate tipologic şi cronologic de Dinu V. Rosetti pe baza materialelor descoperite de el, în condiţii stratigrafice clare, la Vidra [3]. Ulterior în diferite sinteze[4] şi în alte lucrări problema a fost studiată de mai mulţi specialişti [5].

Din bogata problematică a figurinelor de os, în cele ce urmează vom analiza numai o serie de probleme referitoare la un anumit tip de figurină de os, care din punct de vedere tipologic au fost menţionate în unele din lucrările de sinteză mai vechi [6]. De atunci au trecut decenii şi între timp s-au acumulat unele descoperiri şi observaţii ce permit să studiem problema sub aspectele : tipologic, cronologic şi cultural.

Figurinele avute în vedere au fost lucrate în mai multe aşezări, în cîte o locuinţă obişnuită, folosită şi ca „atelier”[7], prin şlefuire pe pietre pregătite anume şi prin crestare, cu o unealtă de silex, din plăcuţe de os (probabil din oase mari de bovine) avînd în final 0,05—0,11 m lungime, circa 0,03 m lăţime maximă şi aproximativ 0,005 m grosime. Plăcuţele

---

[1] Vladimir Dumitrescu, Revue Internationale des Études Balkaniques, 3, 1938, tomul II (6), p. 371—382.

[2] Nedelcio Petkov, GodišnikPlovdiv, 2, 1950, p. 25—36.

[3] Dinu V. Rosetti, JPEK, 12, 1938, p. 29—50, pl. 11—30.

[4] Vladimir Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 61—62; Jiri Neustupny, Acta Musei Nationalis Pragae, 10 A, Historia, 1—2, 1956, 103 p+XII pl.; D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961, p. 334—336 şi 470—471; Vladimir Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, Bucureşti, 1968, p. 80—81; Olaf Höckmann, *Die menschengestaltige Figural Plastik der süd-ost europäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Hildesheim, 1968.

[5] Mioara Zgibea, CercetArhBuc, 1, 1963, p. 271—294, Silvia Marinescu-Bîlcu şi Barbu Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Raional Olteniţa*, Bucureşti, 1967; Eugen Comşa, *Typologie et signification des figurines anthropomorphes néolithiques du territoire roumain* Valcamonica Symposium 72, Les religions de la préhistoire, 1975, p. 143—152.

[6] Nedelcio Petkov, *op. cit.*, p. 28, figurine de tip II. În unele lucrări ele sînt amestecate cu figurine de alt tip.

[7] Un astfel de „atelier” a fost descoperit la Holniţa. El datează din faza Gumelniţa A 2 (Nikola Angelov, ArheologijaSofia, 3, 1961, 2, p. 34—38).

S C I V A, tomul 27, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie, 1976, p. 557—564

erau împărţite în trei prin două grupuri de crestături opuse, adînci şi largi (la margine), care despart capul şi respectiv pieptul de restul corpului.

La astfel de figurine forma capului prezintă o variabilitate apreciabilă între cea predominantă pentagonală cu laturile puţin arcuite şi aceea circulară (mult mai rară). De obicei, ochii sînt redaţi prin cîte două adîncituri rotunde şi mici. La majoritatea pieselor gura nu este indicată. O serie de figurine o au redată fie printr-o crestătură scurtă, fie prin patru adîncituri mici. Rar — probabil spre sfîrşitul perioadei de folosire a unor astfel de figurine — sub gură s-au făcut cîte trei adîncituri mici în şir orizontal. De regulă, pe marginile (din stînga şi dreapta) capului figurinelor nu s-au făcut orificii sau adîncituri, dar probabil tot din perioada finală de utilizare sînt documentate figurine prevăzute cu cîte un şir de 3—4 orificii sau adîncituri pe fiecare margine a capului. Pieptul figurinelor are o formă specifică de romb, cu colţurile (indicînd coatele) mai ascuţite sau mai arcuite. De obicei, lîngă colţuri s-a făcut cîte un orificiu, redînd poate spaţiul dintre mîini şi corp. Partea inferioară a figurinelor descrise are o formă specifică de frunză, de regulă, cu marginile arcuite simetric cu vîrful în jos, mai mult sau mai puţin ascuţit.

Din datele documentare strînse şi transpuse pe hartă (fig. 1) rezultă că astfel de figurine au fost descoperite în ţara noastră la: 1. Olteniţa (tellul Gumelniţa)[8] jud. Ilfov (fig. 2/4, 5), iar în R.P. Bulgaria la: 2. Gorna Monastiriţa[9], reg. Ruse (fig. 2/18), 3. Nevski (Sultan)[10], reg. Tîrgovişte (fig. 2/3, 17), 4. Şumen (tellul Kodja Dermen)[11], reg. Şumen (fig, 2/10); 5. Viniţa[12], reg. Şumen (fig. 2/6); 6. Sava[13], reg. Varna (fig. 2/9); 7. Dautli[14], reg. Burgas (fig. 2/11); 8. Iambol (tell Racev)[15], reg. Iambol (fig. 2/14—15); 9. Hrişteni (tell Azmaşka)[16], reg. Stara Zagora (fig. 2/7—8, 20); 10. Bogorodicino[17], reg. Plovdiv (fig. 2/16); 11. Kapitan Dimitrievo (tell Mečkur)[18], reg. Pazargik (fig. 2/19); 12. Gniliane[19], reg. Sofia (fig. 2/12—13, 22—24); 13. Krivodol[20], reg. Vraţa (fig. 2/21).

Figurinele descrise[21], deşi au în general o formă similară, în funcţie de ornamentele realizate pe partea inferioară a corpului şi pe picioare, se pot împărţi în două variante.

---

[8] Vladimir Dumitrescu, SCIV, 17, 1966, 1, p. 94, fig. 29/1—2.

[9] V. Mikov, IzvestijaInstitut, 8, 1934, p. 201, fig. 136/3.

[10] *Ibidem*, p. 204, fig. 136/5, 6.

[11] Nedelcio Petkov, *op. cit.*, p. 31, fig. 7/6. Desenul se deosebeşte de acela reprodus de V. Mikov, *op. cit.*, p. 204, fig. 136/4.

[12] Anna Radunceva. *Doistoriceskoe iskusstvo v Bolgarii. Piatoe-vtoroe tisiaceletie do n.e.*, Sofia, 1973, fig. 103.

[13] M. Mircev şi D. Zlatarski, IzvestijaVarna, 11, 1960, p. 20, fig. 39/B.

[14] N. Petkov, *op. cit.*, p. 31, fig. 7/5.

[15] An. D. Cilingirov, IzvestijaSociété, 2, 1911, p. 82—84. În aceeaşi aşezare încă o figurină fragmentară, probabil de acelaşi tip (*Ibidem*, p. 83, fig. 2/2, b).

[16] G. Il. Georgiev, Studijne zvesti, 17, 1969, p. 148, fig. 6/3, 6, 7.

[17] P. Detev, GodišnikPlovdiv, 1, 1948, p. 173, fig. 23.

[18] Klein L. S., Problemî arheologii, 1, 1968, p. 42, fig. 10/23.

[19] N. Petkov, *op. cit.*, p. 27, fig. 2/8, 9 şi p. 27 fig. 3/6; *idem*, IzvestijaInstitut, 24, 1961, p. 393, fig. 4/j, k.

[20] N. Petkov, *op. cit.*, 1950, p. 28, fig. 3/8.

[21] La seria de figurine sînt de adăugat şi piesele descoperite la Drianovo (R. Popov, IzvestijaInstitut, 12, 1938, p. 319, fig. 129/B); Ruen (P. Detev şi Roşiţa Bacikova-Moreva, ArheologijaSofia, 1, 1969. p. 51, fig. 6 şi 7); Bikovo (P. Detev, GodišnikPlovdiv, 5, 1963, p. 15, fig. 9/3).

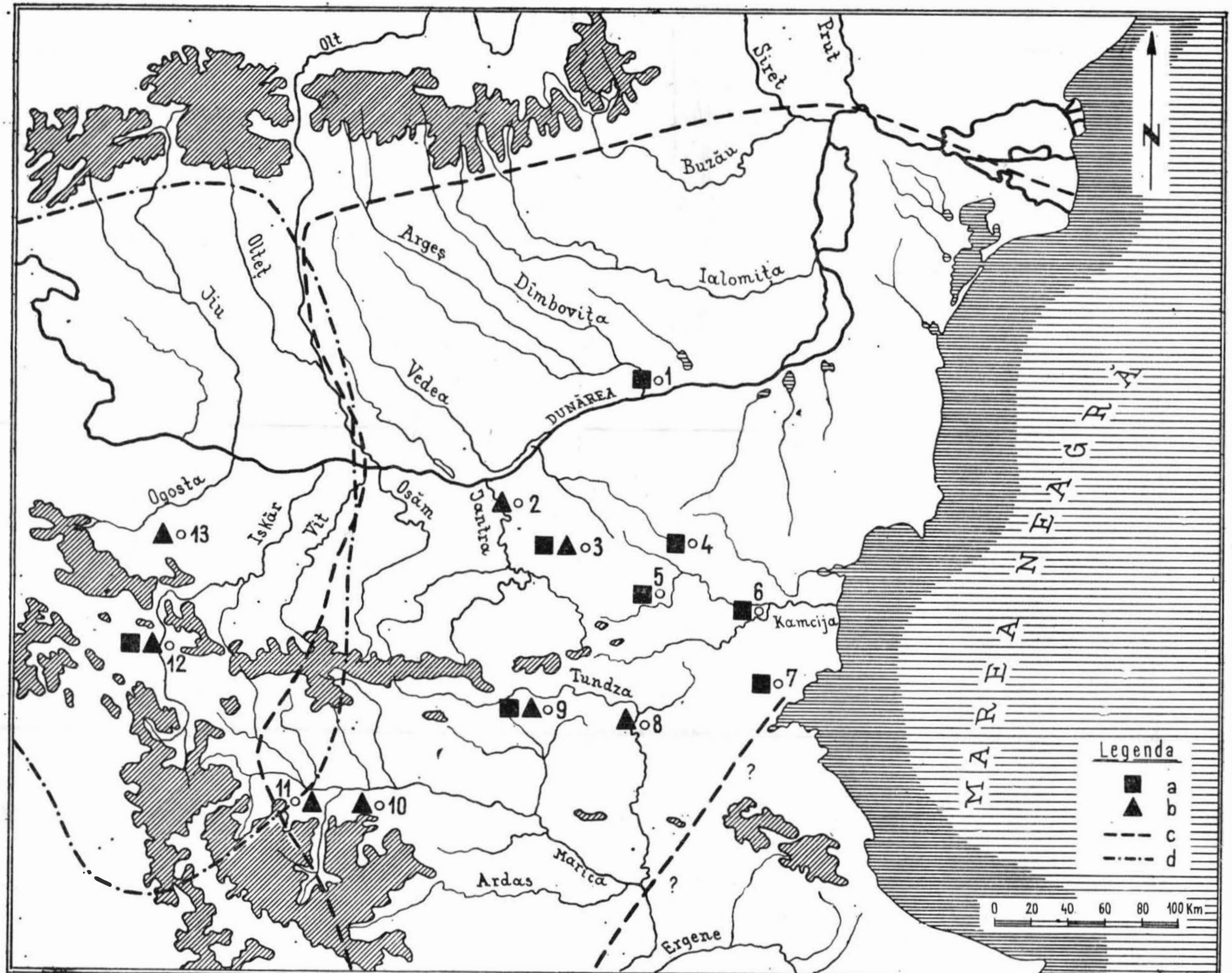

Fig. 1. Harta răspîndirii figurinelor de os făcînd parte din cele două variante ale tipului studiat, a = varianta I; b = varianta a II-a; aria de răspîndire a comunităţilor = (c) culturii Gumelniţa, (d) culturii Sălcuţa.

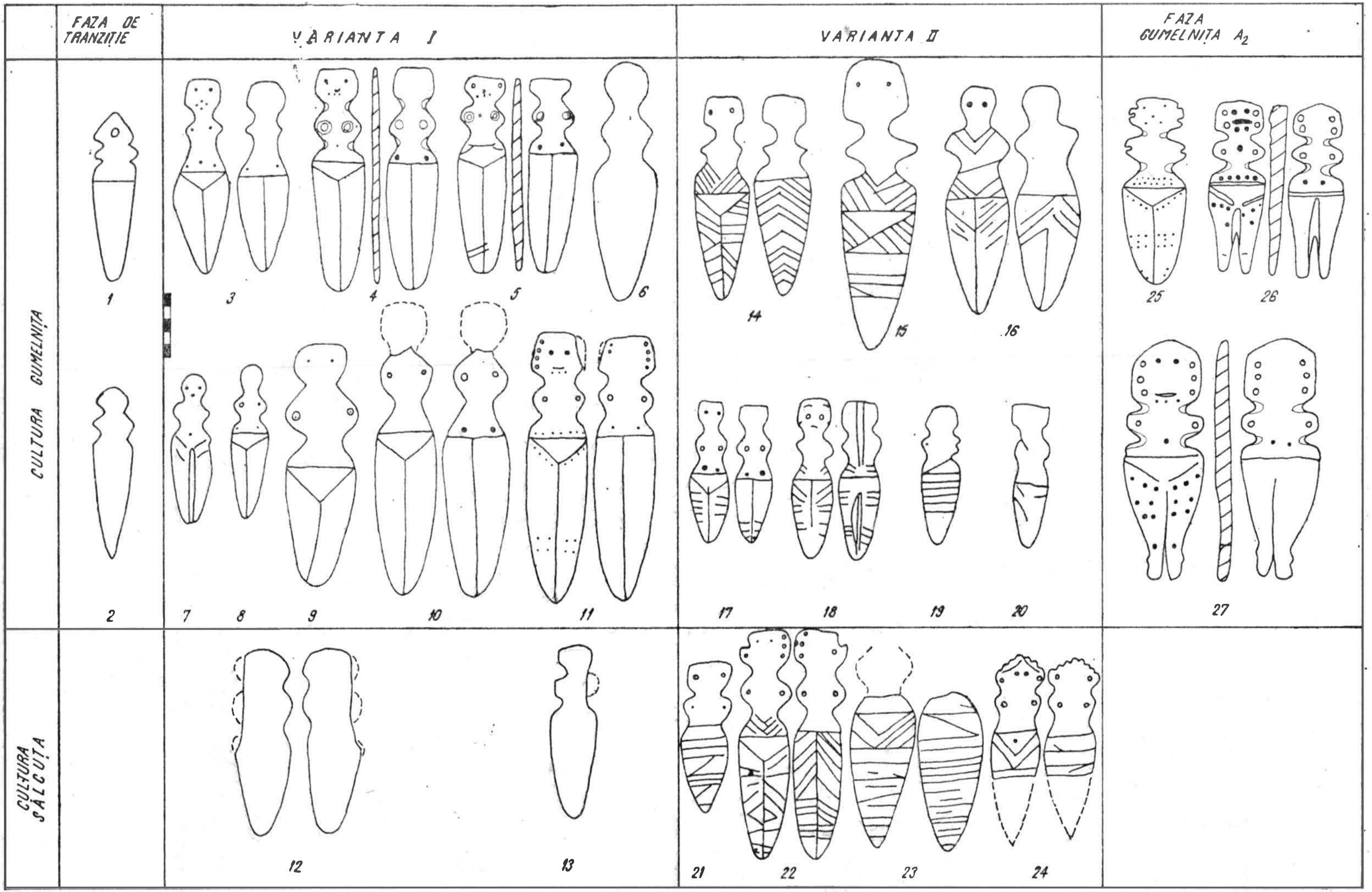

Fig. 2. Seria figurinelor descrise.

Pe figurinele din prima serie (fig. 2/3—13) în față sînt redate prin linii incizate : triunghiul sexual și linia despărțitoare a picioarelor. Adesea s-au făcut cîte două adîncituri sau mici orificii în dreptul șoldurilor. Pe spate, tot în dreptul șoldurilor, figurinele au, de regulă, cîte o linie orizontală incizată, de la care pornește în jos linia despărțitoare a picioarelor. În dreptul șoldurilor și în spate sînt fie două adîncituri, fie cele două orificii. Subliniem că în această serie am încadrat și cîteva piese a căror formă este redată cu grijă, dar nu au indicate elementele anatomice amintite [22].

În a doua serie includem celelalte 11 figurine (fig. 2/14—24). Ca și acelea din prima variantă, pe fața lor, în majoritatea cazurilor, sînt indicate triunghiul sexual și linia despărțitoare a picioarelor, iar pe spate linia orizontală și uneori cea verticală despărțitoare a picioarelor. În plus, ca element definitoriu, ele au pe partea inferioară a corpului și pe picioare trasate numeroase linii incizate, drepte, orizontale sau oblice, grupate în raport cu cele două linii orizontale și cu cele două linii verticale despărțind picioarele, de pe fața și spatele figurinelor. După părerea noastră, din modul cum sînt grupate liniile incizate rezultă că ele au fost trasate astfel ca să redea stilizat o piesă de îmbrăcăminte a femeilor de odinioară. După toate probabilitățile, liniile înfățișează numeroasele cute ale unei bucăți lungi de țesătură, cu care își acopereau, prin înfășurare, partea inferioară a corpului și fiecare picior. Semnalăm că pe una din figurine, în dreptul gîtului (fig. 2/16) sînt redate podoabe în formă de șiraguri. Capul unei figurine are reprezentat părul buclat al unui personaj feminin, (fig. 2/24) iar pe spatele alteia, prin două linii verticale (fig. 2/18), credem că este înfățișat părul strîns sau împletit în cosiță.

Pe harta alăturată (fig. 1) am marcat, în chip diferit, așezările în care s-au descoperit cele două variante de figurine de os, pentru a cunoaște mai precis zonele de răspîndire și de utilizare. În stadiul actual al cercetărilor se pot spune următoarele.

Varianta primă a fost răspîndită în principal în nord-estul ariei culturii Gumelnița, dar este reprezentată și în zona locuită de comunitățile culturii Krivodol-Sălcuța, în așezarea de la Gniliane [23]. Acolo însă atrage atenția faptul că ambele figurine de acest tip sînt foarte departe de restul arealului lor obișnuit și în plus că pe ele nu sînt redate amănuntele anatomice, după cum ar fi fost firesc.

Cea de-a doua variantă a fost răspîndită în principal în sudul și sud-vestul ariei Gumelnița și sigur în aria Krivodol-Sălcuța, unde este reprezentată printr-o serie de piese specifice, cu decor, în așezările de la Gniliane [24] și Krivodol [25].

Existența figurinelor descrise, aparținînd celor două variante, în cele două teritorii locuite de purtătorii a două culturi vecine, are după părerea noastră, o semnificație multiplă.

Faptul că în ambele regiuni se întîlnesc cele două variante ale figurinelor și mai ales cea de-a doua, cu elemente foarte asemănătoare, considerăm

---

[22] Este posibil să fie vorba de piese aflate în curs de prelucrare, rămase neterminate.
[23] N. Petkov, *op. cit.*, p. 27, fig. 2/9.
[24] *Ibidem*, p. 28, fig. 3/1, 2, 6.
[25] *Ibidem*, p. 28, fig. 3/8.

că este o dovadă a strînselor legături dintre cele două grupuri mari de comunităţi.

Nu poate fi trecut cu vederea nici faptul important că utilizarea unei categorii de figurine neolitice, din orice material ar fi lucrate, presupune existenţa anumitor credinţe comune, în personaje feminine, redate într-o anumită ipostază (femeie de o anumită vîrstă, o anume poziţie a corpului şi a braţelor, înveşmîntate sau nu), în cadrul culturilor Gumelniţa şi Sălcuţa.

Pentru încadrarea tipologică a figurinelor studiate aici se cuvine să le comparăm cu celelalte tipuri de figurine de os descoperite în aria culturii Gumelniţa. Cele mai vechi figurine de os din acest areal sînt documentate în cursul fazei de tranziţie de la cultura Boian la cultura Gumelniţa. Ele sînt schematice. Semnalăm în principal piesele descoperite la Vidra (fig. 2/1) în condiţii stratigrafice clare şi de la Deve Bargan [26] (fig. 2/2). Figurina de la Vidra [27] are bustul în formă de romb, iar partea inferioară în formă de frunză, asemănătoare cu aceea a figurinelor studiate [28]. De asemenea în dreptul şoldurilor este trasată o linie orizontală. Înainte de a trage concluzia cuvenită urmează să comparăm figurinele descrise cu acelea din celelalte faze din evoluţia comunităţilor culturii Gumelniţa. Un tip de figurină „clasică" gumelniţeană este aceea (fig. 2/26—27)[29] cu capul în formă hexagonală, fiecare prelungire indicatoare a braţelor fiind de formă trapezoidală, iar partea inferioară a corpului redată realist, îngustîndu-se simetric spre capătul picioarelor, care sînt despărţite printr-o despicătură prelungă specifică numai acestui tip de figurine. De obicei, sînt redate schematic şi labele picioarelor. Figurinele sînt ornamentate cu şiruri de găurele de-a lungul marginilor capului şi prin numeroase adîncituri rotunde în jurul triunghiului sexual, ca şi în dreptul genunchilor. Această categorie de figurine de os, pe baza observaţiilor stratigrafice precise, făcute în aşezările de la Vidra [30] şi în alte obiective similare [31], este datată în faza Gumelniţa A 2. Menţionăm că unele dintre figurinele de care ne-am ocupat prezintă elemente de asemănare cu figurinele din faza Gumelniţa A 2. Astfel au de-a lungul marginii capului şiruri de adîncituri şi orificii sau grupuri de adîncituri pe partea inferioară a corpului şi în dreptul genunchilor. O figurină (fig. 2/25) pe care o plasăm la începutul seriei celor de tip Gumelniţa A 2 are şi partea inferioară a corpului în formă de frunză, făcînd astfel legătura tipologică între figurinele analizate aici şi cele din faza Gumelniţa A 2. Subliniem că seriile de figurine de os mai tîrzii, de la sfîrşitul evoluţiei culturii Gumelniţa, oglindesc tendinţa de a avea partea inferioară de formă dreptunghiulară sau trapezoidală. Ţinînd seama de comparaţia făcută cu celelalte categorii de figurine de os din timpul culturii Gumelniţa, ajungem la concluzia că figurinele studiate se plasează din punct de vedere tipologic între figurinele din faza de tranziţie şi cele ce datează din faza Gumelniţa A 2.

---

[26] *Ibidem*, p. 27, fig. 2/8.

[27] Dinu V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 13/5.

[28] Un fragment provenind probabil dintr-o astfel de figurină a fost găsit la Radovanu, jud. Ilfov.

[29] Din aşezarea de la Gumelniţa (după S. Marinescu-Bîlcu şi Barbu Ionescu, *op. cit.*, pl. XVIII/4, 5).

[30] Dinu V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 14/10, 11.

[31] Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, 1938, fig. 4.

Din punct de vedere cronologic pentru majoritatea pieselor la care ne-am referit lipsesc observaţii stratigrafice. Sîntem în măsură să amintim doar faptul că despre cele două figurine de acest tip descoperite în tellul Gumelniţa, în 1960, de Vladimir Dumitrescu, se arată că au fost scoase la iveală din ,,zona care separă cele două niveluri inferioare ale stratului A"[32]. În consecinţă ele se plasează în perioada timpurie a fazei Gumelniţa A 2. Pornind însă de la faptul că, de obicei, figurinele de os ca şi acelea de lut ars sau din alte materiale aparţin unei anumite faze de evoluţie şi ţinînd seama de numărul destul de mare al figurinelor de tipul celor despre care am vorbit formulăm ipoteza de lucru conform căreia figurinele analizate aparţin unei faze deosebite, care urmează după faza de tranziţie, precede faza Gumelniţa A 2 şi probabil corespunde în parte cu ceea ce D. Berciu a numit Gumelniţa I. Subliniem însă că maxima intensitate de folosire a figurinelor respective se plasează la sud de Dunăre, pînă dincolo de fluviul Mariţa.

În stadiul actual al cercetărilor este încă greu de spus dacă figurinele de os din cele două variante stabilite de noi au fost contemporane, fiind folosite de aceleaşi comunităţi sau în arii deosebite, cum pare să rezulte din analiza hărţii de răspîndire a celor două variante. Ele ar putea fi succesive în timp, cum înclinăm să credem, cu precizarea că piesele din varianta I au fost probabil mai vechi.

Plasarea în timp a categoriei de figurine de os analizate atît din punct de vedere tipologic, cît şi stratigrafic, deci cronologic, permite să ne referim şi la problema raporturilor dintre comunităţile culturii Gumelniţa şi acelea ale culturii Sălcuţa. Pe baza cercetărilor sale D. Berciu a ajuns la concluzia că faza Sălcuţa I, deplin formată, în zona de la nord de Dunăre, a fost paralelă cu perioada Gumelniţa Ic [33]. Concluziile la care am ajuns în funcţie de seria de figurine de os studiate aici confirmă cel puţin în parte paralelismul menţionat. Spunem în parte, deoarece seria de figurine de os găsite în aria culturii Krivodol-Sălcuţa din R. P Bulgaria pare să indice faptul că diverse contacte strînse dintre comunităţile celor două culturi (Gumelniţa şi Sălcuţa) deplin formate s-au produs la sud de Dunăre mai devreme decît la nord de fluviu.

Atragem atenţia şi asupra figurinelor de os de la Cioca şi Kökenydomb [34], care prin forma lor se aseamănă foarte mult cu acelea studiate de noi. Ambele piese au partea inferioară a corpului tot în formă de frunză, cu vîrful în jos. Credem că prezenţa în preajma Tisei mijlocii a celor două figurine de os poate fi explicată prin contacte cu comunităţile culturii Krivodol-Sălcuţa.

Fără îndoială că descoperirea atît de specialiştii noştri, cît şi de colegii bulgari, a unor noi piese, de acelaşi tip, în condiţii stratigrafice clare, cu precizarea fazei, în diferite zone din ariile celor două culturi avute în vedere, va îmbogăţi mult problematica ridicată de această categorie de figurine de os.

---

[32] Idem, SCIV, 17, 1966, 1, p. 94.

[33] D. Berciu, *Contribuţii...*, p. 88.

[34] J. Neustupny, *op. cit.*, pl. XII/8, 17.

QUELQUES DONNÉES SUR UN CERTAIN TYPE DE FIGURINE NÉOLITHIQUE EN OS

RÉSUMÉ

Plusieurs types de figurines d'os sont connus dans l'aire culturelle Gumelniţa ; le présent article traite de celles présentant une tête pentagonale, le buste rhomboïdal et la partie inférieure du corps de la forme d'une feuille la pointe en bas. Cette espèce de figurines ont été mises au jour dans 16 stations néolithiques de Roumanie et de Bulgarie.

On constate deux variantes. L'une aux détails anatomiques indiqués par des incisions, illustrées par des pièces découvertes dans la zone de nord-est de l'aire respective. La seconde variante offre, en plus des détails d'ordre anatomique, quantité de traits suggérant des vêtements féminins ; ces pièces sont caractéristiques de la zone méridionale et occidentale de la culture Gumelniţa, ainsi que de l'aire culturelle Sălcuţa.

Les figurines décrites sont datées du commencement de la culture Gumelniţa.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. La carte de la diffusion des figurines en os illustrant les deux variantes du type étudié, a = variante I ; b = variante II ; c = l'aire de diffusion des communautés de la culture Gumelniţa ; d = l'aire de diffusion des communautés de la culture Sălcuţa. Le numérotage correspond à celui figurant dans le texte.

Fig. 2. La série des figurines décrites. Le numérotage correspond à celui figurant dans le texte.

DOUĂ TOPOARE DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL BUZĂU

DE

ALEXANDRU OANCEA și VASILE DRÂMBOCIANU

În urma cercetărilor întreprinse la începutul anului 1976 pe văile Buzăului și Slănicului, în vederea completării patrimoniului arheologic al Muzeului de istorie Buzău, au fost achiziționate două topoare pe care le prezentăm mai jos.

1. *Topor cu gaură de înmănușare transversală* descoperit de elevii școlii generale din Cernătești în prundișul rîului Slănic. Cercetarea locului unde s-a făcut descoperirea a precizat că toporul reprezintă o apariție izolată, care ar putea să provină dintr-o ruptură a malului „Cetățuii" de la Cernătești, pe platoul căreia se găsește o așezare Monteoru din faza Ic3 [1].

Topor masiv, posibil de aramă, acoperit cu o patină verde-albăstruie (fig. 1/2). Dimensiuni : $L = 14{,}3$ cm ; lățime tăiș = 5,8 cm ; diametrul găurii de înmănușare = a) $2{,}7 \times 2{,}5$ și b) $2{,}5 \times 2{,}4$; greutate = 775 gr. Lama toporului, lățită spre tăișul convex, este ușor curbată față de manșonul găurii de înmănușare. În jurul tubului de înmănușare se află două nervuri în relief, late, care reprezintă îngroșări ale marginii în vederea măririi rezistenței la lovire. Toporul a fost turnat într-un tipar bivalv cu o latură deschisă în dreptul muchiei inferioare a lamei, pe care se observă o linie ușor adîncită. Sînt vizibile pe muchia superioară și pe spatele manșonului, liniile de turnare rămase de la îmbinarea valvelor tiparului. Tăișul este tocit, prezentînd urme de folosire.

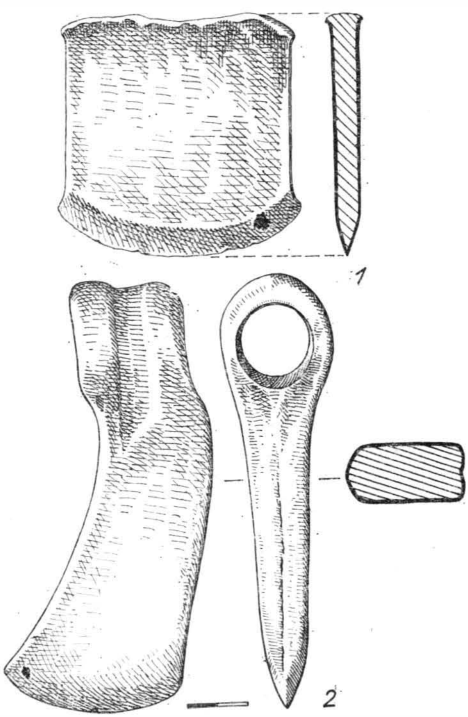

Fig. 1 1 Băiești-Aldeni, topor plat ; 2 Cernătești, topor cu gaură de înmănușare transversală.

Forma toporului permite încadrarea lui, alături de alte patru exemplare din Moldova și nordul Dobrogei, într-un tip de origine estică, datat în prima etapă a epocii mijlocii a bronzului din România — 1700—1500

[1] Periegheză efectuată de Vasile Drâmbocianu.

S C I V A, tomul 27, nr. 4, București, octombrie—decembrie, 1976, p. 565—566

î.e.n.[2]. Trebuie să remarcăm faptul că un topor aparținînd acestui tip, cel de la Osebiți, identic cu piesa de la Cernătești, a fost descoperit în același mediu cultural Monteoru Ic3 [3], din care credem că provine și toporul de la Cernătești.

2. *Topor plat cu tăișul lățit*, descoperit de profesorul Ion Cucu pe dealul „Țurțudău" din apropierea comunei Băiești-Aldeni, într-o așezare cu materiale ceramice din fazele Ic4—Ic3 ale culturii Monteoru [4].

Topor plat, posibil de aramă, cu lama lată, marginile drepte, neînălțate și tăișul ușor lățit (Fig. 1/1). Piesa a fost ruptă din vechime aproximativ la mijlocul ei, marginea superioară fiind ciocănită și piesa astfel reutilizată. Tăișul este tocit și știrbit din vechime în urma folosirii. Piesa este acoperită cu o patină verde-închis. Dimensiuni : L = 7,9 cm ; l = 7,4 cm ; grosime = 8 mm ; greutate = 343 gr.

Tipul de topor plat cu marginile drepte este cunoscut pe teritoriul României prin mai multe exemplare, atribuite în special culturii Glina-Schneckenberg [5]. Deoarece pe dealul „Țurțudău", unde a fost găsit toporul, sînt semnalate și materiale ceramice aparținînd fazei Ic4 a culturii Monteoru, care se dezvoltă la sfîrșitul epocii timpurii a bronzului, paralel cu ultimele etape ale culturii Schneckenberg, socotim plauzibilă atribuirea toporului de la Băiești-Aldeni etapei cronologice reprezentate de faza Monteoru Ic4.

ZWEI ÄXTEFUNDE AUS DEM KREIS BUZĂU

ZUSAMMENFASSUNG

Es werden zwei Funde veröffentlicht, die zufälligerweise im Kr. Buzău zutage gebracht wurden. Es handelt sich um eine Schaftlochaxt, östlichen Typus (nach A. Vulpe), die in der Nähe einer Siedlung der Monteoru-Kultur (Phase Ic3) bei Cernătești gefunden wurde und um ein Flachbeil mit verbreiterter Schneide bei Băiești Aldeni gefunden, das von den Verfassern mit der Anfangsphase der Monteoru-Kultur (Ic4) in Verbindung gebracht wird.

Beide Stücke sind sehr wahrscheinlich aus Kupfer. Analysen wurden nicht ausgeführt.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1 1 Băiești-Aldeni, Axt vom Typus Flachbeile mit verbreiterter Schneide ; 2 Cernătești, Axt von Typus Schaftlochäxte.

---

[2] Alexandru Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, München, 1970, p. 60—61, pl. 17/269—271 ; 56/c4.

[3] *Ibidem*, nr. 269.

[4] Vezi catalogul descoperirilor culturii Monteoru la Alexandru Oancea, Cercetări arheologice — Muzeul de istorie al R.S.R., 2, 1976, sub tipar.

[5] Alexandru Vulpe, *op. cit.*, II, p. 61—63, pl. 34/302—305.

DESPRE VASELE ROMANE CU CHIP DE OM

DE

VASILE CULICĂ

Dintre diferitele tipuri de ceramică romană se detașează o categorie întîlnită pe cuprinsul imperiului, caracterizată prin redarea în relief aplicată unei fețe de bărbat, de obicei de tip oriental și cu chip grotesc. Pe teritoriul R.S. România vase asemănătoare sînt cunoscute în castrele romane de la Drajna, Buciumi, Bologa, Rîșnov, Romula [1] și de curînd în Dobrogea, pe teritoriul fostului municipiu roman Durostorum și al castrului legiunii a XI-a Claudia [2]. În R.P. Bulgaria se cunosc la Bononia (Vidin), Baykal, în apropiere de Oescus (Gigen), Ratiaria (Arčar) și Novae (Svištov)[3].

În linii generale recipientele de acest fel se încadrează în categoria vaselor de dimensiuni mijlocii sau mici și lasă să se distingă trei părți: 1) o buză dreaptă sau canelată; 2) corpul, mai mult sau mai puțin ovoidal, rareori sferic; 3) partea de susținere, cunoscută sub trei forme: a) terminată printr-un picior (Rîșnov); b) terminată tronconic (Buciumi) sau; c) tronconic evazat îngroșat (Baykal, Ratiaria) [4]. Trăsătura comună o constituie redarea pe corpul vasului, de regulă prin aplicare plastică într-o manieră stîngace, a elementelor care alcătuiesc fața bărbătească. Fețele sînt redate de obicei: a) cu ochii și gura întredeschise [5]; b) cu ochii și gura deschise [6]; cu ochii deschiși, gura închisă [7]. Materialul ceramic din care s-au modelat toate părțile feții a fost prelucrat, după aplicare, în diferite feluri. În timp ce la vasul din teritoriul anticului Dorustorum (fig. 1) părțile poroase ale feții (sprîncene, gene, mustăți, barbă) au fost realizate cu o unealtă care, prin ușoară împungere, lasă urme în formă de semicerc, vasul de la Baykal pentru redarea acelorași părți apelează la maniera crestăturilor. Pe altele — printre ele și cel din care provine un fragment găsit în apropierea castrului legiunii a XI-a Claudia (fig. 2) — părțile păroase sînt simple reliefuri modelate cu deosebită grijă.

Urechile sînt reduse la simple schematizări și uneori se depărtează categoric de realitate, fiind așezate oblic, cu partea inferioară adusă spre

---

[1] Gh. Ștefan, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 131—132; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lăcocel, Const. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, 1972, p. 41—42; N. Gudea, Ion Pop, *Castrul roman de la Rîșnov*, 1971, p. 49.

[2] Pentru localizare vezi: Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906; RE, V, p. 1863; A. Frova, *Pittura romana in Bulgaria*, Roma, 1943, p. 10; Gh. Popa Lisseanu, *Încercare de monografie asupra cetății Drâstorului*, Silistra, 1913, p. 39 și 49; V. Culică, Pontica, 3, 1970, p. 376.

[3] Evelina Genova, ArheologijaSofia, 4, 1969, p. 54—56; Dimitrina Mitova Djonova, IzvestijaSofia, 33, 1972, p. 211.

[4] Dimitrina Mitova Djonova, *op. cit.*, fig. 1, 5.

[5] Baykal, Buciumi (fragment).

[6] Edit. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, pl. CCIV; Durostorum.

[7] Rîșnov.

S C I V A, tomul 27, nr. 4, București, octombrie—decembrie, 1976, 567—571.

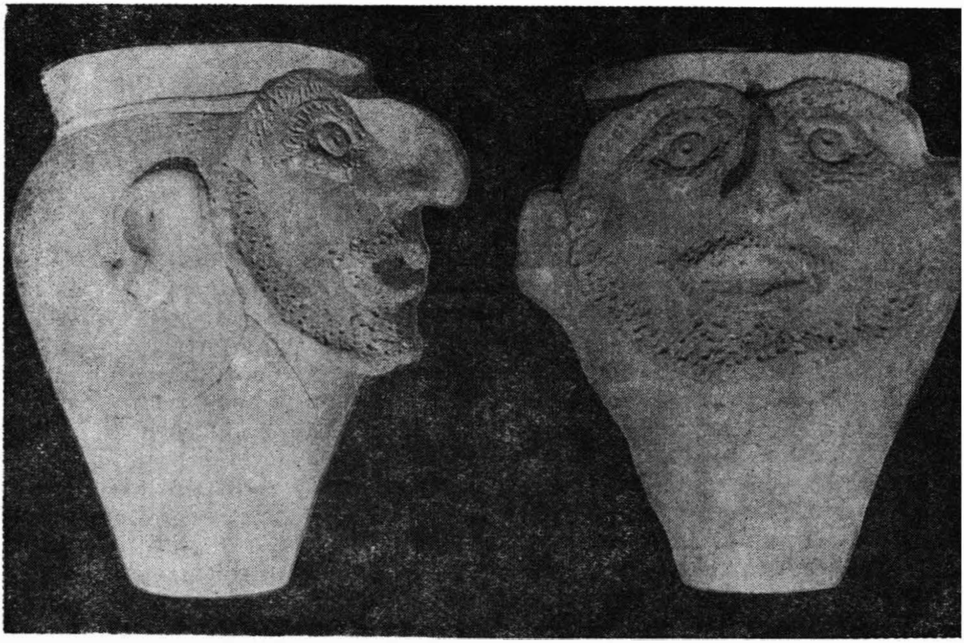

Fig. 1. Vas roman cu chip de om (restaurat) din teritoriul municipiului Durostorum.

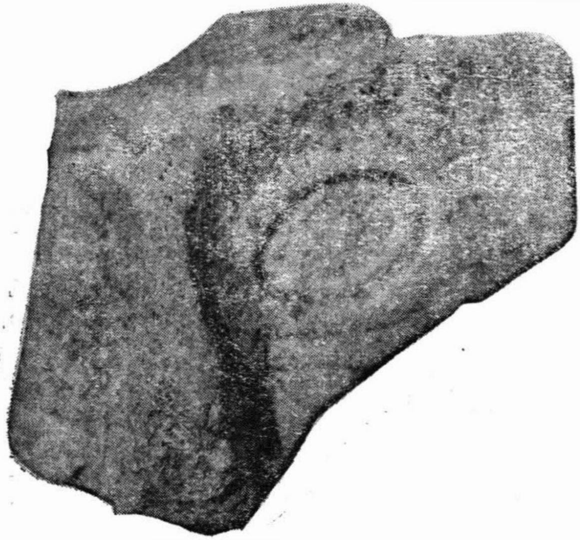

Fig. 2. Fragment dintr-un vas roman cu chip de om din teritoriul municipiului Durostorum.

înapoi, ca pe vasul de la Durostorum sau simplificate pînă la aspectul literei C şi aşezate invers, cu deschizătura spre ceafă, ca pe vasul de la Baykal. Cea mai caracteristică parte de figură rămîne însă nasul, exagerat ca dimensiuni, mult arcuit şi intenţionat strîmbat [8].

[8] Supra, n. 2.

Lipsa toartei este obişnuită la acest tip, funcţia ei fiind preluată de nasul figurii. Se cunosc totuşi excepţii [9].

Pasta ceramică diferă de la o piesă la alta, ca structură şi culoare, uneori fiind acoperită cu angobă caracteristică ceramicii romane. Unele exemplare sînt lucrate din material zgrunţuros, altele din lut fin, bine frămîntat. Culoarea variază între cărămiziu deschis, cenuşiu, cenuşiu-roşcat, roşu sau alb, în funcţie de caracteristicile regionale ale materialului ceramic şi de tehnica producătorului.

Deşi astfel de vase mai sînt cunoscute în Europa centrală (Ungaria, Austria, regiunea Rinului) [10], sau în Dacia romană [11], prezenţa lor între vestigiile romane are totuşi caracter de excepţie. Exemplarul întregit [12] şi fragmentul din teritoriul fostului municipiu Durostorum adaugă noi piese celor cunoscute.

Întrucît partea inferioară a primului exemplar lipseşte, nu ştim în ce măsură era îngroşată, ca la unele piese similare [13], dar după restaurare nu prezintă suficientă stabilitate. La acest exemplar chipul caracteristic a fost lucrat prin aplicare de materie ceramică de acelaşi fel cu pasta folosită la confecţionarea vasului şi modelare manuală, după ce acesta căpătase la roată forma definitivă. Ulterior operaţiei de modelare a figurii vasul a fost supus din nou prelucrării pe roată, pentru îndepărtarea unor eventuale degradări ale părţii inferioare, produse în procesul modelării. Urme asemănătoare celor lăsate de cuţitul strungului sînt vizibile uneori şi peste partea aplicată. Ca şi la alte exemplare cunoscute, elementele ce alcătuiesc figura sînt : ochii, nasul, sprîncenele, gura, mustăţile, barba şi urechile (fig. 1).

Fragmentul, provenit dintr-un al doilea exemplar, păstrează doar nasul şi ochiul stîng (fig. 2).

Vasul şi fragmentul au fost lucrate din material argilos alb, cu important conţinut de caolin, totuşi nu sînt opera aceluiaşi ceramist, căci forma feţelor şi stilul execuţiei diferă. Va trebui să admitem originea lor locală, căci la nici unul din exemplarele citate de noi nu am mai întîlnit ceramica albă.

Deşi lipsesc date cu privire la dimensiunile unor vase cu figură omenească, în comparaţie cu vasul de la Baykal (17,50 cm), cu cel de la Buciumi (16 cm) sau cu cel de la Tác Fövenypuszta [14] (8,30 cm), vasul din zona castrului de la Durostorum se înscrie în categoria celor mijlocii (14 cm).

Ele au fost considerate obiecte de cult [15] sau urne funerare [16], totuşi amănuntul că o mare parte din vasele ajunse pînă la noi provin din castre

---

[9] *Ibidem.*
[10] Evelina Genova, *op. cit.*, p. 54—56, notele 3—10.
[11] Supra, n. 1.
[12] Dimensiuni : înalt 14 cm ; deschiderea gurii 8,5 cm ; diametrul fundului, aproximativ 4 cm ; diametrul maxim 11 cm ; înălţimea buzei 1,5 cm.
[13] Supra, n. 3.
[14] Edit. B. Thomas, *op. cit.*, pl. CCIV.
[15] Evelina Genova, *op. cit.*
[16] Dimitrina Mitova Djonova, *op. cit.*, p. 211.

sau din locuri apropiate (probabil canabae)[17], presupune un rol mai puţin solemn, poate unele petreceri organizate de militari, conform unor tradiţii ale căror origini ar trebui căutate prin părţile orientale ale imperiului. Dimensiunile destul de reduse ale unora dintre cele cunoscute întregi, sau întregite, cît şi împrejurarea că o bună parte a apărut în castre şi nu în necropole, pun sub semnul îndoielii destinaţia propusă. Nu vedem însă nici o dificultate în a considera că în unele cazuri tovarăşii de arme vor fi depus în mormîntul defunctului instrumentul desfătărilor trecătoare din lumea pe care acesta o părăsea. Vasul de la Baykal, deşi a fost găsit într-un mormînt, nu a colectat în interiorul lui rămăşiţele defunctului, resturile osoase aflîndu-se, după mărturisirile muncitorilor care au dezvelit mormîntul, în jurul lui. Rezultă că aceştia au avut de degajat un simplu mormînt de înhumaţie cu inventar, nu un complex cinerar. În cazul incinerării muncitorii ar fi înregistrat prezenţa cenuşii sau calcinarea şi fărîmiţarea oaselor, dar nu ar mai fi putut aprecia că acestea sînt omeneşti. În sfîrşit, aspectul grotesc şi forma nasului sînt în flagrantă contrazicere cu respectul acordat defuncţilor în epoca romană.

Prezenţa tipului de vas cu chip de om în regiunea Rinului, a Dunării şi în Italia, cît şi asemănarea izbitoare între „urnele'' găsite în Moesia şi la nordul Dunării de Jos, au determinat părerea că a fost preluat de la popoarele nordice, fiind aduse de acestea odată cu migrarea lor spre Europa centrală [18]. Răspîndirea lui, din Britania pînă în Moesia, aproape pe întreg cuprinsul imperiului, ar părea că sprijină aceste concluzii. Totuşi, trăsăturile comune nu pot acoperi elementele de diferenţiere destul de numeroase. Fizionomia caracteristică a figurilor de pe unele vase sud şi nord dunărene nu are nimic comun cu aspectul nordic ci exprimă, cum s-a mai spus [19], trăsături siriene. Observaţia este valabilă atît pentru vasul din preajma Durostorum-ului, cu linia nasului extrem de specifică, cît şi pentru vasele de la Baykal, Buciumi, Rîşnov sau Tác Fövenypuszta [20].

Vase cu figură de om se întîlnesc în neoliticul tîrziu [21], în mileniul al II-lea în Grecia [22] şi chiar în epoca feniciană [23], iar în secolele I—IV şi adesea în secolul al V-lea capătă o bună răspîndire vasele din sticlă cu capete umane, de bărbaţi sau de femei cu trăsături orientale, cunoscute de la Pompei pînă la Tomis şi Dura Europos [24].

Aceste împrejurări ne determină să izolăm — indiferent de gradul influenţelor nordice — un puternic curent oriental care şi-a pus amprenta pe produsele încorporate tipului respectiv. În măsura în care se va putea

---

[17] Supra, n. 2; K. Schumacher, *Geschichtsgefässe römischer Zeit, Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, citat după E. Genova, in ArheologijaSofia, 4, 1969, p. 54—56, n. 8; supra, n. 1; cele de la Durostorum.

[18] D. M. Djonova, *op. cit.*, p. 211.

[19] Edit. B. Thomas, *op. cit.*, p. 320—321.

[20] Supra, n. 1, 2, 15, 18.

[21] Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Bucureşti, 1974, fig. 233 (Cucuteni A); fig. 267 (Gumelniţa).

[22] *Drevniaia Grecia*, Moscova, 1965, sub redacţia V. V. Struve (traducere în limba română), Edit. ştiinţifică, 1958, p. 26.

[23] Sabatino Moscati, *The Worde of the Phoenicians*, Londra, 1968 (traducere în limba română), Bucureşti, 1975, fig. 129.

[24] M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanţa, 1968, p. 53.

dovedi caracterul de cult al acestor recipiente, va trebui să ne gîndim la practicile cultelor orientale.

În ce privește răstimpul de circulație a interesantului tip ceramic, s-au propus, pentru diferite piese, datări incluse între sfîrșitul secolului I și sfîrșitul secolului al III-lea [25], valabile și pentru exemplarele din spațiul castrului de lîngă Durostorum. Apreciem totuși că pentru acestea intervalul de timp poate fi îngustat la o perioadă cuprinsă între ultimele decenii ale primei jumătăți a secolului al II-lea și sfîrșitul lui sau începutul celui următor. Credem că prezența lor pe teritoriul castrului legiunii a XI-a Claudia nu era posibilă înainte de războaiele dacice și de venirea acestei legiuni la Dunărea de Jos.

À PROPOS DES VASES ROMAINS À FIGURE HUMAINE

RÉSUMÉ

L'article traite d'un vase romain à figure humaine — reconstitué — et d'un fragment de vase du même type.

Ce sont deux pièces provenant du territoire ayant appartenu jadis au municipe romain de Durostorum, où était emplacé le camp de la légion IX Claudia, avec son agglomération de *canabae*. L'auteur penche pour considérer ces deux pièces comme des produits d'origine locale, compte tenu, de la qualité de leur pâte, faite d'un kaolin blanc, spécifique d'une catégorie de vases romains trouvés en Dobroudja. Quant à la thèse qui affirme que les vases à figure humaine étaient confectionnés dans la nette intention d'en faire des urnes funéraires, l'auteur la met sous le signe du doute. Son point de vue repose sur la capacité réduite de ces vases, ainsi que sur leur aspect grotesque peu en rapport avec les égards dus aux défunts, et sur le fait que les ossements mis au jour dans une tombe sud-danubienne (village de Baykal, en Bulgarie) n'étaient pas déposés à l'intérieur du vase, mais autour de celui-ci. Pour sa part, l'auteur pense que cette catégorie de vases romains offrent un caractère oriental très accusé, même s'ils ne sont pas tout à fait étrangers à certaines influences nordiques, comme on l'a déjà remarqué. En considérant ces vases comme ayant servi aux parties de plaisir des militaires romains, rien ne s'oppose qu'ils les aient suivis dans le monde des ombres, par les soins de leurs camarades.

Les vases du territoire de Durostorum sont datés de la période comprise entre la première moitié du IIe siècle et le commencement du siècle suivant.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Vase romain à figure humaine du territoire appartenant au municipe de Durostorum (restauration).

Fig. 2. Fragment de vase romain à figure humaine, du territoire appartenant au municipe de Durostorum.

---

[25] Supra, n. 19 și 2.

GR. G. TOCILESCU ŞI ARHEOLOGIA OLTENIEI

DE

D. TUDOR

Născut la 26 octombrie 1850 într-un sat de lîngă Mizil, tînărul ambiţios de mai tîrziu, dotat cu mare putere de muncă în diferitele domenii ale istoriei, a realizat studii temeinice în ţară, sub îndrumarea lui Haşdeu, Odobescu ş.a., continuate apoi cu dascăli străluciţi la Viena, Praga şi Paris. La vîrsta de 27 ani era membru corespondent al Academiei Române, iar patru ani mai tîrziu, profesor de istorie antică, epigrafie şi antichităţi la Universitatea din Bucureşti, precum şi director al Muzeului Naţional de Antichităţi din capitală [1].

În 1880 publică manuscrisul tezei sale de doctorat, *Dacia înainte de romani*, lucrare considerată de Nicolae Iorga : „ca cea mai voluminoasă operă de erudiţie alcătuită vreodată de un român"[2]. Cu toate că volumul este scris într-un stil sobru, clar şi foarte documentat — ceea ce l-a făcut de neînlocuit pînă la apariţia *Geticei* lui Vasile Pârvan (1926) — B. P. Haşdeu înspăimîntat de imensitatea materialului arheologic cules de Tocilescu îl recenzează cu asprime [3],

Dar să vedem cît de mult îi sîntem debitori cei de azi lui Tocilescu în ceea ce priveşte arheologia Olteniei romane.

Între anii 1882—1892, marele învăţat se ocupă cu dezvelirea şi publicarea monumentului triumfal de la Adamclisi, investigaţii ce-i vor crea o faimă ştiinţifică mondială. Concomitent strînge 600 inscripţii şi identifică 60 aşezări greceşti şi romane pe teritoriul Dobrogei. Decada următoare din programul muncii sale de arheolog, adică din 1892 pînă în 1901, este rezervată Olteniei, unde, ca şi în Dobrogea, avea să aducă multă lumină istorică. Pînă atunci, din acest punct de vedere ţinutul de dincolo de Olt se cunoştea „din fumurile arheologice trase din lulele preistorice" de ale gazetarului entuziast Cezar Bolliac şi din poezioarele romantico-arheologice compuse pe malurile Dunării de maiorul Dimitrie Papazoglu (după a căror lectură îţi vine în minte versul lui Horatius : „Risum teneatis, amici").

În linii mari, în cei zece ani de activitate pentru cunoaşterea Olteniei din epoca romană, programul lui Tocilescu a fost următorul :

— călătorii pe teren pentru depistarea vechilor aşezări romane; urmărirea valurilor de pămînt şi a limesurilor, toate importante obiective ce trebuiau cartate;

[1] Despre biografia şi activitatea lui Gr. G. Tocilescu în general, vezi : RIAF, 11, 1910, p. 7—14 şi 356—361; N. I. Apostolescu, *Tocilescu* : conferinţă rostită la Ateneul Român din Bucureşti, Bucureşti, 1912; R. Vulpe, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 607—612; idem, RevMuz, 1, 1965, p. 28—38; D. Tudor, OR[3], passim şi L. Boia, *Evoluţia istoriografiei române*, part. I, Bucureşti, 1975, p. 188—192.

[2] N. Iorga, *Oameni care au fost*, I, Bucureşti, 1967, p. 13.

[3] B. P. Haşdeu, "Binele public", III, 1881, nr. 84—87, 90, 91 şi 94.

— săpături arheologice, în marea lor majoritate limitate la sondaje de informare cronologică şi epigrafică despre unele castre romane ;

— strîngerea şi transportarea la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti a materialului arheologic ameninţat cu distrugerea ;

— publicarea principalelor descoperiri epigrafice ;

— informarea Academiei Române prin scurte comunicări despre ce a realizat.

Îl interesau îndeosebi inscripţiile, de aceea ataca cu predilecţie *porta praetoria* de la castre, unde se puteau găsi căzute în şanţurile de apărare din faţă, documentele epigrafice de bază în legătură cu ctitoria cetăţii. Dacă avea norocul să le afle închidea şantierul şi pleca în altă parte, cu acelaşi ţel. Aşa s-au petrecut lucrurile la Bumbeşti, Slăveni, Bivolari, Copăceni şi Rădăcineşti. Respectivele epigrafe luau drumul Bucureştiului şi se publicau imediat în „Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen" de la Viena.

Activitatea arheologică a lui Gr. G. Tocilescu pe teritoriul Olteniei s-a desfăşurat după următorul plan calendaristic, în cea mai mare parte îndeplinit cu ajutorul colaboratorului său credincios şi conştiincios, inginerul topograf Pamfil Polonic.

Lucrările pentru captarea apelor termale din Poiana Bivolari de lîngă Călimăneşti, ameninţau cu distrugerea castrului şi a termelor romane ale aşezării denumită *Arutela*. În anii 1891—1892, Tocilescu intervine prompt ; degajează termele şi o parte din castru. Două epigrafe din ruinele porţilor *praetoria* şi *principalis dextra* îl informează că respectiva fortificaţie s-a zidit în anul 138 e.n. de către *Suri sagittarii*, de aceea renunţă la continuarea săpăturii [5]. Din fericire, rapoartele de şantier ale lui Polonic, publicate de noi, ne aduc şi alte ştiri [6]. După plecarea lui Tocilescu, jumătate din castru împreună cu termele romane de la Bivolari au fost acoperite de către terasamentul căii ferate. În anii 1967—1970, cu sprijinul Muzeului Militar Central s-a săpat şi consolidat ceea ce se mai păstrează din ruinele de acolo [7].

În 1893, Tocilescu sondează un colţ al pretoriului, porţile pretoriană şi decumană ale castrului de la *Slăveni* pe Olt. Dar de îndată ce *Fortuna redux* îi dă la lumină o placă de marmură formată din 240 fragmente pe care poate citi că în anul 205 e.n., castrul fusese zidit *a fundamentis* de către *ala I Hispanorum* [8], el ridică tîrnăcopul şi pleacă.

---

[4] Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 17, 1894, p. 81—113 şi 224—226 ; 19, 1896, p. 79—111 şi 213—239.

[5] CIL, III, 12 601 a—b, 13 793 şi 13 794.

[6] D. Tudor, BCMI, 35, 1942, p. 143—149 ; idem, OR[3], p. 266—270 şi 321—326.

[7] D. Tudor, *Hommages à M. Renard*, III, Bruxelles, 1969, p. 579—585 ; D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea şi Cr. M. Vlădescu, StMatIstMil, 2—3, 1969—1970, p. 8—45 ; 6, 1973, p. 12—26 ; Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, SCIV, 20, 1969, 1, p. 101—111 ; idem, BMI, 3, 1972, p. 27—32 ; idem, Oltenia, 1, 1974, p. 47—51.

[8] CIL, III, 13 800, 13 801 şi 14 216, 16.

În manuscrisele lui Tocilescu păstrate la Academia Română am avut norocul să descopăr notele de săpături de la Slăveni, redactate de Polonic, și să le public [9]. Împreună cu colaboratorii mei de pe șantierele Oltului și Dunării, doctorii în arheologie G. Popilian și Octavian Toropu, am reușit după 14 campanii de lucru să descoperim în castrul Slăveni, ceea ce a părăsit Tocilescu [10]. În momentul de față, pregătim o primă monografie.

Anii 1894—1895 îl readuc pe Tocilescu în Valea Oltului carpatin, unde atacă castrele hadrianee de la Copăceni, Rădăcinești și Titești, precum și pe cel dintr-o epocă tîrzie, de la Racovița. Săpăturile lui sînt mai îndelungate la Racovița și Titești unde *Dea Fortuna* nu-l mai ajută să afle vreo inscripție lămuritoare. Dar Polonic ne pune la îndemînă interesantele planuri ale acestor castre (pe care aveam a le publica tot eu, după patru decenii). În schimb, la Copăceni, anticul *Praetorium*, în afară de o mulțime de material arheologic mărunt, se descoperă două inscripții din anii 138 și 140 e.n., care-l informează pe Tocilescu că respectivul castru s-a construit și mărit de către *numerus burgariorum et veredariorum*, o unitate de pază și de transportat poșta pe calea Oltului carpatin — unitate militară necunoscută pînă atunci [11]. Cu excepția materialului de metal și ceramic, mi-a revenit tot mie bucuria, ca folosind însemnările lui Polonic să public ceea ce mai rămăsese inedit de la Copăceni [12]. Un modest sondaj de o zi la poarta sudică a castrului *Rădăcinești*, îi oferă lui Tocilescu ceea ce căuta peste tot cu pasiune : o inscripție fragmentară din anul 138 e.n. cu numele acelorași *Suri sagittarii*, în calitate de constructori [13]. Nu mai avea nici un rost să mai zăbovească pe dealurile de la Rădăcinești !

Menționez că din inițiativa Muzeului Militar Central, în colaborare cu arheologii Lt. Col. Cristian M. Vlădescu și doctorandul Gh. Poenaru Bordea, am săpat aproape exhaustiv castrele romane de la Arutela [14], Praetorium [15], Titești [16] și Rădăcinești [17]. O primă monografie despre acestea, intitulată : *Castrele hadrianee din Valea Oltului*, se află în lucru.

Ruinelor castrului și podului roman de la *Drobeta*-T. Severin le închină Tocilescu patru campanii de săpături, desfășurate în anii 1896, 1897, 1898 și 1899 [18]. Ceea ce l-a reținut așa de mult pe acest șantier a fost bogăția materialului epigrafic găsit în săpătură, care a și văzut lumina tiparului. Îi revine meritul de a fi precizat cele trei etape importante din

---

[9] D. Tudor, BCMI, 33, 1940, p. 34—38 ; idem, OR³, p. 306—311 și 334—336.

[10] D. Tudor, Historica, 1, 1970, p. 67—83 ; idem, Vestigia, 17, 1972, p. 487—488 ; idem, Drobeta, 1, 1974, p. 75—82 ; Gh. Popilian, Apulum, 9, 1971, p. 627—641 ; idem, Oltenia, 1, 1974, p. 75—82.

[11] CIL, III, 13 795 și ILS, 8 909 ; CIL, III, 13 796 și ILS, 9 180 ; D. Tudor, OR³, p. 274—276 și 327—328.

[12] D. Tudor, BMMN, 5, 1943—1944, p. 95.

[13] CIL, III, 12604—12605 ; D. Tudor, OR³, p. 303.

[14] Vezi nota 7.

[15] Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, în *Actes du IXᵉ Congrès International. Frontières romaines*, București, 1974, p. 245—250 ; idem, Oltenia, 1, 1974, p. 54—55.

[16] Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea în *Actes du IXᵉ Congrès International. Frontières romaines*, p. 253—254 ; idem, Oltenia, 1, 1974, p. 53—54.

[17] Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 23, 1972, 3, p. 447—485 ; idem, BMI, 3, 1972, p. 28—29 ; idem, Oltenia, 1, 1974, p. 51—52.

[18] Gr. G. Tocilescu, *Manuscrise. Academia Română*, vol. 5 135 passim ; idem, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 140 ; D. Tudor, OR³, passim.

istoria respectivei fortificații: epoca lui Traian, cea constantiniană din secolul al IV-lea și restaurarea bizantină din veacul al VI-lea. Săpăturile ulterioare (Al. Bărcăcilă și R. Florescu, M. Davidescu) aveau să aducă multe completări în ceea ce privește trecutul militar al Drobetei.

Concomitent, în anii 1897 și 1898, Tocilescu organizează săpături și în castrul de la Răcari — Dolj [19]. Dacă materialul epigrafic nu i-a dat nici o satisfacție, în schimb a descoperit mii de fragmente din statuile de bronz a trei împărați romani, precum și numeroase obiecte de metal. Printre micile descoperiri se identifică material ceramic, monede și alte piese de bronz, cu ajutorul cărora am putut stabili o locuire a castrului de către daco-romani, în secolele III—VI e.n.

Între 8 iulie—17 august 1897, din ordinul lui Tocilescu se fac săpături și în castrul de piatră de la Bumbești pe Jiu. O epigrafă descoperită la una dintre porți îl informează pe învățatul român că cetatea fusese făcută mai întîi din brazde de pămînt și că numai în anul 201 e.n., prin grija guvernatorului imperial al celor trei Dacii, Octavius Iulianus, ea fusese dotată cu un zid de apărare din piatră [20]. Prin această descoperire își considera îndeplinită misiunea la Bumbești. Și aici s-au aflat diferite materiale arheologice, rămase mult timp inedite.

Sucidavei îi rezervă Tocilescu campaniile de lucru din anii 1898 și 1899. Acolo se bucură de asemenea de aflarea unui bogat material epigrafic. Sînt dezvelite total ruinele podului lui Constantin cel Mare, o parte din incinta cetății romano-bizantine și se determină forma orașului antic. Săpăturile ce conduc de patru decenii în această „Histrie a Olteniei" au întregit multe dintre problemele suscitate prin investigațiile parțiale ale lui Tocilescu [21]. El credea, la început, că cetatea se numise *Malva*. A părăsit de îndată această localizare în fața inscripției ce vorbește de *territorium Sucidavense* [22]. Are apoi meritul de a fi afirmat primul că *Malva* este una și aceeași localitate cu *Romula*, ipoteză deplin confirmată azi [23].

De la *Sucidava* Tocilescu își mută pentru scurt timp, în anul 1900, șantierul de lucru la *Romula-Malva*, unde ridică planul orașului antic și sapă termele, descoperiri publicate de noi după manuscrisele sale de la Academie [24].

Între 26 iulie — 21 august 1901, același Polonic sondează în diferite puncte castrul Jidava de pe *limes Transalutanus*, rezultatele rămînînd de asemenea în manuscris [25].

Însfîrșit, este cazul să amintim că în ultimii cinci ani ai secolului trecut, după indicațiile date de Tocilescu, sîrguinciosul Pamfil Polonic

---

[19] Gr. G. Tocilescu, *Manuscrise. Academia Română*, vol. 5 133 și 5 134, passim; D. Tudor, OR³, p. 299—303; idem, Apulum, 4, 1961, p. 145; 5, 1965, p. 233—257.

[20] CIL, III, 14 485 a și ILS, 9 179; D. Tudor, BCMI, 33, 1940, p. 18—33; idem, OR³, p. 270—272; Gr. Florescu, Materiale, 4, 1957, p. 103—116; E. Bujor, Materiale, 10, 1973, p. 117—118.

[21] Toată bibliografia privitoare la Sucidava se găsește la D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 155—193; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, passim.

[22] Gr. G. Tocilescu, AnnÉp, 1914, nr. 122; D. Tudor, OR³, p. 209—210.

[23] Gr. G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale*, I, 2, p. 636.

[24] D. Tudor, OR³, passim.

[25] Publicate de D. Tudor, București, 2, 1936, 1—2, p. 89—117; idem, BMMN, 4, 7—8, 1940—1941, p. 98—101; idem, BCMI, 37, 1944, p. 77—82. Pentru recentele săpături vezi Emilian Popescu și Eugenia Popescu, StComPitești, 1, 1968, p. 69—79; idem, Materiale, 9, 1970, p. 251—263.

urmăreşte pe toată lungimea lor, călare sau *per pedes* : *limes Alutanus*, *limes Transalutanus*, *Brazda lui Novac de Nord*, *Brazda lui Novac de Sud*, *vechile aşezări de pe cursul Jiului şi de pe malul stîng al Dunării de la Orşova pînă la vărsarea Oltului* [26]. Carnetele de note ale lui Polonic şi manuscrisele lui Tocilescu de la Academia Română păstrează încă o adevărată comoară de semnalări arheologice ce urmează a fi cercetate în viitor.

*

După cum se ştie, programul şi metodele de a lucra în domeniul cercetărilor arheologice folosite de Gr. G. Tocilescu sînt şi azi criticate de succesorii săi activi pe ogorul acestei discipline. După moartea sa (1909), la catedră, muzeu şi pe şantierele arheologice, locul lui Tocilescu a fost ocupat de marea personalitate a lui Vasile Pârvan. Urmaşul nu a condamnat niciodată activitatea predecesorului, dar a folosit alte metode de lucru, specifice şcolii istorice critice, ce luase locul celei romantice din veacul precedent, în care se încadrase Tocilescu. La facultate, Tocilescu se lovea de cei trei mari savanţi : D. Onciul, N. Iorga şi I. Bogdan, care se remarcau prin spiritul critic în cercetarea istorică. Îmbătrînit prematur şi grav bolnav de cord, Tocilescu este silit în ultimii 10 ani ai vieţii sale să lucreze pe teren cu prudenţă, dar şi cu grabă, spre a realiza un program general de informare arheologică. În cele două lucrări ale sale : *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie* (Bucarest, 1900) şi *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi*, în două volume (Bucureşti, 1902 şi 1908), publică o bună parte din rezultatele ştiinţifice obţinute în această perioadă. Constatăm că dintre cele 43 studii de arheologie publicate de Tocilescu, 10 se ocupă numai de teritoriul Olteniei romane.

Să ne ducem înapoi cu 80 de ani şi să discernem dacă pe teritoriul Olteniei Tocilescu putea cerceta altfel, faţă de ceea ce cunoaştem ! Este necesar să subliniem faptul că în acel moment el era singurul arheolog din România, primul învăţat ce a publicat inscripţiile greceşti şi latineşti de la noi şi întîiul realizator al unei hărţi arheologice a Daciei. Putea oare să înfăptuiască toate acestea dacă se fixa pe un singur şantier, cum facem noi arheologii cei mulţi de azi ? Cînd Tocilescu deschidea cercetările sale se cunoşteau în Dacia inferioară ca aşezări romane sigure numai *Drobeta*, *Romula*, *Sucidava* şi *Slăvenii*. În harta arheologică ce o publică în 1900, găsim înscrise 41 aşezări romane şi 21 dacice, identificate de el în urma cercetărilor întreprinse la suprafaţa terenului. În afară de acestea sînt cartate corect şi pentru prima dată Brazda lui Novac de Nord şi cele două limesuri cu castrele lor, situate în estul provinciei [27].

Numai după o atare cercetare a aşezărilor romane s-au putut identifica, pe baza măsurătorilor din *Tabula Peutingeriana*, toponimele unor puncte militare ca : *Acidava*, *Rusidava*, *Pons Aluti*, *Buridava*, *Castra Traiana*, *Arutela*, *Praetorium*, *Pons Vetus*, *Pelendava* şi altele. Iată prima mare lumină adusă de învăţatul român în *Tabula provinciae Daciae inferioris*.

---

[26] Toate datele privitoare la acestea, culese din manuscrisele lui Tocilescu şi ale lui Polonic, se găsesc în OR[3], passim.

[27] Harta anexă la volumul său *Fouilles et recherches*.

Să-l criticăm pe Tocilescu pentru sistemul lui de săpătură, limitat la sondaje fugitive, prin atacarea porţii principale a cetăţii, în scopul descoperirii inscripţiei de fundare a castrului? Nu cred că este cazul, deoarece atare metodă, la acea vreme, se folosea şi pe alte limesuri romane din Europa. Th. Mommsen pregătea editarea unui *supplementum* la volumul al treilea din CIL şi solicita insistent contribuţia lui Tocilescu, care i-a şi dat-o din plin, prin descoperirile sale epigrafice.

Odată scoasă la lumină inscripţia lămuritoare în privinţa originii castrului, Tocilescu socotea că dezvelirea lui totală constituia o sarcină pentru arheologii de mai tîrziu, cum se şi întîmplă în zilele noastre. Cei ce activăm în domeniul arheologiei romane din Oltenia ne folosim de aceste jaloane lăsate de marele învăţat. În această privinţă mă consider cel mai de seamă beneficiar al cercetărilor lui Tocilescu. Dacă n-aş fi descoperit comoara de informaţii din manuscrisele sale şi ale lui Polonic, păstrate la Academia Română, n-aş fi putut publica (în 1942) cunoscuta monografie *Oltenia romană* (ajunsă acum la a patra ediţie) şi n-aş fi tipărit cîteva zeci de studii în legătură cu materialele arheologice depozitate de el la Muzeul Naţional de Antichităţi—Bucureşti.

Nu avem dreptul să-l condamnăm pe Tocilescu nici pentru faptul că „a cărat" la Bucureşti toate materialele arheologice găsite în Oltenia. Unde putea să le adăpostească, cînd la acea vreme, (ca şi în Dobrogea) nu exista nici un muzeu dincolo de Olt? Ne bucurăm că recent o mare parte a acestora a revenit la Craiova şi Drobeta-Tr. Severin în patrimoniul muzeelor Olteniei.

Îi putem reproşa doar un singur lucru. El nu a creat o pepinieră arheologică, adică o şcoală, aşa cum a realizat-o în chip strălucit Vasile Pârvan.

Asistenţi nu a avut la catedră, iar pe şantiere nu primea pe nimeni. Bun dascăl, orator, educator şi patriot, el şi-a dus studenţii pe ruinele Sarmizegetusei romane din Imperiul habsburgic, i-a suit pe Acropola Atenei şi i-a adus în faţa Columnei Traiane din Roma, dar, nici unul n-a obţinut permisiunea de a se apropia de un şantier arheologic condus de profesor. Îi era teamă să nu-i copieze inscripţiile descoperite, pe care le ferea de ochii lumii în chip neobişnuit. Cînd Polonic îi telegrafiază la Bucureşti că a descoperit la Bumbeşti inscripţia despre care am amintit mai înainte, Tocilescu îi cere să o întoarcă cu faţa scrisă la pămînt, iar un om să o păzească zi şi noapte, ca nu cumva să fie copiată de cineva.

Salutăm cu îndreptăţită satisfacţie recunoaşterea meritelor lui Gr. G. Tocilescu pentru promovarea ştiinţei istorice româneşti, acum la 125 ani de la naşterea sa. Ele au fost evocate şi la Universitatea din Bucureşti. Liceul din Mizil poartă acum numele lui Tocilescu. De acum, Gr. G. Tocilescu îşi ocupă locul binemeritat în aula de aur a culturii româneşti.

GR. G. TOCILESCU ET L'ARCHÉOLOGIE DE L'OLTÉNIE

RÉSUMÉ

Le 26 octobre 1975 on a commémoré 125 années de la naissance de Gr. G. Tocilescu qui au siècle passé fût le pionnier des sciences archéologiques en Roumanie. Dans le monde scientifique universel il est bien connu

grâce à l'exploration du fameux monument d'Adamclissi et par ses publications épigraphiques concernant la Dacie et la Scythie Mineure.

Il fit aussi des investigations sur le territoire de la Dacie inférieure (l'actuelle Olténie). Pendant les années 1892—1901 il exécuta des fouilles (personnellement ou à l'aide de l'ingénieur Pamphile Polonic) dans les camps romains de Racoviţa, Copăceni, Titeşti, Bivolari, Rădăcineşti, Romula-Malva, Slăveni, Sucidava, Răcari, Drobeta et Bumbeşti. Il organisa aussi des recherches sur les deux *limites (Alutanus* et *Transalutanus)* qui se trouvent dans la partie orientale de l'Olténie. Il explora aussi les deux grands *vallums*, Brazda lui Novac de Nord et Brazda lui Novac de Sud. Sur la rive gauche du Danube de l'Olténie on identifia plusieurs camps romains.

Tocilescu publiait seulement les inscriptions découvertes pendant ses fouilles. Il a laissé de nombreux manuscrits concernant la découverte des autres matériaux archéologiques transportés par lui dans les collections du Musée National des Antiquités de Bucarest.

Atti del Simposio internazionale sulla antica età del Bronzo in Europa, vol. 10, din seria „Preistoria Alpina" a Muzeului tridentin de științe naturale, publicat în colaborare cu Museo Civico di Storia Naturale de la Verona, Verona—Lazise—Trento, 1975, 295 p. și numeroase figuri din text.

În acest cuprinzător volum sînt publicate comunicările prezentate la simpozionul internațional ținut la Verona-Lazise între 1—16 mai 1972, ale cărui lucrări s-au încheiat cu vizitarea muzeului din Trento. Cele 25 de comunicări (dintre care cîteva trimise ulterior ținerii simpozionului) au fost întocmite de cercetători din numeroase țări europene (Anglia, Austria, Cehoslovacia, Elveția, Franța, Italia, Iugoslavia, Olanda, Polonia, România și Ungaria), majoritatea lor referindu-se la Italia sau la legăturile ei cu alte regiuni. Tipărirea comunicărilor s-a făcut în limbile în care au fost prezentate (italiană, franceză, germană), avînd însă și cîte un rezumat în două sau trei limbi (italiană, franceză sau germană), cele mai multe fiind bogat și îngrijit ilustrate.

Deși simpozionul a fost consacrat în principal *Epocii vechi a bronzului în Europa*, zece dintre cele douăzeci și cinci de comunicări prezentate se referă la perioade imediat anterioare, adică la eneolitic și la epoca bronzului. Dintre cei patru cercetători români invitați la simpozion — Hortensia și Vladimir Dumitrescu, Mircea Petrescu-Dîmbovița și Marin Dinu — ultimii trei au prezentat comunicări legate de problemele epocii eneolitice, ale perioadei de tranziție și ale primei epoci a bronzului.

Fiind vorba în general de cercetători bine cunoscuți și de probleme deosebit de importante, se poate spune că toate comunicările prezintă un interes deosebit, dar evident nu toate sînt în legătură cu probleme care interesează direct sau indirect România și regiunile învecinate și deci nu ne vom opri aici asupra tuturor. Așa de pildă comunicarea lui M. Desittere *I Paesi Bassi dalla fine del Neolitico alla media età del Bronzo* — în care se evidențiază legăturile constante, începînd din Bronz A1, între Țările de Jos și insulele britanice — sau aceea a lui E. Anati *Le figurazioni di pugnali della Valcamonica* — care discută și ilustrează amplu cunoscutele reprezentări figurale de pe stîncile de la Valcamonica, cărora autorul le-a consacrat și mai înainte o serie întreagă de studii și articole — sînt indiscutabil deosebit de instructive, depășind interesul pur local, dar cu toate acestea nu credem necesar să le amintim mai pe larg aici.

Vom menționa în schimb pe scurt concluziile tuturor comunicărilor care pot interesa și pe cercetătorii români.

În comunicarea sa *Zu einigen Typen von Bronzenadeln der frühen Bronzezeit in der Slowakei*, Maria Novotna de la Institutul de arheologie al Universității din Bratislava se referă în special la acele de tip Unetice — a căror pătrundere în Slovacia o consideră pe drept cuvînt firească —, apoi la acelea de tip cipriot, cele mai numeroase, și în sfîrșit la acelea cu disc, decorate sau nu, cele decorate „au repoussé" fiind caracteristice pentru regiunea carpatică, iar datarea lor putînd fi stabilită pe baza descoperirilor din Ungaria (Batta și Esztergom). Pe calea Dunării folosirea acelor cu disc decorat „au repoussé" se răspîndește pînă în teritoriile germane meridionale și Italia de nord.

Deosebit de cuprinzătoare ni se pare a fi comunicarea soților Anna Dzieduszycka Machnik și Jan Machnik de la Cracovia, intitulată *Frühbronzezeitlicher Siedlungs-Komplex in Iwanowice (Kleinpolen) und seine Verbinderungen mit dem Karpatenbecken*, în care sînt descrise rezultatele amplelor săpături întreprinse în așezarea și necropola de inhumație de la Iwanowice, aparținînd culturii Mierzanowice din faza finală a ceramicii în șnur din Carpați. Pe baza examenelor C 14, faza I-a a acestei culturi este datată între 1850—1750 î.e.n., iar faza II-a între 1750—1600 î.e.n.

Datele absolute obținute sînt deosebit de importante și pentru începuturile epocii bronzului atît din România cît și din Ungaria. Autorii indică numeroase analogii ale ceramicii și obiectelor de os descoperite, cu materiale din prima fază a culturii Hatvan din Ungaria — respectiv grupul Nyirseg —, relațiile cu zona Tisei fiind dovedite în plus și prin numeroasele piese de obsidiană prezente la Iwanowice, ca și printr-un fragment de vas importat din același grup Nyirseg (NE Ungariei).

În comunicarea sa — *Le più antiche testimonianze dell'addomesticamento del cavallo nel medio bacino danubiano* — Amalia Mozsolics arată că cele mai vechi resturi osteologice de cai domestici din Ungaria datează din eneolitic şi provin din morminte şi din gropi menajere (din aşezări). În etapa următoare (începutul epocii vechi a bronzului — respectiv perioada de tranziţie de la eneolitic la începutul tellurilor de zip Toszeg) — deci în perioada B1a — descoperirile de oase de cal se înmulţesc. Începînd cu mijlocul mil. II î.e.n., calul a fost cu siguranţă folosit pentru tracţiune şi poate chiar pentru călărie. Cele mai vechi psalii sînt de corn şi os, iar din secolul al XII-lea (deci din Ha A) apar şi psaliile de bronz.

H.-J. Hundt — de la Römish-Germaniches Zentralmuseum din Mainz — în cea mai amplă comunicare din volum, discută problema pusă de *Donauländische Einflüsse in der älteren Bronzezeit Oberitaliens.* Potrivit afirmaţiilor şi demonstraţiilor sale cunoaşterea tehnologiei aramei pătrunde în Italia atît dinspre Europa Centrală (unde ajunsese pe calea Dunării) cît şi din regiunile orientale ale Mediteranei, iar începutul epocii de bronz în Italia, la sud de Alpi — inclusiv în zona lacurilor din nordul Italiei — nu se datorează influenţelor mediteraneene, influenţa decisivă fiind exercitată de această dată de cultura epocii bronzului din regiunea Dunării superioare, începînd din faza Reineke A2 şi pînă în faza B1. Dealtfel se ştie că această idee a fost susţinută încă de mult de numeroşi cercetători, teza pătrunderii indoeuropenilor în Italia la începutul epocii bronzului fiind împărtăşită de majoritatea specialiştilor.

Soţii Nandor Kalicz şi Rozas Schreiber Kalicz din Budapesta discutînd *Die Möglichkeit der Parallelisierung in der äneolithischen und frühbronzezeitlichen Chronologie zwischen Norditalien und Ungarn,* ajung la concluzia că se pot stabili asemenea corespondenţe şi între Italia şi Ungaria, începînd cu mil. III î.e.n., şi pînă în faza tîrzie a culturii Nagyrev din Ungaria.

Importantă şi pentru problemele bronzului timpuriu din ţara noastră este, după părerea noastră, comunicarea lui J. Machnik, directorul filialei din Cracovia a Institutului de istorie a culturii materiale din Varşovia, intitulată *Bemerkungen zu den Kulturbeziehungen in Mitteleuropa um Anfang der Bronzezeit.* Într-adevăr, după părerea autorului cultura Glina-Schneckenberg are strînse legături cu culturile de la Dunărea mijlocie, avînd şi trăsături comune cu grupul Mierzanowice-Kostan-Nitra, dar în special cu cercul cultural al Alpilor Orientali. Fără a putea discuta aici pe larg această problemă, amintim că aceste ultime legături au fost menţionate în trecut de I. Nestor, dar toţi cercetătorii români care s-au ocupat în ultimii ani cu problemele culturii Glina-Schneckenberg şi-au îndreptat privirea spre N-E şi S, nemaiacordînd atenţie posibilelor legături cu vestul. Ar fi deci util ca unul dintre cercetătorii care a studiat sau studiază cultura Glina să ia în discuţie în chip detaliat argumentele lui J. Machnik, care la prima vedere par întemeiate.

Colegul Vojislav Trbuhovic de la Institutul arheologic din Beograd a prezentat comunicarea *Die Beziehungen zwischen der Balkan- und Apenninenhalbinsel während des Äneolithikums und Frühbronzezeit* în care — pe lîngă discutarea legăturilor dintre cele două peninsule — reia o teză destul de ciudată, prezentată şi la Congresul din 1971 de la Beograd, afirmînd că ceramica pictată neolitică din Iugoslavia (Starčevo) şi din Balcani s-ar fi dezvoltat iniţial în aria grupului lingvistic semitic al Mediteranei orientale, de unde s-a răspîndit în sud-estul Europei. Pe de altă parte, ceramica liniară — în care el încorporează şi cultura Vinča ! — ar reprezenta stratul cel mai vechi al limbilor indoeuropene, înainte de despărţirea în grupele Centum şi Satem. Ideea, deşi nu este nouă, ar merita poate o discuţie mai amplă existînd suficiente argumente pro şi contra acestei ipoteze. Mai menţionăm şi faptul că autorul acceptă fără rezerve cunoscuta teză potrivit căreia cea mai veche fază a culturii Starčevo ar fi lipsită de pictură, ceea ce îl determină să atribuie această fază grupei culturilor „impresso". În sfîrşit, el crede de asemenea că diferite elemente ale culturii Vinča s-ar întîlni în „cultura Apeninică", ajungînd chiar pînă în sudul Italiei.

Iozef Vladar de la Institutul arheologic din Nitra a tratat destul de pe larg problema *Mittelmeerische Einflüsse auf die Kulturentwicklung des nördlichen Karpatenbeckens in der älteren Bronzezeit* socotind în chip justificat că unele dintre aceste influenţe au jucat un rol determinant în formarea culturii epocii bronzului din Carpaţii nordici. După pătrunderea culturii Otomani din nord-vestul României în Slovacia orientală se ajunge la o pătrundere treptată a influenţelor mediteraneene care „pun stăpînire" pe cultura materială şi spirituală a populaţiilor de aici în perioada de trecere de la Bronzul timpuriu la Bronzul mijlociu. Chiar aşezările întărite cu ziduri de piatră ale acestei perioade sînt considerate de autor drept rezultate ale influenţelor egeice. Pe baza unei analize stilistice a elementelor decorative etc., de provenienţă străină, el stabileşte un paralelism al dezvoltării culturale (la sfîrşitul Bronzului timpuriu şi începutul Bronzului mijlociu) din Moravia cu perioada „mormintelor-puţ" din Egeea (1570—1500 î.e.n.).

Colegul Gabor Bandi de la Muzeul din Szombathely în comunicarea sa *Über den*

Ursprung und die historischen Beziehungen der Tonstempel vor der bronzezeitlichen Gruppen: Madarovče und Polada se oprește la concluzia că piesele de acest tip din zona culturii Madarovče și Polada B au fost realizate pe baza unor prototipuri mediteraneene. Datîndu-le între secolele XV–XIII î.e.n. consideră că au fost folosite în timpul expansiunii comerțului miceniano-vest-anatolian în legătură cu importul de chihlimbar. Totodată însă el afirmă că piesele similare din cuprinsul culturii Gîrla Mare-Cîrna ar trebui datate după 1300, așa încît socotește că zona acestei ultime culturi nu era situată pe traseul mai sus amintitei căi comerciale. Dar datarea culturii Gîrla Mare-Cîrna, numai după 1300 î.e.n., adică aproape exclusiv în Ha A, este cu siguranță greșită, cultura respectivă datînd sigur înainte de pragul dintre secolele XIV–XIII î.e.n., așa încît concluziile sale trebuie privite cu toată rezerva.

Dintre cele trei comunicări prezentate de cercetătorii români nu vom rezuma aici concluziile aceleia privind *La cronologia dell' Eneolitico rumeno alla luce degli esami C 14* prezentată de Vladimir Dumitrescu, deoarece această comunicare a apărut încă de acum doi ani într-o versiune românească mai amplă (în Apulum XII, 1974, p. 23–40), fiind deci cunoscută.

Comunicarea colegului Dinu Marin *Le problème des tombes ocre dans la région oriéntale de la Roumanie*, tratează probleme legate de unele dintre culturile perioadei de tranziție și de început a epocii bronzului în România (amforele sferice, Cernavoda-Renie, Horodiștea-Foltești). Necropolele plane cu schelete întinse ar putea fi legate de cultura Cernavoda I, dar există și altele, mai noi, cu schelete chircite, corespunzînd fazei Cernavoda III. În ceea ce privește complexul Horodiștea-Foltești, sînt caracteristice mormintele plane de tip Vîhvatinț-Visan și Brăilița. Purtătorii mormintelor cu ocru, străine de acest complex, au pătruns pe teritoriul românesc în mai multe etape. Prima este caracterizată de mormintele de tip „iamna" – datînd de la sfîrșitul evoluției complexului Horodiștea-Foltești, iar celelalte se situează spre începutul epocii bronzului.

În sfîrșit comunicarea *La civilisation Glina III à la lumière de nouvelles recherches* a lui Mircea Petrescu-Dîmbovița – cu care dealtfel se încheie și volumul – tratează problema atît în funcție de săpăturile anterioare de la Glina, cît și de celelalte cercetări, săpături și studii privind această cultură. În legătură cu originea ei este împărtășită părerea generală a cercetătorilor români, potrivit căreia s-a născut pe fond local, de tip Gumelnița, și cu elemente meridionale, Cernavoda I, și în special orientale – Foltești II (Cernavoda II). Glina III s-ar fi format în Muntenia, de unde s-a răspîndit în sud-estul Transilvaniei (Schneckenberg A) și în sudul Moldovei (Foltești III). Comunicarea fiind redactată înainte de ultimele săpături ale autorului la Foltești, problema legăturilor cu ceea ce s-a numit Foltești II – cultură despre care se știe că autorul o socotește în ultimul timp a nu se mai sprijini pe nici o bază stratigrafică etc., care să o poată separa de Foltești I – va trebui evident reluată. De asemenea (în strînsă legătură cu ea) va fi necesară rediscutarea și a acelui Foltești III.

Oricît de sumară a fost prezentarea noastră, este clar că volumul recenzat cuprinde multe comunicări de un real interes pentru preocupările cercetătorilor noștri.

Silvia Marinescu-Bîlcu

Peuce IV (1973–1975)

Publicația periodică a Muzeului „Delta Dunării" din orașul Tulcea a ajuns la cel de-al IV-lea volum, care poartă subtitlul: *Studii și comunicări de istorie și arheologie*. După cum se observă chiar din *Sumar*-ul așezat la început (p. 3–4), volumul conține un număr de 17 studii ce se înscriu în subtitlul menționat. Lor li se adaugă o comunicare privind istoria literaturii române (nr. 16) și două prezentări de publicații străine (nr. 19 și 20). Primele 14 sînt însoțite și de cîte un rezumat în limba franceză sau engleză (nr. 6).

Cuprinsul, orînduit cronologic, începe cu studiul *Silexul de tip „balcanic"* (p. 5–19), semnat de Eugen Comșa. Autorul prezintă așezările neolitice de pe teritoriul țării noastre, în care s-au descoperit unelte de silex „balcanic" (de culoare cafenie de diferite nuanțe), provenind din zăcăminte situate la sud de Dunăre, în Dobrogea, în zona platformei prebalcanice, estul și nordul R.P. Bulgaria. Pe teritoriul Dobrogei zăcăminte cu astfel de silex au fost identificate de-a lungul văii Carasu, la Cernavoda, Medgidia, Dorobanțu, Poarta Albă; apoi la Capul Midia, Topalu, Capidava; Greci, Horia, Cișla ș.a. localități. La nord de Dunăre autorul a găsit bulgări de silex „balcanic" în pietrișurile de la baza malurilor înalte de lîngă fostele lacuri Greaca, Suhaia și la Radovanu, jud. Ilfov. Folosit încă din paleolitic, silexul „balcanic" a avut o utilizare din ce în ce mai mare în epoca neolitică, îndeosebi în zona de cîmpie din sudul Olteniei, Munteniei, Moldovei și în toată Dobrogea. O listă cu numele localităților

reprezentînd diferite culturi ale epocii neolitice și o hartă susțin această afirmație. S-au identificat și „ateliere" pentru prelucrarea uneltelor de silex. Începînd cu epoca bronzului și pînă la sfîrșitul celei de-a doua epoci a fierului, obiectele de silex „balcanic" s-au folosit tot mai rar.

În studiul *Exploatări miniere în Dobrogea preromană în lumina cercetărilor recente* (p. 21—27), Șt. Olteanu face istoricul celor mai vechi exploatări de pe teritoriul Dobrogei ale cuprului și fierului, minerale utile de bază. Nu se știe precis dacă încă din epoca neolitică purtătorii culturilor Hamangia și Cernavoda, care foloseau podoabe de cupru, au cunoscut sau nu și tehnologia reducerii acestui minereu existent la suprafață în minele de la Altîn Tepe. În schimb, pentru epoca bronzului și a hallstattului timpuriu există dovezi sigure că comunitățile omenești de pe teritoriul Dobrogei valorificau resursele locale pentru obținerea uneltelor și armelor din aliaj de aramă și cositor. Dovadă sînt un tipar de gresie pentru turnat securi de luptă din bronz, descoperit la Cernavoda, și turtele sau lupele de bronz găsite la Gura Dobrogei, Sîmbăta Nouă, Techirghiol și Poarta Albă. În ceea ce privește metalurgia fierului, este citată descoperirea unor bulgări de zgură de fier la Dervent și Babadag, care presupun existența de cuptoare pentru reducerea minereului de fier în aceste localități în secolele IX—VIII î.e.n. Descoperiri similare din secolul al IV-lea î.e.n. s-au făcut la Histria și Telița. Toate arată rolul activ al vechii societăți dobrogene în valorificarea unor substanțe minerale de primă necesitate.

În *Considerații asupra importului de amfore grecești în nordul Dobrogei* (p. 29—47 și pl. I—XI), V.-H. Baumann publică un lot de 31 amfore și mănuși de amfore grecești din secolele V—I î.e.n., existente în colecția Muzeului „Delta Dunării" din Tulcea, descoperite în 21 localități din nordul Dobrogei și provenind din centre egeene (Thasos, Rhodos, Chios, Cnidos) și pontice (Heracleea Pontică, Sinope). Pe baza întregului material de același gen, descoperit pînă acum în nordul Dobrogei, autorul stabilește căile principale de pătrundere a ceramicii și mărfurilor grecești la populația getică din această zonă (cursul Dunării și văile Telița, Taița și Casimcea), precum și intensitatea în secolele V—I a legăturilor cu centrele grecești amintite (tabelele din fig. 2—3). La exemplarele menționate de autor adăugăm un fragment de toartă de amforă rhodiană descoperit la *Dinogetia* (Materiale, 7, 1961, p. 585—586, fig. 3/3) și alte exemplare de la Noviodunum și Dinogetia (inedite).

În continuare, același autor prezintă *Considerații istorice în lumina săpăturilor arheologice de la Horia (jud. Tulcea)*, 1971 (p. 61—75 + pl. I—VIII și un plan). Cu prilejul săpăturilor determinate de unele lucrări de îmbunătățiri funciare, V. — H. Baumann a descoperit aici ruinele unei impunătoare construcții — o *villa* romană înălțată în secolele II—III în apropierea unui castru al legiunii a V-a Macedonica și distrusă în timpul luptelor cu vizigoții din ultimul sfert al secolului al IV-lea.

Alexandra Ștefan ne face cunoscută o *Inscripție funerară descoperită la Nalbant, jud. Tulcea* (p. 89—96). Apărut în 1961, cu prilejul unor lucrări agricole, un fragment de coloană de calcar, azi în Muzeul din Tulcea, poartă două inscripții funerare în limba greacă, gravate succesiv, la scurt timp una după cealaltă. Prima menționează un nume grecesc (Euphrosynos), iar a doua un nume latin (M. Ulpius Fortunatus), ambele personaje eroizate după moarte. Monumentul aparține perioadei lui Septimius Severus. El sporește numărul inscripțiilor de limbă greacă descoperite în interiorul Dobrogei și pe al celor care arată eroizarea defuncților.

Noi descoperiri arheologice și numismatice la Troesmis (p. 97—104, pl. I—IV), comunicate de Costel Chiriac și Octavian Bounegru, sînt rezultatul unor cercetări de suprafață efectuate de cei doi autori în primăvara anului 1973 pe teritoriul celor două cetăți de la Iglița, com. Turcoaia, jud. Tulcea, cu care ocazie au fost găsite mai multe fragmente de cărămizi și țigle romane cu ștampila legiunii a V-a Macedonica, fragmente de vase de sticlă, un fragment de *terracotta* cu reprezentare umană în relief, un opaiț (secolul al VI-lea) și 9 monede de bronz (1 tomitană, 2 romane și 6 bizantine).

Într-un alt articol V.-H. Baumann face interesante *Observații arheologice asupra poziției și cronologiei așezărilor romane din zona de nord a Niculițelului* (p. 109—117, o hartă, un profil și două planșe). Dintre toate atrag atenția în primul rînd patru *villae rusticae* din secolele II—III: una pe valea Kapacliei, alta săpată de autor în anii 1972—1973 în marginea de nord a satului, o a treia la cca 1 km NE de aceasta și a patra în cartierul Gurgoaia din partea de SV a Niculițelului. La acestea credem că cercetările viitoare vor mai adăuga altele, printre care una depistată de noi chiar în incinta de astăzi a mănăstirii Cocoșul, toate așezate în bogata și pitoreasca regiune a Niculițelului, de unde porneau și apeductele care alimentau marea cetate și port *Noviodunum*, situat la circa 10 km distanță spre nord, pe malul drept al Dunării. O primă distrugere a *villae*-lor este atribuită costobocilor (cca 170 e.n.), iar a doua pusă pe seama marii invazii a goților de la mijlocul secolului al III-lea e.n. După aceasta, așezarea romană însăși, care se afla imediat la nord de satul actual, s-a deplasat spre SE, de o parte și de

alta a văii Iancului, pe dreapta căreia s-a descoperit în 1971 şi bazilica cu martyrium. Aici ea s-a dezvoltat în secolele IV—VI, foarte probabil la adăpostul unui zid de apărare. În partea de nord a satului a fost identificată o necropolă tumulară de incineraţie din epoca romanităţii timpurii, iar la circa 100 m est de bazilica cu martyrium a apărut izolat un mormînt de incineraţie de la mijlocul secolului al II-lea e.n. Demne de reţinut par observaţiile autorului în legătură cu marele val de pămînt de la Niculiţel, ale cărui ultime resturi de la nord de sat au fost nivelate după cercetările şi sondajele efectuate în 1953 de o parte a colectivului arheologic de la Dinogetia, sub conducerea semnatarului acestor rînduri. Autorul subscrie deocamdată la ipoteza originii romane a valului, formulată de V. Pârvan în 1913 şi de noi cu 40 de ani mai tîrziu, sperînd să verifice această presupunere „în campaniile viitoare de săpături" (p. 116).

A. Opaiţ publică *Două reliefuri ale cavalerului trac din nordul Dobrogei* (p. 125—131), ambele în colecţiile Muzeului din Tulcea. Una din cele două plăcuţe fragmentare provine din com. Cerna, iar cealaltă din satul Iazurile, com. Valea Nucarilor, jud. Tulcea. Alte două reliefuri asemănătoare, inedite, sînt semnalate de autor.

Urmează în continuare două articole de numismatică. În primul, intitulat: *Monede romane şi bizantine provenite din nordul Dobrogei* (p. 133—173, pl. I—IV), Gh. Poenaru-Bordea şi V.-H. Baumann examinează un lot de 234 monede de bronz din Muzeul Tulcea, majoritatea găsite la *Noviodunum*, iar restul în alte localităţi, cunoscute sau nu, din judeţul Tulcea. Cele mai vechi şi mai numeroase exemplare aparţin familiei lui Constantin cel Mare, iar cele mai noi lui Focas (4 ex.) şi Heraclius (1 exemplar). Un prim tablou sintetizează monedele din secolele IV—V, grupate pe opt etape de ani şi pe ateliere monetare. Al doilea înfăţişează frecvenţa aceloraşi monede, iar al treilea sintetizează situaţia monedelor bizantine pe împăraţi şi atelierele de provenienţă. Articolul se încheie cu unele referiri la situaţia descoperirilor monetare în restul Dobrogei şi cu consideraţii istorice pe marginea lotului prezentat.

În al doilea articol de numismatică: *Monede bizantine din nordul Dobrogei* (p. 175—197), Al. Popeea publică un lot de 149 monede bizantine existente în vara anului 1972 la mănăstirea Cocoşul, jud. Tulcea, toate, cu excepţia unui singur exemplar, găsit la Niculiţel, culese de amatori pe malul drept al Dunării, la „Pontonul vechi" — Isaccea, unde se află ruinele marii cetăţi şi port la Dunăre *Noviodunum*, şi vîndute fostului stareţ al mănăstirii amintite. Catalogul monedelor începe cu Anastasius I (491—518) şi continuă cu Justin I, Justinian I, Justin al II-lea, Mauriciu Tiberiu şi Focas (602—610). Din secolele VIII—X se află o singură monedă (de aramă aurită) de la Constantin al VII-lea şi Roman al II-lea (945—959). Cele mai numeroase sînt monedele anonime din secolele X—XI (Tzimiskes — Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea, pînă la Nichifor al III-lea Botaniates). Lotul se încheie cu 11 exemplare de la Alexios I Comnenul (1081—1118). Remarcăm lipsa monedelor de la Manuel I Comnenul (1143—1180), abundent reprezentate în alte loturi sau tezaure monetare din aceeaşi localitate.

Pe baza monedelor prezentate autorul face unele observaţii importante cu caracter istoric, din care reţinem frecvenţa mai mare a schimburilor comerciale între centrele bizantine şi litoralul pontic, în comparaţie cu centrele dunărene, în secolele V—VII, situaţie care, adăugăm noi, pare că se prezintă invers în secolele X—XII; înviorarea vieţii economice sub Justin al II-lea; ipoteza prăbuşirii şi a cetăţii *Noviodunum* în faţa atacului kutrigurilor din anii 558—559 ş.a. Evident că, pentru concluzii istorice cît mai aproape de adevăr, este nevoie de cunoaşterea întregului lot de monede descoperite nu numai la *Noviodunum*, ci în toată Dobrogea şi de avut continuu în vedere situaţia circulaţiei monetare bizantine în ansamblul ei, în perioada respectivă de timp. În lumina acestor consideraţii credem că trebuie revizuită şi reprezentarea grafică cu care încheie articolul (p. 197). Oricum, rezultă încă o dată importanţa economică şi strategică a marelui centru bizantin de la *Noviodunum*-Isaccea. Păcat că o mare cantitate de monede şi alte descoperiri mărunte din acest loc s-au risipit şi continuă să se împrăştie la diferiţi colecţionari particulari, pierzîndu-se uneori fără urmă, înainte de a fi valorificate din punct de vedere istoric.

În articolul ce urmează P. Diaconu prezintă *Date noi privind „Valul mare de pămînt" din Dobrogea* (p. 199—209, pl. I—II). Folosind rezultatele unor cercetări de suprafaţă şi a două sondaje în teren efectuate în colaborare cu subsemnatul, între 17—22 oct. 1966, pe teritoriul satului Cochirleni, jud. Constanţa, către extremitatea dinspre Dunăre a valului mare de pămînt, autorul ajunge la concluzia pe care o formulase şi mai înainte, că această impunătoare lucrare cu caracter militar a fost construită în a doua jumătate a secolului al IX-lea, împotriva bizantinilor, care ar fi stăpînit nu Dobrogea întreagă, ci numai jumătatea de nord a acestei provincii. Determinat probabil de observaţia noastră „construirea unor astfel de obstacole împotriva unei puteri navale cum era cea bizantină, . . ., pare de neînţeles" *(Din istoria Dobrogei*, III, p. 116), P. Diaconu îşi completează ipoteza anterioară

cu următoarele considerații : „Bizantinii, prin ei înșiși, nu puteau reprezenta un pericol atît de mare încît să se construiască împotriva lor un val gigantic ca acela dintre Cetatea Pătulului și Constanța. Ei trebuie să fi avut niște aliați cu ajutorul cărora puteau, într-adevăr, amenința — dinspre gurile Dunării — regiunile din nord-estul Bulgariei”. Și, în încheiere : „Dacă se va dovedi că valul mare de pămînt datează din a doua jumătate a secolului al IX-lea, atunci se va putea avansa și ipoteza că aliații bizantinilor erau maghiarii stabiliți la această dată în Atelkuzu” (p. 208).

Argumentele noi pe care P. Diaconu își sprijină ipoteza mai veche sînt cîteva fragmente ceramice, care, după cum afirmă însuși D-sa, „nu ne permit o exactă încadrare cronologică”, putînd „fi datate larg în secolul al IX-lea” (p. 206). Aceleași fragmente ceramice erau atribuite de subsemnatul încă de pe șantier, secolului al X-lea. În plus, în ziua de 20.X.1966, notam în carnetul personal de săpături : „La adîncimea de 1,60 m, în pămînt galben amestecat cu negru, galbenul predominînd, — 2 fragmente ceramice : — unul de sec. X, cu dungi (incizii) orizontale, din umărul unei oale de uz comun, și altul dintr-o amforă romană” (p. 30—31). „Cu o floare nu se face primăvară”, dar, după cum observam mai tîrziu, în *Din istoria Dobrogei*, III, p. 115, „cu prilejul săpăturilor din 1917, C. Schuchhardt a descoperit puține fragmente ceramice romane în castrul mare nr. 4 (= 26 Tocilescu) de la vest de Pallas și mult mai multe cioburi întocmai la fel cu acestea în castrul mic *a*, situat la circa 540 m spre est de castrul nr. 4”. Și în nota 135 : „Numeroase fragmente ceramice romane la fel cu cele din castrul nr. 4 și din castelul *a* au fost descoperite și în castrul 3”.

Pornind de la aceste observații, pînă la dovada că fragmentele ceramice amintite se aflau sau nu „în poziție secundară”, am formulat ipoteza că valul mare de pămînt „a fost construit în epoca romană (probabil secolele IV—V) și apoi refăcut și refolosit de către bizantini, în timpul împăraților Tzimiskes și Vasile al II-ea Bulgaroctonul”. Și anume : „Într-o primă etapă, poate între anii 972—976, ar fi fost construit valul împreună cu castrele mari, iar la scurt timp după aceea castrele mari au fost înlocuite cu castelele de mici dimensiuni . . . Această a doua etapă. . . ar putea corespunde în timp anilor de după moartea lui Tzimiskes (976), cînd cea mai mare parte a trupelor imperiale au fost deplasate în Asia Mică și la Constantinopol, pentru a face față unei primejdii mai grave decît cea de la Dunărea de Jos” (DID, III, p. 115). Explicația pare clară și datările nu mi se par deloc „pe cît de oscilante pe atît de contradictorii” (P. Diaconu, *op. cit.*, p. 206, nota 32). Deocamdată, în urma observațiilor lui V.-H. Baumann (v. mai sus, p. 585), nu este exclusă o situație asemănătoare și pentru valul de pămînt de la Niculițel. Precizăm : este vorba numai de *ipoteze* de lucru, urmînd ca soluțiile definitive să fie aduse de cercetările viitoare.

Cît despre pecenegi, „aliați de nădejde ai bizantinilor în temeiul unui tratat încheiat în anul 971”, fapt care-l determină pe P. Diaconu să nu se mai oprească asupra logicii demonstrației noastre (p. 207), e de ajuns să amintim că același autor admite că în secolele X—XI locuitorii din stînga Dunării se refugiau din fața pecenegilor în dreapta fluviului, pentru a se pune la adăpostul garnizoanelor bizantine și că, totuși, ceea ce a menținut relațiile pacifice cu pecenegii a fost mai curînd personalitatea de mare strateg a împăratului Vasile al II-lea, dovadă că la scurt timp după moartea sa, nu s-au mai temut să invadeze teritoriul de la sud de Dunăre (P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 38 și 40).

În sfîrșit, e de remarcat că precizarea de ordin tehnic în legătură cu șanțul de la sud de val (p. 209) a fost făcută la timpul său de Gr. Tocilescu (*Fouilles*, p. 156), după cum dealtfel recunoaște însuși P. Diaconu cîteva pagini mai înainte (p. 200 și 204, nota 30).

Noi mărturii istorice rezultate dintr-un sondaj arheologic, (p. 213—224, pl. I—VI) este un alt articol semnat de V.-H. Baumann, în care autorul înfățișează rezultatele săpăturilor efectuate în 1965 pe dealul Tabăra din marginea nord-vestică a orașului Tulcea. Au fost stabilite patru faze principale de locuire : 1) din prima epocă a fierului (secolul al VII-lea î.e.n.) ; 2) epoca geto-dacică (secolele IV—III î.e.n.) ; 3) o fortificație romană mai mică (secolele II—IV) și 4) o așezare feudală timpurie (secolele X—XI), care ar fi fost distrusă, ca și Capidava, de întreita invazie a pecenegilor din anul 1036.

Mai departe M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru se ocupă de *Formarea despotatului lui Dobrotici* (p. 233—247). O variantă mai scurtă a aceluiași articol, intitulată *La Seigneurie de Dobrotici, fief de Byzance*, a apărut în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6—12 sept. 1971*, vol. II, 1975, p. 13—20. Se încearcă reconstituirea împrejurărilor în care a luat naștere și s-a dezvoltat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea despotatul cu capitala la Cavarna, precizîndu-se că acesta s-a constituit sub suzeranitatea Bizanțului, Dobrotici fiind un despot bizantin, aliat și vasal al împăratului Ioan al V-lea Paleologul. Departe de a fi un simplu aventurier, Dobrotici s-a dovedit un bun șef militar și abil om politic.

Următoarele cinci articole (nr. 14—18) : Tudor Mateescu, *Ciflicurile din Dobrogea în*

secolul al XVIII-lea și al XIX-lea; Gh. Dumitrașcu, *Un document privitor la „Situațiunea județului Tulcea" în anul 1879*; idem, *Opt scrisori către Panait Cerna*; Gligor Stan, *Exploatarea pescuitului și consecințele acesteia asupra muncii și vieții pescarilor din județul Tulcea în perioada 1919—1944* și Gh. I. Ioniță, *Retrospective revoluționare tulcene (secvențe din cronica unor memorabile lupte trecute)* (p. 249—316), depășesc cadrul cronologic al profilului SCIVA, motiv pentru care nu stăruim mai mult asupra lor.

În încheiere, Al. Barnea prezintă cel de-al XIX-lea volum (1972) al Cursurilor de artă ravennată și bizantină, care se țin în fiecare primăvară la Ravenna (p. 317—319), iar P. Diaconu ne face cunoscut cuprinsul primelor trei volume (1969—1972) ale revistei *Byzantina*, care apare anual la Tesalonic (p. 321—324), aflîndu-se în prezent la al VII-lea volum al său.

Interesant și instructiv prin materialul bogat și variat pe care-l conține, vol. al IV-lea al periodicului tulcean *Peuce* aduce valoroase contribuții pentru o mai bună cunoaștere a trecutului jud. Tulcea și al Dobrogei în general. Volumul se prezintă în condiții grafice bune, cu majoritatea ilustrațiilor pe hîrtie cretată. Atrag atenția totuși numeroasele greșeli de tipar, care se repetă în mod supărător chiar în titlurile unor articole.

I. Barnea

PAVLE MIJOVIĆ, MIRKO KOVACEVIĆ, *Gradovi i utvrdjenja u Trnoj Gori*, Beograd—Ulcinj, 1975, 189 p.

Colaborarea dintre Institutul de arheologie din Beograd şi Muzeul din Ulcinj (anticul *Olcinium)* s-a concretizat în 1975 prin apariţia unei lucrări monografice privind teritoriul montenegrin care suprapune în parte vechiul Illyricum.

Volumul este alcătuit din două mari părţi. În cea dintîi Pavel Mijović urmăreşte dezvoltarea urbană în Muntenegru într-o perioadă desemnată în titlu prin epoca antică, dar care cuprinde de fapt şi primele începuturi ale fortificaţiilor. Acestea pot fi plasate , probabil, cel mai devreme în neolitic. Sînt prezentate succint date despre grotele întărite, despre fortificaţiile ilirice circulare din epoca bronzului şi a hallstatt-ului, despre oraşele şi fortificaţiile elenistice şi romane. Ultimul subcapitol al primei părţi se referă la oraşele episcopale a căror apariţie este, după părerea autorului, o consecinţă a fenomenului de desurbanizare, fenomen determinat la rîndul său de criza sistemului sclavagist şi de mişcarea popoarelor barbare.

În cea de-a doua parte a lucrării se tratează problema oraşelor şi a fortăreţelor medievale din aceeaşi zonă. Mirko Kovacević se foloseşte de o introducere pentru a-şi explica principiile de lucru. Această introducere este urmată de un catalog micromonografic care cuprinde 52 de oraşe medievale. Catalogul a fost întocmit pe baza izvoarelor narative şi arheologice

Un at capitol este destinat prezentării unor date generale asupra fortificaţiilor: planuri şi materiale de construcţie, elemente de arhitectură militară, arme, căi de comunicaţie etc.

În sfîrşit, înaintea capitolului de concluzii Mirko Kovacević face o sistematizare a oraşelor medievale din Muntenegru : oraşe de coastă, oraşe continentale etc. Notăm că în această zonă evul mediu începe la o dată cuprinsă între secolele V—VII şi se termină aproximativ între secolele XV—XVIII.

Aşa cum se prezintă, lucrarea celor doi cercetători iugoslavi poate fi completată; oricînd cu datele noi ce vor apare în viitor; acestea însă nu vor aduce modificări esenţiale. Textul este bogat ilustrat cu hărţi şi mai ales planuri, aproape pentru fiecare fortificaţie discutată, precum şi cu un număr de 61 de planşe. Acestea cuprind în special fotografii actuale ale ruinelor vechilor fortificaţii, stampe şi gravuri de epocă.

Cartea despre fortificaţiile din Muntenegru poate îndemna la întocmirea unor lucrări avînd aceeaşi întindere în timp şi în ţara noastră.

Silvia Baraschi

INDICE

TOM. 27 1976

STUDII

DISCUŢII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

AA	— Archäologischen Anzeiger, Berlin.
ActaArchHung	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaArchSz	— Acta Antiqua et Archeologica Szeged.
ACMIT	— Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secția pentru Transilvania, Cluj.
ActaMN	— Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	— Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AISC	— Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj-Napoca.
AnnÉp	— Année Epigraphique, Paris.
Apulum	— Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArheologijaSofia	— Arheologija, organ na arh. institut i muzej, Sofia.
ArhMold	— Arheologia Moldovei, Iași — București
ARMSI	— Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice.
ASUIași	— Anuarul științific al Universității, Iași.
BCMI	— Buletinul Comisiunii monumentelor istorice.
BMI	— Buletinul monumentelor istorice, București.
BMMN	— Buletinul Muzeului Militar Național, București.
BerRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main.
CercetArhBuc	— Cercetări arheologice în București, București.
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum.
DA	— Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*.
Dacia	— Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957...
DissPann	— Dissertatione Pannonicae.
ED	— Ephemeris Dacoromana, Annuario della Scuola Romena, București — Roma.
ÉrdMuz	— Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve, Cluj-Napoca.
ÉvkMiscolc	— A Herman Ottó Muzeum Évkönyve, Miskolc.
ÉvkNyiregyháza	— A Nyiregyházi Josa András Múzeum Évkönyve.
ÉvkSzeged	— A Móra Ferenc Muzeum Évkönyve, Szeged.
FoliaArch	— Folia Archaeologica, Budapesta.
GodišnikPlovdiv	— Godisnik na Narodnija Arheologiceski Muzej v Plovdiv.
ILS	— Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*.
IzvestijaSofia	— Izvestija na Archeologiceskija Institut, Sofia.
IzvestijaVarna	— Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Druzestvo, Varna; apoi — Izvestija na Narodnija Muzej Varna.
JAS	— Journal of American Studies.
JDAI	— Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
JÖAI	— Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Viena.
JPEK	— Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin.
JahrbRGZM	— Jahrbuch des Römisch Germanischen Zentral Museums.
Klio	— Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
Materiale	— Materiale și cercetări arheologice, București.
OR³	— D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, București.
PBF	— Prähistorische Bronzefunde Europas.
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
REA	— Revue des études anciennes.
RE	— Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
RESEE	— Revue des études Sud-Est Européennes, București.
RHSEE	— Revue Historique du Sud-Est Européen, București.

Repertorium	— M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma*, I, Cluj, 1942.
RevMuz	— Revista muzeelor, Bucureşti.
RIAF	— Revista de istorie, arheologie şi filologie. Bucureşti.
Sargetia	— Sargetia. Buletinul Muzeului judeţului Hunedoara.
SCA	— Studii şi cercetări de antropologie, Bucureşti.
SCIV = SCIVA	— Studii şi cercetări de istorie veche (începînd din 1974 — Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie), Bucureşti.
SMMIM = = StMatIstMil	— Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară.
StCl	— Studii Clasice, Bucureşti.
StComPiteşti	— Studii şi Comunicări, Muzeul judeţean Argeş, Piteşti.
TIR	— Tabula Imperii Romani, Bucureşti.

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à „Întreprinderea ILEXIM, Serviciul export-import presă, Str. 13 Decembrie n⁰ 3, P.O.B., 136—137, télex 11226, cod 7000 Bucarest, Roumanie. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur. Pour procurer la revue (directement ou par courrier), vous pouvez vous adresser aussi à PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, cod 7000 Bucureşti, cod 71021 Calea Victoriei 125, sectorul 1.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
cod 71021 Calea Victoriei 125, sector 1, cod 7000 Bucureşti
tel. 50.76.80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

P. DIACONU şi D. VÂLCEANU, **Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină**, vol. I, 1972, 279 p., 31 lei.

N. CONSTANTINESCU, **Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn**, 1972, 311 p., 32 lei.

C. PREDA, **Monedele geto-dacilor**, 1973, 564 p., 62 lei.

C. PREDA, H. NUBAR, **Histria. Descoperirile monetare 1914–1970**, III, 1973, 259 p., 27 lei.

GH. BICHIR, **Cultura carpică**, 1973, 412 p., 50 lei.

LIGIA BÎRZU, **Continuitatea elementului autohton în Transilvania (cimitirul 1 de la Bratei)**, 1973, 308 p., 32 lei.

I. I. RUSSU, **Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123**, 1974 124 p., 5,75 lei.

SILVIA MARINESCU-BÎLCU, **Cultura Precucuteni pe teritoriul României**, 1974, 172 p., 32 lei.

EUGEN COMŞA, **Istoria comunităţilor culturii Boian**, 1974, 270 p., 37 lei.

D. BERCIU, **Contribution a l'étude de l'art thraco-géte**, „Bibliotheca Historica Romaniae", XVIII, 1974, 239 p., 19 lei.

SUZANA DOLINESCU-FERCHE, **Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca**, 1974, 159 p., 21,50 lei.

D. M. PIPPIDI (sub redacţia), **Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines**, Mamaia, 6–13 septembrie 1972, 1974, 6 000 p., 50 lei.

D. TUDOR, **Les ponts romains du Bas-Danube**, „Bibliotheca Historica Romaniae", 51, 1974, 176 p., 9 lei.

ELENA BUSUIOC, **Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova**, 1975, 88 p., 29 lei.

PETRE I. ROMAN, **Cultura Coţofeni**, 1976, 216 p. 34 lei.

SCIVA, tomul 27, nr. 4, Bucureşti, octombrie-decembrie 1976, p. 431–596

I. P. I. c. 1520 | 48 828 | Lei 25